

Jogurt, tschigrun e paintg culà

Il latg e l'elavuraziun dals differents products da latg

■ Per mammals novnaschids è il latg ina vivonda indispensabla enfin ch'els èn abels da prender si nutriment en autras furmas. Ed er suenter furman il latg ed ils products da latg ina part essenziala da noss nutriment da basa. Per elavurar ils differents products vegnan en dumonda dus process: separar il latg en sias singulas cumponentas (p.ex. tar la produziun da groma e paintg) ni fermentar il latg cun agid da bacterias d'acid da latg (p.ex. tar la produziun da jogurt, quagliada e chaschiel frestg) respectivamain cun agid da quagl (tar la produziun da chaschiel lom e dir). Latg da vatgas consista da 87,5% aua, 4,8% idrats carbonics, radund 4% grass, 3,5% proteins e 0,9% oligoelements e calziun. Las singulas cumponentas èn dissolvidas en l'aua respectivamain – en cas dal grass da latg – furman ensemen cun l'aua ina emulsiun,

pia ina maschaida da dus liquids che na sa lian uschiglio betg uschè spert. Cun sgrumar u centrifugar il latg sa lascha la cumpart da grass reducir. Latg entir cumpiglia almain 3,5% grass, latg da baiver sco ins al po cumpràr emballà 2,7% e latg magher sto cuntegnair almain 0,5% grass.

Latg frestg dal bain puril che n'è betg vegni tractà sa lascha conservar al frestg dus fin trais dis. Cun differents metodas da stgaurar sa lascha il temp da conservaziun prolongar considerablmain. Latg pastorisà vegn stgaurà per ina mesa minuta sin 72–75 °C. Il temp da conservaziun al frestg s'augmenta uschia a sis fin diesch dis. Latg UHT (ni uperisà) vegn stgaurà per in pèr secundas sin 135–150 °C e sa lascha conservar almain sis fin otg emnas, e quai schizunt senza al sfradentar. Tut questas indicaziuns valan dentant be uschedit ch'il pac latg resta serrà; ina giada avert è mintga sort da latg da baiver entaifer dus fin quatter dis.

Cun pastorisar, sterilisar ni uperisar il latg vegnan ils schermis e microorganismes eliminads – quai declera daco ch'il latg sa lascha conservar pli ditg. En il medem mument sa reducescha dentant er la cumpart dals vitamins cuntegnids en il latg: tar il pastorisar munta la perdita a 10%, tar l'uperisar a 20%.

Ulteriuras furmas da conservar il latg èn extrair aua (latg condensà) u sientar il latg a pulvra da latg. Pulvra da latg gioga ina rolla centrala tar la produziun da nutriment per uffants pitschens ed en l'industria da tschigulatta; plinavant è ella d'impurtanza tar l'allevament d'animals.

Groma e paintg

Sco già menziunà furma il latg in'emulsiun dad aua e da grass da latg. Cun sgrumar u centrifugar sa lascha il grass prender davent dal latg ed elavurar vinavant separadamain en furma da groma. Groma natirala ha ina cumpart da grass da radund 25%. Da quest product da basa sa laschan elavurar differents furmas da groma che sa distinguan tras lur cumpart da grass pli auta u pli bassa. Groma da café cuntegna radund 15% grass, groma da sbatter 35%.

Groma acidulada u aschentada gudognan ins cun agiuntar a la groma bacterias d'acid da latg. Il resultat è ina groma levamain ascha d'ina consistenza pli cumpacta. Groma aschentada è adattada spezialmain per liar sosas e tratgas chaudas. Cun augmentar la cumpart da grass da la groma acidulada d'oriundamain 10% a 30% survegnan ins crème fraîche. Lezza furma la basa per producir mascarpone che cuntegna enfin 70% grass e che vala sco ina sort da chaschiel.

Groma da sbatter cuntegna en il cas ideal almain 30% grass e sa lascha elavurar il meglier sch'ella è bain frestga. Sbatter groma vul dir maschadar aria en la groma. Las scuffettas d'aria ed ils moleculs da proteins che sa chattan a la surfatscha da las particlas da grass furman plausieu ina rait tridimensiunala. Uschia vegn la groma dira e redublescha a la fin ses volumen. Ma atenziun: cun sbatter memia ditg u memia andetg cumenzan las particlas da grass a furmar gnocs – enstagl da groma datti lura paintg.

Per far intenziunadamain paintg vegn la groma tratga en la panaglia. Tras quai vegnan las particlas che furman il grass da latg ruttas, uschia ch'il grass po sortir libramain e furmar ina massa. Tenor las normas da l'economia da latg vertentas sto il paintg cuntegnair almain 82% grass da latg e maximalmain 16% aua. Il liquid che resta enavos suenter ch'ins ha premdi il paintg or da la panaglia è il penn cun ina cumpart da grass restanta da radund 1%.

In imitat industrial dal paintg furma la margarina. Quella n'è nagin product da latg, mabain in'emulsiun che consista dad aua e da differents sorts da grass (p.ex. flur sulegl, spagnolettas, ravun u grass animalics). Margarina cuntegna damain grass che paintg. Ella è perquai main chara ed era dumandada en connex cun in nutriment magher. L'economia da latg da sia vart ha reagì sin quest trend cun elavurar sorts da paintg cun ina cumpart da grass reducida.

Per pudair conservar pli ditg il paintg sa lascha el elavurar a paintg culà. Quai succeda cun stgaurar il paintg e tegnair il liquid durant ina mes'ura. Uschia vapurisescha l'aua cuntegnida en il paintg; pli-

Latg – in liquid custaveil e multifar.

FOTO ALMOTTI/PIXELO

navant sa dissolva il protein e sa lascha allontanar. Or d'in kilo paintg gudognan ins uschia radund 700 grams paintg culà. Conservà en il tipic broc da paintg è il paintg culà conservabel nov mais senza sfradentar; tar temperatura da frestgera schizunt enfin 15 mais. Paintg culà ha qualitads cumparegliablas a la sunscha gudagnada da grass d'animals. El sa lascha stgaurar pli ferm che paintg ed è perquai adattà per brassar e schizunt per frittar.

Products da latg aschentà

Products da latg aschentà e chaschiel vegnan per gronda part gudagnads tras fermentaziun. La fermentaziun è in process biologic chaschunà da bacterias, bulieus ed autras culturas da cellas u tras encims. Sper la respiraziun e la fotosintesa è la fermentaziun ina terza varianta co che creatiras gudognan l'energia ch'ellas basegnan. Sco tar la respiraziun succeda quai cun decumponer il zutger che cuntegna energia. Il gust levamain dultschin dal latg vegn silsuenter dominà da l'acid da latg.

Il product primar che resorta da quest process da fermentaziun è il latg aschentà. Quai è nagut auter ch'il latg dir che resulta cun laschar in magiel latg or da frestgera per in fin dus dis. Entant che las bacterias che produceschan il latg aschentà vegnan activas tar temperaturas tranter 20 e 30 °C, dovr'ins be auzar u sbassar questa temperatura ed agiuntar 1-2 tschaduns da la cultura giavischada per survegnir kefir (10–25 °C) u jogurt (40–50 °C). Sper la fermentaziun tras bacterias – che transfurma il zutger en acid – percurra il kefir er ina fermenta-

ziun tras bulieus da levon che mida il zutger en alcohol. Tut quests products cuntegnan tuttina blier grass sco il latg da partenza ch'ins ha tscherni. La paletta tanscha dal jogurt magher (0,5% grass) enfin tar il jogurt da groma cun radund 10% cumpart da grass.

Far chaschiel – latg, quagl e blers pitschens misteris

Er per far chaschiel vegn applitgata la fermentaziun. En il process da chaschar vegn la cumpart da protein cuntegnida en il latg liada e spartida dal scharun (u da la scotga). Per producir chaschiel frestg vegnan agiuntadas bacterias d'acid da latg. Chaschiel frestg na vegn betg pressà, mabain po vegnir consumà immediatmain. Correspundentmain na sa lascha el betg conservar ditg. Al chaschiel frestg appartegna er la quagliada (quarc). Cas spezial è il tschigrun e la ricotta che vegnan gudagnads or da la scotga cun agiuntar latg u groma e passar tras in ulteriur process d'acidaziun.

Las bleras sorts da chaschiel lom e dir na vegnan percenter betg producidas cun bacterias d'acid da latg, mabain cun quagl. Quagl è ina maschaida d'encims cuntegnida en il magun da vadels. Tut ils mammals giuvens che baivan latg-mamma produceschan in encim che lia il protein da latg per render quel digeribel. Quai han ins già constatà en l'antica e tratg a niz il quagl per producir chaschiel. Auter che tar l'applicaziun da bacterias d'acid da latg na vegn il latg tractà cun quagl betg asch, mabain resta levamain dultsch.

Per far chaschiel vegn il latg sgramà, preparà tenor il cuntegn da grass giavischà e stgaurà (pastorisà). Tschertas sorts da chaschiel vegnan dentant er producidas or da latg criv per mantegnair meglier la savur, damai ch'il latg stgaurà perda aroma. En in segund pass agiunta la chaschadra u il chaschader il quagl al latg u bacterias d'acid da latg u ina maschaida dad omadus. Qua tras s'enquaglia il latg e sa sparta en scharun e materia da chaschiel. Quella vegn manizzata, culada e smatgada. Alura vegn il chaschiel deponi e tgirà, fin ch'el ha cuntanschì la madrezza necessaria. Da 100 liters latg datti circa 8 fin 12 kilos chaschiel.

Ins stima ch'i dettia var 4000 sorts da chaschiel sin l'entir mund. Vegn il chaschiel per exempel smatgà be levamain, resulta in chaschiel lom. Il camembert survegn ses caracter cun agiuntar bulieus da miffa alvs, il roquefort cun miffa blava. Bler dependa dal fatg sch'ins ha duvrà latg-vatga, latg-nursa, latg-chaura u – pli baud per la mozzarella – latg-bifla. E natiralmain pertgiran las chaschadras ed ils chaschaders blers pitschens misteris che dattan in caracter spezial a lur products.

La presentaziun:

Dossier «Latg e products da latg»

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=1277
www.chatta.ch

La paletta da products da latg è nudnità vasta.

FOTO H. SIEPMANN/PIXELO

Far jogurt

I dovra

- 1 liter latg (pastorisà u entir UHT)
- 2 tschaduns jogurt nature
- 1 termometer
- magiels nets cun viertgel
- 1 padella
- 1 recipient isolant (apparat da far jogurts, boxa d'isolaziun da sagex, cuppa da plastic cun sdratschs gross per enzugliar ils magiels da jogurt)

Proceder

- stgaurar il latg a 45 °C (controllar cun il termometer)
- agiuntar dus tschaduns jogurt nature
- emplenir il latg chaud en ils magiels nets e serrar quels cun il viertgel
- tegnair a chaud durant 6–8 uras a 42–45 °C (cun agid da l'apparat da far jogurts u da la boxa d'isolaziun u cun metter ils magiels da jogurt, serrads giu ed enzugliads en ils sdratschs gross, en ina cuppa da plastic)
- laschar sfradar l'jogurt e conservar el en la frestgera

Tips e trics

- Agiuntar jogurt da latg entir che cuntegna la medema quantad da grass sco il latg entir sez.
- Controllar exactmain la temperatura; cun pli pauc che 42 °C na vegn il jogurt betg dir avunda.

Co ch'in chant da baselgia daventa in imni naziunal

L'istorgia dal Psalm svizzer

■ In imni naziunal è ina chanzun che duai represchentar en text e musica il caracter ed il spiert da cuminanza d'ina naziun, oravant tut a l'ocasiun da festas patrioticas, en il rom da represchentauns diplomaticas, da visitas statalas uffizialas e dad occurrenzas militaras e sportivas internaziunalas. La declaraziun uffiziala da chanzuns solitainmain gia existents sco imnis naziunals stat en connex cun la furmaziun da stadis naziunals en l'emprima mesadad dal 19avel tschientaner. Sco exemplarica valeva la cumposiziun «God save the King (Queen)», attribuida a Henry Carey e chantada per l'emprima giada il 1745. Ella è vegnida intro-

ducida sco imni naziunal l'emprim en il Danemarc e pli tard tranter auter era en Svizra cun il text da Johann Rudolf Wyss, «Rufst du mein Vaterland» (1811). La versiun rumantscha «Clomas, o patria» è segiramain anc en memoria a blers. Ina vasta critica da la chanzun musicalmain betg identitfigabla cun la Svizra ha inizià gia en il 19avel tschientaner. Durant il 20avel tschientaner, cura ch'ils contacts internaziunals èn sa multipli-gads, ha quai chaschunà mintgatant situaziuns peniblas, sch'ins sunava il medem imni naziunal per l'Engalterra e per la Svizra. Questa discussiun è dentant stada terminada pir en la segunda mesadad dal 20avel tschientaner.

La genesa dal Psalm svizzer

Stad 1841. Il pader e spiritual Alberich Zwyszig (1808–1854) sa chatta tar ses frar sin il bain son Carli, ina imposanta chasa patriziana dador las portas da Zug. Ses enonuschent turitgais Leonhard Widmer (1809–1867), in editur da musicalias, schurnalist e poet da chanzuns, al trametta in text patriotic per laschar cumponer ina chanzun. El elegia il chant cultic per il psalm «Diligam te Domine» (Jau vulesch ta charezar, Signur) ch'el aveva cumponì 1835 per in'installaziun sacerdotala, cura ch'el era dirigent da musica da la claustra da Wettingen. Tras la

Monument per Alberich Zwyszig a Bauen (UR), ses vitg nativ.

collavuraziun dal Turitgais radical cun il pader conservativ è l'imni naziunal svizzer pia in exempel per il spiert da cuminanza sur las partidas durant in temp turbllà da conflicts religius e politics. «La saira da sontga Cecilia, glindesdi, ils 22 da november 1841, en l'emprima auzada dal bain son Carli, en la stiva vers il lai e la citad» intunescha Zwyszig per l'emprima giada ses Psalm svizzer cun quatter burgais da Zug.

Gia l'onni 1843 è la nova chanzun patriotica cumparida en il cudesch festiv da la Zofingia da Turitg (la pli veglia associaziun studentica svizra) a chaschun da la festività per la recepziun da Turitg en la confederaziun (1351). Il medem onni è la chanzun vegnida chantada a la Festa federala da chant a Turitg ed ha chattà in grond resun tar il public. Chors virils han acceptà fitg spert il Psalm svizzer – sin fundament da traduciuns er en las re-

giuns latinias – ed el ha embelli savens festas patrioticas.

La lunga via a la renonuschienscha uffiziala

Las numerusas propostas inoltradas tranter 1894 e 1953 cun l'intent da far declarar il Psalm svizzer sco imni naziunal uffizial ha il cussegl federal adina

cussegl federal laschè crudar pir 10 onns pli tard, dentant senza excluder ina nova decisiun per pli tard. Suenter èn anc vegnidas inoltradas a Berna pliras propostas per in nov chant naziunal. Tar quellas tutgan per exempel «O mein Heimatland» da Gottfried Keller e Wilhelm Baumgartner, «Heil dir, mein Schweizerland» dal giu festiv per la commemora-

La versiun rumantscha dal Psalm svizzer

Tenor indicaziuns en la «Bibliografia da la musica vocala retoromantscha» existan differentas versiuns idiomaticas dal Psalm svizzer. L'onni 1998 – per l'anniversari da 150 onns confederaziun – ha la Svizra edì in portatun uffizial cun l'imni naziunal svizzer en tut ils quatter linguatgs. Quest portatun dueva servir tranter auter per acts uffizials e per las substituziuns consularas da la Svizra a l'ester. Tar questa chaschun è vegnida realisada la versiun en rumantsch grischun.

Entant ch'il Psalm svizzer vegniva chantà pli baud da chors virils, ha l'Uffizi federal da cultura sco incumbensader giavischà da realisar sin il disc cumpact ina versiun da chor maschadà. Alvin Muoth ha fatg las modificaziuns necessarias per la versiun rumantscha. La registraziun ha gi lieu la stad 1998 cun il Chor da concert grischun en la baselgia son Luzi a Cuir. Questa baselgia è predestinada per registraziuns a capella. Ella è numnadainmain fitg quieta ed ha ina bun'acustica.

Entant che la melodia dal Psalm svizzer è sa stabilida sco imni naziunal, hai dà ils davos decennis differentas emprovas da modernisar il text e d'al formular in pau main patriotic e patetic e fors'er in zic pli «da quest mund». Flurin Spescha ha stgaffi ina versiun rumantscha sut il titel «Imni per noss mund». Quella è vegnida registrada il matg 1989 en la baselgia sonch Flurin a Scuol d'in chor ad hoc ed è cumparida sin il portatun «Forza Flurina» realisà da Flurin Caviezel e Flurin Spescha. Il 2004 è schizunt vegnida inoltrada en il cussegl naziunal ina moziun che pretendeva da modernisar il

Marcas postalas commemorative «50 onns Psalm svizzer sco imni naziunal».

segnà cun l'argument ch'ins na possa betg introducir in imni naziunal entras in decret guvernamental, mabain ch'il pievel al stoppia eleger libramain, al chantond regularmain. Damai ch'i deva adina puspè confusiuns pervia da l'imni naziunal svizzer ch'era identic cun quel da l'Engalterra, ha il cussegl federal tuttina decidì 1961 ch'il Psalm svizzer duaja valair provisoricamain sco imni naziunal uffizial svizzer. Suenter in temp da prova da trais onns èn 12 chantuns s'exprimids en favur dal Psalm svizzer, entant che set vulevan prolungar il temp da prova e betg main che sis chantuns han renvià la chanzun sco simbol statal.

Malgrà il resultat ambivalent è il Psalm svizzer vegnì confermà 1965 provisoricamain sco imni naziunal, ma questa giada illimità. Il provisorio ha il

ziun da la Chalavaina dad Otto Barblan u «Vaterland, hoch und schön» da Hermann Suter. Plinavant èn vegnidas proponidas novas creaziuns sco il giurament al Rütli or da «Wilhelm Tell» da Friedrich Schiller intunà da Robert Blum, il «Schweizerlied» da Herbert Meier e Paul Burkhard u «Crousch alva sen fons cotschen» dad Alexander Lozza.

Ma il Psalm svizzer è restà vinavant senza concorrenza, damai che nagin'otra cumposiziun ha pudì reunir tantas vuschs. Perquai ha il cussegl federal finalmain declarà l'emprim d'avrigl 1981 il Psalm svizzer senza resalva sco imni naziunal da la confederaziun, e quai cun l'argumentaziun ch'i sa tractia «d'ina chanzun puramain svizra, degna e festiva, sco quai che la pluralità da nossas conburgais e da noss conburgais giavischia in imni naziunal».

text da l'imni naziunal betg pli conform al temp. Questa moziun è dentant vegnida retratga il 2006, uschia che la versiun dal 1998 vala vinavant sco versiun uffiziala. Dapi lura è questa versiun en las quatter linguas naziunalas vegnida reedita pliras giadas sin portatun e cumpara er sin la pagina d'internet da la confederaziun. En pli existan numerusas versiuns instrumentalas dal Psalm svizzer – da l'interpretaziun tradiziunala e solenna a la versiun moderna e ligera.

Imni naziunal svizzer Imni a noss mund

(Versiun uffiziala)

1. strofa
En l'aurora la damaun,
Ta salida il carstgaun,
Spiert etern dominatur, Tutpussent!
Cur ch'ils munts straglischan sura,
Ura liber Svizzer, ura.
Mia olma senta ferm,
Mia olma senta ferm,
Dieu en tschiel, il bab etern,
Dieu en tschiel, il bab etern.

2. strofa
Er la saira en splendor,
Da las stailas en l'azur,
Tai chattain nus, creatur, Tutpussent!
Cur ch'il firmament sclerescha,
En noss cors fidanza crescha.

3. strofa
Ti a nus es er preschent,
En il stgir dal firmament,
Ti inperscrutabel spiert, Tutpussent!
Tschiel e terra t'obedeschan,
Vents e nivels secundeschan.

4. strofa
Cur la furia da l'orcan,
Fa tremblar il cor uman,
Alur das ti a nus vigur, Tutpussent!
Ed en temporal sgarschavel,
Stas ti franc a nus fidaivel.

(Flurin Spescha)

1. strofa
Jau chamin tras la damaun,
E ves tai gist da mes maun,
Tai, mes bun ami amà, tai ves jau.
Cur las Alps èn coloradas,
Stun jau mit e guard en mai, guard enturn.
Mia olma, lezza sa,
Mia olma, lezza sa:
Quai è noss unic mund,
Quai è noss unic mund.

2. strofa
Vegns ti er la saira nan,
Chat jau tai sut stailas en,
Tai, mes bun ami stimà, tai chat jau.
En il spazi da las arias,
Sun jau led e dorm profund, dorm profund.

3. strofa
Vegns lur or da nairas mars,
Tschertg er jau invan a tai,
Tai, mes bun, ami, mister', tai tschertg jau.
Ord la vasta zona grischa,
Vegn miaivel il sulegl, il sulegl.

4. strofa
Vegns ti nan sco in orcan,
Es a mai ti in uman,
Ti, mes bun ami temi: jau sun qua.
En la notg 'schè burascusa.
Fid jau bun ami a tai, fid a mai.

La preschentaun:
Dossier «Psalm svizzer»
Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=209
www.chatta.ch

Decleraziun universal dals dretgs umans

Mintga uman ha ils medems dretgs e duais en la communitad

■ La proclamaziun da la «Decleraziun universal dals dretgs umans» l'onn 1948 tras l'Assamblea generala da las Naziuns Unidas marca in term impurtant en l'istorgia dals dretgs umans. Per l'emprima giada è vegnids declerads en in document da tal caracter ils dretgs fundamentals da mintga uman sco protegids universalmain.

La Decleraziun universal dals dretgs umans è vegnida concepida da represchentants cun differentas ragischs culturalas e legals derivants da tut il mund e proclamada da l'Assamblea generala da las Naziuns Unidas ils 10 da december 1948 a Paris sco standard communabel da prestaziuns per tut ils pievels e naziuns. Ils stadi

comembers da las Naziuns Unidas duajan impunder tut ils meds a lur disposiziun

per derasar vastamain il text da la Decleraziun, per ch'el vegnia surtut publicat, distribui, legi e commentà en las scolas ed en autras instituziuns da furmaziun e quai senza distinguer il statut politic dals pajais u dals territoris.

La Decleraziun universal dals dretgs umans è vegnida transladata en bunamain 400 differentas linguas. La pagina «chattà.ch» dad oz preschenta la versiun rumantscha.

Preambel da la decleraziun

Considerond che la reconuschientscha da la dignitad da tut ils members da la famiglia umana e da lur dretgs eguals ed inalienabels furma il fundament da la libertad, da la giustia e da la pasch en il mund;

considerond che las sconuschientscha ed il spretsch dals dretgs umans han manà ad acts da barbaria ch'offendan la conscienza da l'umanitad e che la creaziun d'in mund, en il qual ils umans han la libertad da discurre e da crair libers da terror e miseria, è vegnida proclamada sco l'aspiraziun suprema da l'uman;

considerond ch'igl è essenzial da proteger ils dretgs umans cun leschas per ch'il carstgaun na saja betg sfurzà d'applitgar sco davos med la revolta cunter la tirania e l'oppressiun;

considerond ch'igl è essenzial da promover las relaziuns amicablas tranter las naziuns;

considerond ch'ils pievels da las Naziuns Unidas han proclamà danovamain en il statut lur cardientscha en ils dretgs fundamentals dal carstgaun, en la dignitad ed en la valita da la persuna umana, en l'egualitad dals dretgs dad um e dunna, e ch'els

Sala da l'Assamblea generala da las Naziuns Unidas.

èn sa declerads decis da favurisar il progress social e d'instituir megras cundiziuns da viver en ina libertad pli vasta; considerond ch'ils stadi commembers èn s'obligads da segirar, en cooperaziun cun l'Organisaziun da las Naziuns Unidas, il respect universal ed effectiv dals dretgs umans e da las libertads fundamentalas; considerond ch'ina concepziun communabla da quests dretgs e da questas libertads è d'impurtanza suprema per adimplir cumplainamain quest engaschament,

proclamescha l'Assamblea generala la preschenta decleraziun universal dals dretgs umans sco ideal ch'è da cuntanscher comunablamain da tut ils pievels e da tut las naziuns, per che tut ils carstgauns e tut ils organs da la societad hajan adina preschent questa Decleraziun, e sa stentian da promover en l'instrucziun ed en l'educaziun il respect da quests dretgs e da questas libertads e da segirar a quels cun mesiras progressivas sin plaun nazional ed internaziunal reconuschientscha ed applicaziun universal ed efectiva, tant tranter las populaziuns dals stadi commembers sez sco tranter ils territoris sutmess a lur giurisdicziun.

Libertad, egualitad e fraternitad

Art. 1: Tut ils umans naschan libers ed

eguals en dignitad ed en dretgs. Els èn dotads cun raschun e conscienza e duain agir in vers l'auter en spiert da fraternitad.

Art. 2: Mintga persuna po far valair tut ils dretgs e tut las libertads proclamads en la Decleraziun preschenta senza distincziun, particularmain da razza, da colur, da schlattaina, da religiun, d'opiniun politica u autra, d'origin nazional u social, da possess, da naschientscha u d'autras circumstanzas. Plinavant na vegni fatg nagina distincziun fundada sin il statut politic, giuridic u internaziunal dals pajais u da territoris, dal qual ina persuna deriva, che quest pajais u territoris saja independent, sut tutela, nun-autonom u sutmess ad in'autra limitaziun da suveranità.

Art. 3: Mintga uman ha il dretg da vita, da libertad e da segirtad da la persuna.

Art. 4: Nagin na dastga vegnir tegnì en sclavaria u en servitid; la sclavaria ed il commerzi da sclavs èn scumandads en tut lur furmas.

Art. 5: Nagin na dastga vegnir sutmess a la tortura, ni a painas ni a tractaments crudavels, inumans u degradants.

Art. 6: Mintga uman ha il dretg da vegnir reconuschì dapertut sco persunalitad giuridica.

Art. 7: Tut ils umans èn eguals avant la

lescha ed han senza distincziun il dretg da protecziun eguala cunter tutta discriminaziun che violass la Decleraziun preschenta e cunter tutta provocaziun ad inatala discriminaziun.

Art. 8: Mintga persuna ha il dretg da protecziun legala avant las giurisdicziuns nazionalas cumpetentas cunter acts che violeschan ils dretgs fundamentals garantids en la constituziun u en la lescha.

Art. 9: Nagin na dastga vegnir arrestà, detegnì u exilià arbitrariamain.

Art. 10: Mintga persuna ha il dretg, en egualitad cumplaina, che ses cas vegnia tractà gistamain e publicamain d'in tribunal independent ed imparzial, il qual decida davart ses dretgs e sias obligaziuns u davart la validitad da tutta atgisa penala drizzada cunter ella.

Art. 11: (1) Mintga persuna atgisada d'in act punibel è innocenta fin che sia culpa è cumprovada legalmain en in process public, nua che tut las garantias necessarias per sia defensiun èn vegnidas segiradas ad ella. (2) Nagin na vegn condemnà per accziuns u omisiuns che na valevan al mument ch'ellas èn vegnidas commessas betg sco act punibel tenor il dretg nazional ed internaziunal. Medemamain na dastga la paina betg esser pli gronda che quella applitgabla al mument che l'act punibel è vegnì commess.

Art. 12: Nagin na dastga daventar l'object d'intervenziuns arbitraras en sia vita privata, sia famiglia, ses domicil u sia corrispondenza, ni d'attagas cunter sia onur e sia reputaziun. Mintga uman ha il dretg da protecziun legala cunter talas intervenziuns u talas attagas.

Mobilitad, nazionalitad, famiglia, possess

Art. 13: (1) Mintga persuna ha il dretg da circular libramain e d'eleger ses domicil en l'intern d'in stadi. (2) Mintga persuna ha il dretg da bandunar mintga pajais, era ses agen, e da returnar en ses pajais.

Art. 14: (1) En cas da persecuziun ha mintga persuna il dretg da tschertgar asil e da survegnir asil en auters pajais. (2) Quest dretg na po betg esser invocà en cas da persecuziun pervi da delicts napolitics u pervi d'accziuns che cuntrafan a las miras ed als principis da las Naziuns Unidas.

Art. 15: (1) Mintga uman ha il dretg d'ina nazionalitad. (2) Nagin na dastga vegnir privà arbitrariamain da sia nazionalitad u dal dretg da midar nazionalitad.

Art. 16: (1) Um e dunna cun vegliadetgna

adattada han il dretg da maridar e da fundar ina famiglia senza restricziuns concernent la razza, la nazionalitad u la religiun. Els han ils medems dretgs areguard il matrimoniu, durant il matrimoniu e tar sia dissoluziun. (2) Il matrimoniu po esser conclus sulettamain cun il consentiment liber e cumplain dals conjugal futurs. (3) La famiglia è l'element natural e fundamental da la societad e sto vegnir protegida da la societad e dal stadi.

Art. 17: (1) Mintga persuna ha il dretg d'avair ina proprietad atgna u communabla cun auters. (2) Nagin na dastga vegnir privà arbitrariamain da sia proprietad.

Libertad da patratg e d'opiniun

Art. 18: Mintga persuna ha il dretg da la libertad da patratg, da conscienza e da religiun; quest dretg cumpiglia la libertad da midar religiun u persvasiun sco era da manifestar l'atgna religiun u l'atgna persvasiun sulet u en communitad, publicamain u privat, en l'instrucziun, en la pratica, en il cult ed en l'execuziun da ritus.

Art. 19: Mintga persuna ha il dretg da la libertad d'opiniun e d'expressiun, quai che cumpiglia il dretg da betg vegnir mulestà pervi da l'atgna opiniun sco era il dretg da tschertgar, retschaiver, derasar, senza resguardar cunfins, las infurmaziuns e las ideas cun tut ils meds d'expressiun.

Art. 20: (1) Mintga persuna ha il dretg da la libertad da reuniun e d'associaziun paschavla. (2) Nagin na dastga vegnir obligà da far part d'ina associaziun.

Art. 21: (1) Mintga persuna ha il dretg da participar al guvern da l'agen pajais, directamain u cun l'intermediaziun da represchentants elegids libramain. (2) Mintga persuna ha sut cundiziuns egualas il dretg d'access a las funcziuns publicas da ses agen pajais. (3) La voluntad dal pievel è il fundament da l'autoritad da las pussanzas publicas; questa voluntad duai s'exprimer en elecziuns periodicas ed onestas cun dretg d'elecziun general ed egual en votaziun secreta u tenor ina procedura equivalenta che garantescha la libertad da votar.

La preschentaaziun:
Dossier «Decleraziun universal dals dretgs umans»

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=2216
www.chattà.ch

Sculptura da l'artist Carl Fredrik Reuterswärd avant la sedia principala da las Naziuns Unidas a New York.

FOTOS R STURM/PIXELIO

Martin e ses amis van cun la staila tras vischnanca.

Giuvens stailers chantan chanzuns tradiziunalas.

Bavania – la festa dals Trais Retgs

Usits tradiziunals ed infurmaziuns davart ils sabis da l'Orient

■ **Ils 6 da schaner, il di dals Trais Retgs, vegnan celebradas tar nus differentas isanzas da Bavania. Entant che la tradiziun da mangiar in toc da la petta da Bavania è derasada vastamain, datti er isanzas tipicas ch'ins conuscha be en tshertas regiuns u en singulas vischnancas grischunas.** Bavania è la festa da la giuventetgna da vischnanca en l'Engiadina Bassa (er «Babania»), a Domat («Buaneia») ed en Surselva («Buania») che cuntogna sco element central il tsherner las marusas (Engiadina) respectivamain las bugadeias (Domat) u las signuras (Riein, Pitasch). En la plipart da las vals suttamettevan las cumpagnias da mats tut las mattas ad in avugà ch'era responsabel per lur cumportament moral. Ad Ardez vegniva assegnà a tut las mattas da Bavania lur marus tras la sort, l'uschenumnà «marus da la zecla». Er a Domat vegnivan furmads ils «pèrs per in onn» tras la sort. L'usit è sparì bunamain dapertut en il decurs dal 20avel tshientaner, sco era l'«ir a mat-tauns» da quel di. Ad Ardez percenter vegn cultivà anc oz da Bavania il «Bal da la schocca cotschna»: il suentermezdi dals 6 da schaner tshernan las mattas lur «char»; vers saira visita mintgina ses marus per dar enconuscent ad el la sort. Sco simbol da la praschunia imperativa metta ella al mat in bindel cotschen enturn culiez; quai al oblighescha da procurar che sia «marus» possia sautar savens la saira da bal. Impurtanta è era la vestgadira: las dunnas tiran en il costum engiadinais, ils umens in frac ed in cilinder.

En vischnancas catolicas, uschia per exempel en quellas dal Surmeir, ha lieu da Bavania l'«ir cun la staila». Trais mats, travestids sco ils retgs Chasper, Meltger e Baltasar en bels vestgids ritgamain ornads, portan sin ina stanga ina gronda staila cun ina lanterna tras il vitg e chantan – escortads magari d'in chor u d'ina suite – chanzuns tradiziunalas dals Trais Retgs. Pli baud avevan mo ils mats l'onur da surpigliar questas rollas uschè desideradas da mintga scolar e da mintga scolara. Ma ils ultims onns n'avevi betg pli avunda mats, uschia che las mattas han er astgà sa participar. Ils Trais Sontgs Retgs vegnan per regla accompagnads da dus gidanters u servients, in porta la staila girabla, l'auter la cassa. Uschia van els

la dumengia enturn ils 6 da schaner da chasa a chasa, chantond lur chanzuns ed incassond ina bunamaun. A chasa tar in dals retgs sa fermi e giudan la buna marena. Lura cuntinuescha il viadi tras vischnanca.

Pli baud aveva anc lieu il rusari la dumengia saira. Ils Trais Sontgs Retgs e lur accompagnaders gievan en baselgia, sa pustavan sper il parsepen e chantavan là las pli bellas chanzuns. Ils daners gudagnads quel di gievan e van en la cassa da scola. Ina pitschna part atgan ils «acturs» parter tranter els. Il grond rest vegn duvrà per far in bel viadi da primavaira.

Ina furma probablamain pli veglia da l'usit da Bavania è quella ch'ils mats gievan cun stgellas d'ina chasa a l'autra e clamavan «Buania, Buania», ed or da fanestra vegnivan bittadas nuschs, tschareschas e paira tosta.

In'istorgia da Bumaun: Martin Stailer

L'onn 1996 ha Giovanni Netzer publicità in'istorgia da Bumaun per uffants, illustrada da sora Anita Derungs. Ella raquintà dal giuven Martin e da sias aventuras sco purtader da la staila dals Trais Retgs:

«Igl era ina giada in mattet. El aveva num Martin. Martin abitava en ina

chasetta sin in mut ordaifer vischnanca. La stad gidava el ses bab a far fain. L'enviern gieva el a scola e scursalava giu ils muts. Martin aveva in pitschen frar, Corsin. Corsin gieva anc a scolina. Martin e Corsin giugavan savens ensemble. Els bajegiavan umens da naiv u giugavan a tshiffar. Mintgant sa dispetavan els er. Da Bumaun sa vestgivan Martin e Corsin da retgs. Els gievan cun lur amis tras tut la vischnanca. Martin purtava la staila. Els chantavan chanzuns da Nadal. Corsin na saveva betg ils plets e chantava be la-la-li.

Igl era Bumaun, il di dals stailers. Corsin sa legrava dad ir cun la staila. Ma Martin vuleva chantar sulet. El è sa schluità dascus or da chasa entant che Corsin guardava cudeschs da Maria e Gisep. Ma strusch che Martin era sin via, è la bella staila d'aur crudada giu dal bastun. Ella è rudlada giu dal mut. Martin era tut surstà. El è currì suenter a la staila uschè spert sco ch'el pudeva. Martin na vuleva betg perder la staila. El è currì tras l'entira vischnanca. Mintgant è la staila sa fermada in mumentin davant ina fanestra. Martin è prest rivà da la tshiffar. Ma alura ha la staila fatg in sigl ed è filada enavant. Tuttenina è la staila svanida. Martin ha tshertgà dapertut. El ha svutrà en ils cuflads. Mo la staila era davent. Tut

trist è Martin restà a l'ur da la vischnanca ed ha spetgà. Ma la staila n'è betg turnada. Martin bragiva.

Cura ch'igl è vegnì saira è Martin turnà a chasa. El era fitg stanchel ed è in sia chombra. Corsin durmiva gia. E sper el giascheva la staila da Martin sin il plimatsch. La staila era turnada tar Corsin. Martin è sa legrà. El ha dasdà Corsin. Els han preni la staila or da letg ed èn sa tshentads en stiva. Martin ha avert il cudesch da chant e ha mussà a ses frarin ils plets fin ch'el ha savì tut ordadur. Alura han Martin e Corsin bandunà la chasa. Els èn viandads tras la notg. Martin purtava la staila. Corsin sa teneva ferm vi dad el ed era ventraivel. Ed els han chantà ensemble las chanzuns da Jesus, il Salvader.»

Tgi eran ils «Trais Retgs»: sabis, magis, astrologs u retgs?

Il cudesch d'uffants «Betlehem avant 2000 onns» declera tge ch'ins sa or da la Bibla ed or da texts profans d'antruras:

En l'evangeli da Matteus legian ins: «Jesus è naschì en la citad da Betlehem en Judea, cura ch'il retg Herodes regiva a Jerusalem. Curt suenter la naschientscha èn astrologs da l'Orient arrivads a Jerusalem ed han dumandà: «Nua chattain nus l'uffant novnaschì, il retg futur dals gidieus? Nus avain vis ad ir si sia staila ed essan vegnids per al adurar.» Da traies retgs na stat dentant scrit nagut en la Bibla. I na vegn menziunà nagin Chasper, nagin Meltger e nagin Baltasar. Ma i vegn raquintà dad astrologs da l'ost ch'èn vegnids cun aur, intschains e mirra. En in pèr traducziuns vegnan els era numnads astrologs, magis u sabis.

Tgi eran alura quests traies umens da l'ost? Igl eran umens ch'enconuschevan precisamain las stailas dal tshiel. Sch'els vesevan insatge, empruvavan els immediat dad interpretar quai. Ozendi numnain nus da quels umens astrologs. Ils traies astrologs èn vegnids da l'ost. Els eran damai esters en il pajais dals gidieus. Perquai èn els s'infurmads tar il retg davart il novnaschì. Co ch'ins ha da s'imaginar quels traies visitaders, quai na sa nagin precisamain.

Ils traies umens purtavun aur, intschains e mirra. Tuts traies regals eran quella giada fitg custaivels e chars: *Mirra* èn pitschnas plantas u chaglias che creschan en pajais chauds sco p.ex. en Arabia, Etiopia e Somalia e che secreteschan ina rascha d'eli. Quella savura fitg bain. Perquai han ins fatg balsam u crema or da quella. *Aur* è anc oz in material prezios e fitg tshertgà. Nagin na sa en tge furma

ch'ins regalava l'aur en il temp da Jesus. Era quai cliniez dad aur, eran quai tocs dad aur u munaida dad aur? *Intschains*, quai è ina rascha che vegn secretada da la feglia da la chaglia dad intschains. Quests guts da rascha èn melnents u cotschnents ed han in gust amar. La rascha ardev'ins ed il fim e la savur deditg'ins a Dieu. Be glied ritga pudeva sa prestar da far tals regals. Forsa è quai il motiv, pertge ch'il scriptur cristian Tertullian ha numnà ils astrologs en il segund tshientaner «retgs».

Danunder derivan ils nums attribuids als traies astronomes u retgs? La glied vul savair tut exactamain. En spezial ils umans da l'ost èn raquintaders grondius. Cura ch'els raquintan, dattan els nums a las figuras da lur istorgias. Traies regals roials – traies retgs. E sche quai eran retgs, alura avevan els era nums. Ma co ch'ins è vegnì gist sin ils nums Chasper, Meltger e Baltasar, quai resta in misteri.

Nadal e la festa dals Trais Sontgs Retgs

Jesus ha vivì cura ch'els Romans han dominà blers pajais ed uschia er la Palestina, nua che Jesus e ses amis vivevan. Ils Romans crajevan en blers dieus; tranter auter era il dieu dal sulegl Helios fitg impurtant per els. Quel festegiavan els dapertut en lur imperi ils 25 da december.

Ils cristians – ils aderents da Jesus – n'avevan mai fatg ponderaziuns davart l'anniversari da Jesus. Quai n'era notà nagliur. Quai n'era per els er betg fitg impurtant. Il pli impurtant era che Jesus era insumma vegnì en quest mund. Ma alura han els vis co ch'els Romans festegiavan il di dal dieu dal sulegl. En l'entir imperi roman era quai in di da festa. Uschia han ils cristians decis da festegiar ils 25 da december lur «sulegl». Ils cristians ordaifer l'imperi roman festegiavan la naschientscha da Jesus in auter di, numnadamain ils 6 da schaner. En ina radunanza l'onn 813 a Magonza èn ils responsabels da la Baselgia vegnids perina ed han fixà ils 25 da december sco di da festegiar la naschientscha da Jesus. Ils 6 da schaner vegn dapi quel onn festegià la festa dals Trais Sontgs Retgs.

Ils regals dals Trais Retgs per il bambin: aur, mirra ed intschains.

La preschentaziun:
Dossier «Bavania»

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=2218
www.chattà.ch

Ervas da cuschina

Peterschigl, rosmarin e foglia d'arbaja

■ **Spezarias èn parts da plantas cun in gust u ina savur spezialmain aromatica che vegnan duvradas sco cundiment per spaisas. Cumbain che er las ervas da cuschina fan part da las spezarias discurr'ins savens da «spezarias ed ervas». Cun questa denominaziun sa laschan differenziar las ervas che consistan or da la foglia da la planta da las spezarias che vegnan guadagnadas da sems, fritgs, scorsa u ragischs. La basa per l'aroma furman per regla ielis eterics cuntegnids en las singulas parts da la planta.** Ervas da cuschina vegnan duvradas per perfecziunar blers recepts u sco decoraziun attractiva. Ina part da las ervas sa lascha cultivar senza problems a chasa. Ervas dattan a las spaisas ina nota frestga e car-

acteristica e cuntegnan en pli vitamins e sals minerali custavels.

Tschertas ervas aromatis-

cas ed intensivass permettan schizunt da reducir la quantitat da sal da cuschinar.

Il mument ideal per racoltar las ervas è per regla curt avant la fluriziun, damai che la concentraziun da las substanzas aromaticas è lura fitg auta. Ervas tagliadas sa laschan conservar in pèr dis a chasa en in magiel cun aua u en frestgera. In'exceptziun furman ils tschagugliuns: quels na duess ins betg metter en l'aua, uschiglio vegnan els lomitschs e na sa laschan betg tagliar bain.

Sper las singulas ervas en furma frestga u setgentada datti er da cumprar maschaidas dad ervas. Las pli enconuschentas èn «Fines herbes» (cun tschagugliuns, tscherfegl, peterschigl ed estragon) ed «Herbes de Provence» (ina maschaida dad ervas mediterranass sco timian, rosmarin, oregano, maioran, saturegia e lavandra).

Ervas tradizionalas da l'Europa Centrala

Peterschigl: Il peterschigl è l'erva da cuschina la pli derasada e frequenta. Ins al po cumprar en furma glischa u tschurhada (che sa preschenta er bain sco decoraziun). Il peterschigl ha la qualitat d'in cundiment universal: I dat strusch ina spaisa salada a la quala ins na pudess betg agiunscher in zic da quest'erva classica. Main enconuschent è il fatg ch'il peterschigl è ina vaira bumba da vitaminas e substanzas mineralas. En pli stimulescha quest'erva l'appetit e la digestiun.

Tschagugliuns: Sper il peterschigl tutgan ils tschagugliuns tar las ervas da cuschina las pli universalas e dumandadas. Els vegnan cultivads quasi daper tutt en las zonas tempradas ed èn savens da chattar sin pradas alpinas bain umidas en furma selvadia. Ils tschagugliuns gustan

Peterschigl, salvgia, oregano e rosmarin.

R. LUKAS / PIXELIO

levamain recent e tutgan tar la spezia dal por a la quala er las tschagulas, l'agl e l'agl d'urs appartegnan. Perquai na fai betg surstar ch'ils tschagugliuns van bain a prà tar bleras spaisas saladas e ch'els remplazzan savens las tschagulas. Ils stumbels satigls dals tschagugliuns vegnan per regla tagliads en finas rudellas. Ins las duess agiunscher pir suenter che la tratga e cotga.

Carschun: Sco uffant ha quasi mintgin gia fatg l'enconuschentscha da quest'erva cun laschar crescher sin vatta ils stumbels dal carschun cun lur guaud da la pitschna foglia caracteristica. Il gust intensiv dal carschun regorda in pau a quel da la ragisch amara. Quest'erva porchina ina buna pussaivladad d'aggiuntar ina buna purziun vitamin C a salatas u a paunins garnids.

Dil: Il dil (u anet) sa cumpona d'in moni lunghent che finescha en blers romins filigrans. La foglia ha in gust dulstschin e recent che regorda levat al finotg. Il dil è il classicher per cundir tratgas da pesch e salatas da cucumeras. Er per cundir ovs, chaschiel frestg e sosas è quest'erva adattada ordvart bain. En pli sa cumporta il dil fitg bain cun autras ervas da cuschina e furma in cundiment ideal per spaisas da dieta.

Ervas mediterranass

Basilic: Il basilic deriva oriundamain da l'India e vegn cultivà dapi il 9avel tschientaner surtut en la regiun da la Mar Mediterrana. En la cuschina taliana e franzosa ha il basilic gia giugà baud ina rolla centrala. En autras regiuns e cuschinas è quest'erva sa fatga valair pir pli tard. La planta cuntanscha in'auzezza da radund

40 cm. La foglia ch'ins dovra per cundir ha in gust miaivel ed aromatic. Basilic setgentà pon ins agiuntar durant coier; la foglia frestga manizzata duess ins però pir utilisar cur che las tratgas èn prontas per servir. Basilic è adattà tar da tuttas sorts verduras ed en spezial tar tomatas frestgas e cotgas. Tar ina salata da tomatas e mozzarella na duess il basilic betg mancar.

Oregano: L'oregano (u maioran selvadi) crescha en regiuns chaudas e sitgas en l'Europa ed en Asia. Las furmas selvadias che creschan tar nus èn dentant pauc aromaticas. L'oregano furma l'erva principala da la cuschina taliana. Ensem cun la cuschina taliana è il diever da quest'erva da cuschina vegnì en moda en tut il mund. L'oregano gusta in zic pli recent ch'il maioran. Ses aroma sa sviluppa il meglier durant coier. Cun oregano pon ins cundir pizzas, tratgas e sosas da tomatas, oberschinas ed autras verduras e spaisas mediterranass. Cun il maioran e l'oregano è er il timian parentà. La foglia da la varianta mediterrana furma in'importanta erva spezialmain en la cuschina provenzala. Il timian ch'è derasà tar nus è dentant pli enconuschent per far té e sco planta medicinala.

Rosmarin: Er il rosmarin deriva da la regiun mediterrana. Per cundir vegnan be duvrads ils chatschs da la chaglia ch'è sempreverda. Rosmarin pon ins cumprar en furma frestga u setgentada. Ins duess duvrar quest'erva be cun mesira, damai che gia paucas guglias bastan per derasar il gust intensiv ch'è picant e levat amar. Il rosmarin vegn duvrà per cundir charn, pesch grillà e spaisas cun tomatas. A la charn vegnan ils chatschs savens mess tiers durant cundir ed allontanads avant da servir.

Salvia: La salvgia è ina da las paucas ervas che survegnan in aroma pli ferm cun setgentar. Tuttina na datti nagut meglier ch'ils pitschens fepls frestgs da la salvgia cun lur aroma intensiv. Fepls giuvens gustan miaivel, fepls pli vegls levat da camfer. Las sorts da salvgia cun foglia satiglia han in aroma pli ferm che quellas cun foglia lada e fiutrada. La salvgia è in'erva ordvart intensiva, perquai duess ins duvrar be pauc fepls. L'aroma sa sviluppa dal reminent il meglier cun brassar la salvgia en il grass durant cuschinar la tratga. La salvgia vegn duvrada per cundir diversas tratgas da charn – la pli enconuschenta è bain il saltimbocca. Quest'erva sa cunfa dentant er cun risot, cun verduras e cun sosas a basa da tomatas.

Ervas rinfrestgantas

Menta: La menta crescha quasi daper tutt en Europa. I sa tracta d'ina planta resistent e chagliusa cun bleras sutspezias. La menta che cuntegna bler mentol vegn duvrada per far té e zutgerins. En cuschina vegnan per regla duvradas las sorts da menta che cuntegnan plitost pauc mentol. Ins las dovra per salatas frestgas e desserts, ma er per cundir sosas da charn-selvaschina u spaisas orientallas. Sco tar tut las ervas rinfrestgantas duess ins duvrar en cuschina sche pussaivel la foglia frestga da la menta.

Melissa: La melissa deriva oriundamain dal Balcan e da l'Asia dal Vest. Quest'erva derasina in aroma rinfrestgant e gusta levat da citrona. Ins la dovra per cundir salatas, fritgs e verdura, sosas, products da latg e desserts. La foglia den-

tada vegn er stimada sco decoraziun che renda il plat da dessert anc pli attractiv e gustus.

E per finir in pèr spezialitads...

Maioran: Il maioran e parentà cun l'oregano, ha dentant in gust bainquant pli miaivel e sa lascha er cultivar pli lunsch vers nord. El è per exempel fitg frequent en la cuschina tudestga cun sias tratgas da charn grassa ed en liongias da gniorom, da sang u da brassar. Agiuntà a la charn en furma frestga durant coier protegia il maioran schizunt il grass da vegnir rantsch. Il maioran è dentant er adattà per cundir tratgas da verdura sco fava u tomatas e sco agiunta tar spaisas da tartuffels.

Tscherfegl: Il tscherfegl deriva oriundamain dal Caucasus e dal sid da la Russia ed è perquai in'erva resistent cunter la schelira. Il tscherfegl ves'ora in pau sco la furma glischa dal peterschigl, fa dentant ina parita in pau pli fina ed è levamain pailus. Il gust è frestg e dulstschin e regorda levat ad anis. Il tscherfegl na duain ins betg coier, mabain agiunscher pir a las tratgas finidas. Quest'erva vegn duvrada per cundir sosas dad ervas, tratgas d'ovs, omllettas, quagliada e jogurt, salatas, schuppas e tratgas da charn plitost levas.

Estragon: L'estragon è in'ulteriura erva che na fascheva betg part da la cuschina tradizionala da l'Europa Centrala. Pli e pli vegn quest'erva dentant er duvrada tar nus per cundir spaisas tradizionalas, en spezial spaisas grassas. L'estragon na dat betg be in bun gust a talas tratgas, mabain stimulescha la digestiun. A medem temp vegn l'estragon duvrà per preparar mustarda ed aschieu e per preparar cucumeras en aschieu cun spezarias.

Arbaja: Il tschupè da la foglia d'arbaja valeva pli baud sco simbol da victoria e gloria. L'arbaja crescha sco chaglia sempreverda u sco planta d'enfin 15 meter auzezza en la regiun mediterrana e po vegnir plirs tschient onns veglia. La foglia che vegn duvrada per cundir è da color verd-glischant e ha ina consistenza zaia, quasi sco tgirom. La foglia frestga ha in gust fitg amar ed aromatic. Foglia d'arbaja pon ins er cumprar en furma setgentada u manizzata. Cun arbaja vegn cundida charn-selvaschina ed autras tratgas da charn e fonds plitost recents. Er al crut asch vegnan gugent agiuntads in pèr fepls d'arbaja.

La preschentaaziun:

Dossier «Ervas da cuschina»

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=2220
www.chattà.ch

A mintga spaisa si'erva: schuppa cun dil, charn cun estragon e dessert cun menta.

M. BESSLER E.M. WALKER / PIXELIO

La Tgira da monuments dal chantun Grischun

Perscrutaziun e mantegniment da la cultura architectonica

■ Las incumbensas da la Tgira chantunala da monuments èn da mantegnair e perscrutar las perditgas materialas da la cultura architectonica en il Grischun, da promover la cultura architectonica, cunzunt la qualitat artisanala e creativa, e da guardar ch'ils monuments architectonics e lur contorns vegnian utilisads en moda persistenta e conform a lur destinaziun.

La Tgira da monuments furma in dals ressorts da l'Uffizi da cultura dal chantun Grischun.

Sco basa per sia lavur vala dapi l'onn 1946 l'Ordinaziun davart la protecziun da la

natira e da la patria che ha surdà la dumonda da la protecziun da la cuntrada, da l'archeologia e da la tgira da monuments a la Cumissiu chantunala per la protecziun da la natira e da la patria, la quala cussegliava anc oz la regenza chantunala en quest senn.

La tgira da monuments en il decurs dal temp

Gia avant ch'ins è s'occupà scientificamain dals monuments istorics èn quels vegnids abitads, duvrads e mantegnids da bleras generaziuns. En il 19avel tschientaner ha la tgira da monuments survegnì sia basa tras las disciplinas istorgia, archeologia ed istorgia d'art. Pioniers da questas scienzas èn viaggiads tras il chantun ed han elavurà tschertas obras d'art, sco p.ex. las picturas en la tur dal chastè Brandis (Johann Rudolf Rahn) u en la claustra da Müstair (Josef Zemp, Robert Durrer). La Cumissiu federala per la tgira da monuments ha sustegnì la restauraziun da numerusas baselgias medievalas e da singuls chastels cun cussegliar e cun conceder agids finanziaus.

Pioniers da la tgira da monuments instituzionalisada da l'emprima mesadad dal 20avel tschientaner èn stads: Walther Sulser, manader ed accompagnader da numerusas restauraziuns da baselgias e da chapluttas ch'el ha registrà en sia qualitat d'architect, istoricher d'art ed archeolog en ina vista generala sut l'aspect da la tgira da monuments, ed il giurist ed istoricher d'art Erwin Pöschel che ha redigi dal 1923 fin il 1948 ils toms d'inventari davart la chasa burgaisa, davart ils chastels e davart ils monuments d'art dal chantun Grischun ch'èn anc oz fundamentials.

L'onn 1960 è vegnida instituzionalisada la piazza d'in tgrader da monuments chantunala. L'emprim tgrader da monuments, Alfred Wyss, ha lavurà fin l'onn 1978 en il Grischun. L'onn 1965 è entrada en vigur complementarmain la Lescha per promover la protecziun da la natira e da la patria e la lavur culturala e scientifica en il chantun Grischun.

Tge fa la Tgira da monuments?

La Tgira da monuments dal Grischun s'occupa da la perscrutaziun e dal mantegniment da la cultura architectonica durant la perioda da l'antica tardiva fin il temp dad oz. En collavuraziun cun in'architecta u cun in architect, cun mastergnants u cun mastergnants sco er cun la patruna u cun il patrun da construcziun ademplescha ella si' incumbensa principala da mantegnair la substanza architectonica istorica en ses stadi oriund. Bliers edifizis èn creschids en etappas en il decurs da differentas epocas. Là è la perscrutaziun architectonica fitg impurtanta en la tgira da monuments. Sco disciplina da l'archeologia sclerescha ella l'istorgia dals edifizis analisads ed elavura uschia la basa per conservar e per restaurar monuments architectonics istorics. In'ulteriura incumbensa è quella da gidar ad integrar ils edifizis novs en il maletg dal vitg ed en la cuntrada.

Las lavurs da documentaziun da la

Impressiuns da la lavur da la Tgira da monuments.

Tgira da monuments cumpiglian raports da restauraziun ed inventaris. Actualmain vegnan elavurads ils inventaris dals abitadis engiadinais da Tschlin sco er da Cinuos-chel e da Susauna. Ulteriurs inventaris, sco l'inventari dals edifizis singuls, tutgan medemamain tar il champ da lavur da la Tgira da monuments ma er il sustegn da lavurs e da publicaziuns scientificas (register dals monuments architectonics en il Grischun 1800–1970), la lavur da publicitad (visitas guidadas, referats, colloquis) ed il barat d'ideas cun collegas spezialisads sin plaun naziunal ed internaziunal.

Cussegliaziun da construcziun

La cussegliaziun da construcziun sustegna l'autorità da construcziun da la vischnanca en moda professionala, sche quella sto giudigar dumondas da construcziun. Sco cussegliaders da construcziun èn adattadas persunas dal sector da construcziun (architects, collavuraders da la Tgira da monuments dal chantun Grischun) che n'han naginas incaricas da construcziun en la vischnanca pertutgada. La cussegliaziun da construcziun garantescha ch'il concept vegnia examinà en moda professionala ed uschia sco ch'i vegn pretendi en la lescha communal da construcziun e sco ch'ils giavischs da mantegnair e da concepì in project vegnian resguardads. Pia èn las incumbensas principals: 1) mantegnair la substanza architectonica da gronda impurtanza istorica; 2) mantegnair il maletg dal vitg; 3) garantir la qualitat dal concept d'edifizis novs.

Mantegniment d'in monument architectonic istoric

Per mantegnair in monument architectonic istoric è adina cumpetent e responsabel la possessura u il possessur. Mo en edifizis ed en stabiliments istorics pli gronds procuran pedels, sacristans, calusters sco er mastergnants dal manaschi ch'il mantegniment vegnia fatg en moda professionala. La meglra premissa per mantegnair in edifizis è ch'el vegnia utilisà en ina moda adequata che sa cumporta cun la substanza. Questa utilisaziun pussibilescha controllas regularas. Donn

puncts debels vi da l'edifizis vegnan uschia scuvids a temp e pon vegnir reparads ed eliminads cun meds simpels u pon vegnir retegns e limitads cun mesiras d'urgenza.

A persunas privatas ed ad instituziuns porscha il maun public in sustegn finanziau per mesiras da la Tgira da monuments. La Tgira chantunala da monuments paja contribuziuns per mantegnair la substanza, per conservar e per restaurar monuments architectonics istorics, lur equipament e lur contorns. En cas spezials paja er la Confederaziun contribuziuns (Uffizi federal da cultura, secziun tgira da monuments e protecziun da la patria). Ina dumonda sto vegnir inoltrada via la Tgira chantunala da monuments. In per vischnancas dal chantun Grischun han er institui in fond da contribuziun che po promover singuls projects locals. En paucas vischnancas datti ultra da quai fundaziuns spezialas che sustegnan finanziaimain las mesiras da la tgira da monuments architectonics e da la protecziun dal maletg dal vitg.

Inventaris dals abitadis e d'objects

La Lescha chantunala davart la planisaziun dal territori da l'onn 1973 ha previs en il plan general da furmazion l'instrument da l'inventari dals abitadis sco basa per fixar las gruppas ed ils objects degns da vegnir protegids e mantegnids. En quest senn è vegni elavurà – il pli savens avant ina revisiun da la planisaziun locala – in inventari da l'abitadi che cumpiglia l'entir center istoric dal vitg. In inventari dals abitadis tenor ils principis da la tgira da monuments chaschuna dentant gronds custs che mo paucas vischnancas èn prontas da surpigliar. Ina pretensiun principala ad in inventari dals abitadis tenor ils principis da la tgira da monuments è ch'ils edifizis inventarisads na vegnian betg caracterisads e validats tenor lur parita exteriura. Er lur interior sto vegnir documentà, analizà, descrit e validà.

Il concept per l'inventari d'objects è vegni sviluppà ils onns 2003 e 2004. El ha dus puncts da partenza metodics: In da quels èn ils inventaris dals abitadis da la Tgira chantunala da monuments. Ils sin-

guls edifizis vegnan presentads là mingamai cun in text, cun plans e cun maletgs. L'auter punct da partenza è il cudesch dals locals ch'è fitg deraś en la disciplina da l'architectura. En quest cudesch vegnan documentads e descrits detagliadamain ils singuls locals d'in edifizis.

Areguard il grad da specificaziun è l'inventari d'objects vegni piazzà tranter ils dus puncts da partenza. Las pretensiuns ad in tal inventari pon vegnir formuladas sco suonda: Avant il cumenzament da la planisaziun sto vegnir fatg in inventari da la chasa e da ses equipament. Necessaria è ina documentaziun cumplessiva dal stadi actual. Pli gronda ch'ina intervenziun planisada è u pli grond ch'il

donn ch'ins ha constatà è, e tant pli detaglià che l'inventari sto esser. L'inventari consista d'in cumenzament da construcziun cun plans conforms a la defurmazion, e quai a la scala dad 1:50, per ils detagls 1:20 u 1:10. En quest inventari vegnan cartografads er tut ils donn.

La presentaziun:

La Tgira da monuments dal chantun Grischun: www.dpg.gr.ch

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=2227
www.chattà.ch

Dumondas a la Tgira da monuments

È mia chasa in monument architectonic? Monuments architectonics èn edifizis che han ina valur speziala artistica u istorica per il vitg, per la regiun u per il chantun. Per la qualitat e per l'impurtanza d'in edifizis èn decisivs facturs sco la vegliadetgna, la substanza originala mantegnida, la rarità, la funcziun, l'equipament e.u.v. La qualitat e l'impurtanza d'in edifizis n'èn betg adina evidentas e ston vegnir giuditgadas d'in expert.

Tge è degn da vegnir mantegnì vi da mia chasa? Questa dumonda sto vegnir sclerida gist al cumenzament. Pir cur ch'ins sa tge ch'è prezios e tge ch'è degn da vegnir mantegnì, pon vegnir planisadas intervenziuns architectonics en e vi da la chasa. Pervia da quai sto l'emprim vegnir fatg in inventari detaglià (in uschenumnà inventari d'object) per sclerir, tge parts architectonics, tge parts dal mobigliar, tge fastizs e tge resultats che duain vegnir mantegnids. Da quai resulta ina clera graduaziun tranter mantegnair e transfurmar: 1) Tge sto vegnir mantegnì dal tuttafatg? 2) Tge fissi raschunavel da mantegnair? 3) Tge dastga vegnir remplazzà u midà? 4) Tge sto vegnir midà stringentamain? Cun agid da questa graduaziun po vegnir

fixada ad ura la libertad d'agir en quai che concerna las pussaivladads d'utilisar e da midar la construcziun d'ina chasa.

Co po gidar la Tgira da monuments? La Tgira da monuments cussegliava la patruna u il patrun da construcziun e la direcziun da construcziun tar la tgira, tar la conservaziun e tar la restauraziun d'edifizis istorics. Ella po dentant mo gidar, sch'ella vegn involvida ad ura en in project. Tar monuments architectonics spezialmain prezios paja la Tgira da monuments contribuziuns da subvenziun. En quest connex sto il patrun da construcziun u la direcziun da construcziun inoltrar ina dumonda da subvenziun cun ils documents necessaris a la Tgira da monuments, e quai avant che cumenzar cun las lavurs da construcziun.

Il formular da contribuziun cun las explicaziuns correspondentas infurmescha davart ils documents che ston vegnir inoltrads. Las contribuziuns dal chantun als custs imputabels impurtan 15% per corporaziuns publicas (vischnancas, cumins da baselgia) e 20% per persunas privatas che na survegnan naginas entradas da taglia. Per regla vala ina limita per object da 150 000 francs.

Las zonas climaticas dal mund

Flora e fauna da las tropas a las regiuns polaras

■ Las zonas climaticas s'extendan sco tschintas sur l'entir mund e spartan ils spazis da viver en tschintg regiuns principalas: la zona tropica, las subtropas, la zona temprada e las regiuns subpolaras e polaras. Da l'equator als pòls sa diminuescha la forza dal sulegl cuntinuadamain. Da quai resultan zonas vegetativas cun ina flora e fauna fitg diversa. Plantas ed animals datti dapertut sin il mund, en la fraida Arctica ed en ils chauds deserts. Bleras spezias differentas pon viver ina sper l'autra, perquai ch'ellas sa nutreschan da maniera differenta ed occupan auters biotops. La convivenza da pliras spezias sin il medem territori furma in equiliber sensibel che po tgunsch vegnir disturbà.

En il decurs da lur svilup en ils animals e las plantas s'adattads a las differentas cundiziuns da viver en las singulas zonas climaticas. Sin plirs continents existan per

exempel deserts en ils quals ils animals vivan sut las medemas cundiziuns. Ils animals che vivan là han sviluppà furmas sumegliantas e quai independentamain in da l'auter. Uschia sumegliant la vulp da la steppa nord-americana fitg il fenec che viva en la Sahara.

Muntognas e mars impedeschan ch'ils animals engrondeschan lur areal. Tscherts animals surmuntan dentant era questas barrieras. Utschels mezmieir chatt'ins prest dapertut sin il mund. Ed er tartarugas nodan grondas distanzas u sa laschan purtar da l'aua. Perquai vivan ellas era sin inslas isoladas amez l'oceano.

La zona tropica

Ils guauds tropics creschan en la vischinanza da l'equator, nua ch'igl è chaud ed umid l'entir onn. La plipart da las plantas ed ervas è adina verda ed ha feglia fitg gronda. Ils guauds tropics cuntengnan la pli gronda varietad da creatiras sin il mund. Pli che 50% da tut ils animals e da las plantas ed ervas en qua da chasa. Sin planiras tropicas cun blera plievgia, spezialmain sper lais, flums e rivas da mar, sa furman terrenes da palì. Ina da las pli grondas palids dal mund en las Everglades a Florida en ils Stadis Unids. Sch'il clima è dentant memia sitg per guauds, sa furman pastgiras. Las grondas pastgiras tropicas

Savanna en il parc naziunal Lake Manyara, Tansania

U. TRAMPERT / PIXELIO

da l'Africa e da l'America dal Sid sa numnan savannas.

L'immens guaud tropic da l'Amazonas è il pli grond territori da guaud tropic dal mund. El cumpiglia ca. 7 milliuns km² ed è 12 giadas pli grond che la Frantscha. Il guaud tropic sa chatta en il batschigl da l'Amazonas cun ina lunghezza da 6450 km. Il clima en questa regiun è chaud ed umid durant l'entir onn. En il guaud tropic da l'Amazonas vivan blers animals differents. Tschertins vivan en las tschimas da las plantas e sa nutreschan da feglia, flurs e fritgs. Auters, sco la schimigia da Geoffroy, han ina cua speziala e griflas lungas che gidan a sa tegnair vi da la roma. I dat animals cun pels tranter las chommas ch'els pon avrir sco alas per «sgular» d'ina planta a l'autra. Ils papagagls han alas curtas e ladas e pon uschia sgular tranter las plantas or. Giun plaun datti blers animals che chattan pavel cun lur nas lung e lur griflas gizzas. Parts considerablas dals guauds tropics en vegnidas runcadas per cultivar il terren ed explotar minerals. La fauna e la flora da l'Amazonas en perquai periclitadas.

La zona tranter il guaud tropic ed il desert sa numna savanna. Grondas parts da la savanna en pastgiras cun singulas plantas. En la savanna datti duas stagiuns, ina sitga ed ina umida. Cura che la stagiun sitga cumenza, sa rimnan immens trieps

d'animals che fan lungs viadis per tschertgar pastg ed aua. Mintgatant cuvernan ils animals las planiras uschè lunsch sco l'egl po tanscher. Ils blers da quests animals maglian erba, mintga spezia ha dentant sia «spezialitad». Las zebras per exempel mordan giu las parts diras sisum, ils gnus las parts d'amez e las gazellas ils scherms giuvens. Perquai na datti nagins cumbats per l'erba. Ils animals che maglian erba daventan nutriment per ils animals da preda sco ils liuns, ils leopards, ils gepards e las hienas. Tranter il pastg vivan las serps, ils luschards e milliuns dad insects.

Las subtropas

Las subtropas cumenzan en la part sitga da la savanna, cumpiglian ils gronds deserts dal mund e la bostga sempverda dal tip mediterranean. En ils deserts na ploi quasi mai. Ils animals han stui s'adattar a questa situaziun. L'aua ch'els dovan per viver retiran els per regla da lur nutriment. Els han era da cumbatter cun la chalira dal di e la fradaglia da la notg. Blers animals daventan activs la saira e la damaun, cur che l'aria è pli frestga e pli umida. En territoris cun stads sitgas e chaudas ed envierns pli umids, sco las regiuns da la Mar Mediterranea, la California e parts da l'Australia, crescha bostga sempverda: plantas e chaglias cun feglia dira che dovan pauc'aua la stad. Era ils animals che vivan là han stui s'adattar a la chalira.

La Sahara s'extenda en l'Africa dal Nord e cuverna ina surfatscha da passa 9 milliuns km². La Sahara è il pli grond desert dal mund; ella è bunamain uschè gronda sco ils Stadis Unids da l'America – ed ella crescha ad in crescher. Da di munta la temperatura a passa 50 °C. I na plova quasi mai en il desert, ed i dat regiuns, nua ch'i n'ha pluvi dapi onns gnanc in gut. Ils animals che vivan en la Sahara s'adattan en diversas modas e manieras a quellas cundiziuns, vivan en lur taunas e sortan la saira; la plipart dals animals da la Sahara surviva in lung temp senz'aua. Intgins na baivan insumma mai: els retiran l'umidità ch'els dovan da las plantas e dals insects ch'els maglian.

L'exempel classic per la bostga sempverda furma l'Europa dal Sid. Ils pajais da l'Europa dal Sid en situads a la riva setentrionala da la Mar Mediterranea. Durant ils lungs mais da stad èsi qua chaud e sitg, l'enviern temprà ed umid. Tipic per la cuntrada da questas regiuns en las chaglias bassas e setgas. L'Europa dal Sid è fitg populada e vegn visitada da blers turists. L'uman ha destrui la plipart dals guauds che cuvernavan antruras la regiun. I dat dentant anc intgins refugis per la fauna e la flora selvadia: las Alps, las Pireneas, las palids da la Coto de Doñana en Spagna u la Camargue en Frantscha. Insaquants animals rars sco il chamutsch u il luf-tscherver vivan en questas zonas protegi-

das. L'Europa dal Sid era famosa per ses utschels. Bleras spezias d'utschels sco las cicognas, ils giruns e las evlas traversan la regiun sin lur sgol da migraziun tranter l'Europa e l'Africa.

La zona temprada

En regiuns miaivlas da la zona temprada – sco per exempel en l'Europa Centrala – sa derasan ils guauds da feglia. Qua ploi avunda per laschar crescher ruvers e faus e bleras autras plantas cun feglia pli lada. L'atun perdan questas plantas la feglia, e la primavaira vegnan ellas puspè verdas. En regiuns sitgas da la zona temprada sa chattan immensas pastgiras. En Russia ed en l'America dal Nord sa numnan quellas preries, en l'America dal Sid las numn'ins pampas. Al nord da la zona dals guauds da feglia sa derasan ils guauds da dascha. Ils pli gronds guauds da dascha dal mund furman ina tschinta che traversa l'America dal Nord, l'Europa e l'Asia. Els consistan principalmain d'aviezs, pigns e lareschs. Sulettamain ils lareschs perdan la dascharina. L'enviern dattan quests guauds nutriment e protezzion a blers animals.

Er ils guauds da feglia da l'Europa dattan nutriment e protezzion a bleras spezias d'animals. Mintga planta è in agen spazi vital: ils insects maglian feglia, ils utschels ed auters animals fan lur gnies e chattan refugi en la tscheppa e sin la roma, ils plugls da lain ed ils baus vivan en la feglia giun plaun. Cun las stagiuns mida er il cumportament e la moda da viver dals animals. La primavaira cumparan ils insects, ils utschels fan lur gnies ed i naschan ils ansiels e vadels. Durant ils mais da stad datti avunda da magliar, ed ils giuvens animals creschan fitg spert. L'atun perdan bleras plantas lur feglia, ils animals sa nutreschan da fritgs e coclas e fan reservas per l'enviern. Las notgs lungas e fraidas ed ils dis curts fan da l'enviern in temp difficil per tut ils animals: blers sa protegian cun in pail pli gross e passentan dapli temp en lur cuvels e taunas; auters van en pajais pli chauds.

Er sur l'entir ost da l'America dal Nord s'extende van ina giada guauds da ruvers, nuschers e chastagners. Oz en grondas parts da quests guauds runcads, il lain è vegnì duvrà per far chasas, il terren per l'agricultura. Intgins dals animals dal guaud, sco l'urset american e l'opossum, en s'adattads a lur nov ambient, ma blers auters en daventads rars u s'han retratgs en las collinas e muntognas. Las preries eran ina giada in'immensa pastgira. Milliuns da bovs selvadis e d'antilopas pasculavan là, ma els fissan prest vegnids extirpads en il 19avel tschientaner. Omadus animals vegnan protegids oz en reservats, e la preria serva surtut a la cultivaziun da furment. Vers nord cuvernan guauds sempverds vastas parts dal Canada. Quests

guauds da guglias en spess e consistan da pigns, tieus ed aviezs. Els stattan sin terren umid cun blers lais e palids.

Las regiuns subpolaras e polaras

Ils territoris arctics ed antarctics cun lur temperaturas glazialas ed ils envierns lungs e stgirs en ambients quasi nunabitabels. Malgrà quai vivan blers animals la stad en las mars polaras e sin la terra schelada enturn l'Arctica, la tundra. Els vegnan qua per trair si lur pitschens e turnan l'enviern en regiuns pli chaudas.

Ils guauds da guglias da la Sibiria al nord da l'Asia en ils pli gronds guauds dal mund. Las plantas las pli derasadas en qua ils lareschs, ils tieus ed ils pigns. Blers animals vivan dals sems da lur puschas, surtut durant ils mais d'enviern. Al sid da quests guauds sa chatta il Lai dal Baikal. Quest lai è stà isolà durant milliuns dad onns, e blers animals che vivan qua vegnan avant nagliur auter sin il mund. Al nord dals guauds da la Sibiria s'extenda il desert arctic, la tundra. Il terren da la tundra è schelà durant la plipart da l'onn. Durant l'enviern (che dura 9 mais) emigreschan blers animals vers il sid per chattar refugi en ils guauds da guglias. Tscherts utschels sgolan en pajais pli chauds. Durant la curta stad da la tundra èsi 24 uras di, e las chaglias ed ervas creschan en abundanza. L'Arctica cumpiglia ils territoris pli al nord da l'America, da l'Europa e da l'Asia, la Grönlanda e l'enorm ocean da glatsch enturn il Pol dal Nord. Ella è ina da las regiuns las pli fraidas dal mund. Las temperaturas surpaskan darar 10 °C la stad e cuntanschan savens -40 °C l'enviern. Durant la curta stad datti sulegl di e notg. La glisch e la temperatura fan crescher pitschnas algas ed animalets en la mar, l'uschenumnà plancton. Quel nutrescha blers peschs che vegnan magliads da focas ed utschels da mar. Sin la terra creschan flurs che furneschan a milliuns d'insects pollen e nectar. Ils insects en il nutriment per ils blers utschels che sgolan la stad vers l'Arctica per cuar e trair si lur pitschens. Cur che l'enviern arriva, turnan els puspè vers il sid en regiuns pli chaudas. Pli fraid ch'èn l'Arctica èsi be en l'Antarctica: La temperatura media al Pol dal Sid giascha enturn -50 °C. Ils mais d'enviern èsi qua adina stgir e la temperatura croda fin a -90 °C.

La presentaziun:

Dossier «Zonas climaticas»

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=2236

www.chattà.ch

Las inslas da Galápagos

Las inslas da Galápagos sa chattan en l'Ocean pacific, circa 1000 km al vest da l'America dal Sid. Qua vivan bleras spezias d'animals ch'i na dat uschiglio nagliur sin il mund. Els derivan d'animals che han cuntanschi las inslas cun traversa l'aua u l'aria. Paucs mamifers han survivi quest viadi, perquai vivan principalmain utschels e reptils sco la tartaruga gigantesca sin questas inslas.

L'onn 1835 ha Charles Darwin (1809–1882), il perscrutader da la natira englais, visità las inslas. El ha observà che animals da la medema spezia che vivan sin inslas differentas sa differenziavan in da l'auter. El ha tratg la conclusiun ch'ils animals s'adattan a lur ambient. Or da quest'idea ha el sviluppà la teoria da l'evoluziun.

Cascada en il guaud tropic a Maui, Hawaii

T. REINHART / PIXELIO

Basilea, citad a la riva dal Rain.

PETER HEINRICH / PIXELIO.DE

Tschaiver a Basilea: il cortegi va tras la citad veglia.

JARI VILLORIA / PIXELIO.DE

Nua che trais pajais sa scuntran

Ils dus mez chantuns Basilea-Champagna e Basilea-Citad

■ Il chantun Basilea-Champagna intganta las visitadras ed ils visitaders cun sias attracziuns culturalas e sias bellezas natirals: ad Augusta Raurica scuntr'ins ils Romans, a Liestal las scuas en flommas ed en il Giura chatt'ins dents da squagl. Basilea-Citad persvada sco pitschna metropola industrial ritga da cultura. L'onn 1833 è vegnì separà en la «Basler Kantonstrennung» il chantun Basilea en ils dus mez chantuns: Basilea-Citad e Basilea-Champagna. Tenor surfatscha è Basilea-Citad daventà uschia il pli pitschen chantun da la Svizra.

El cumpiglia mo trais vischnancas: Bettingen, Riehen e la citad da Basilea, dumbra però tuttina 191'837 abitants. Basilea-Champagna s'extenda lung ils flums Birs ed Ergolz e cumpiglia bunamain tut las vischnancas dal Laufenthal e da l'Oberbaselbiet. Pliras aglomeraziuns fracziuneschan las zonas ruralas archeologicamain interessantas.

Chastels, baselgias ed in'arena da gladiators

Sche la platta continentala eurasiatica e la platta continentala africana na fissan betg stuschadas ina cunter l'otra, fiss Basilea-Champagna oz in paradìs per sfunsaders. Enstagl è sa furmà il Giura. Las conchiglias ed ils dents da squagl ch'ins ha chattà en chavas da crap dal chantun Basilea-Champagna èn 160 milliuns onns vegls. E quai ch'è restà è ina vista fantastica fin en las Alps da la Svizra, en las Vogesas da la Frantscha ed en il Gaud Nair da la Germania.

Pli baud sa cumbattevan las famiglias pussantas per questa regiun preziusa. En il temp medieval han ellas costruì, conquistà, vendì, barattà e reconquistà dunsainas

da chastels. L'onn 1830 han dumandà 40 umens da Basilea-Champagna ina nova constituiziun en l'ustaria Bad Bubendorf. In pèr battaglias pli tard han els stgatschà ils ultims chastellans: ils Basileis da Citad.

Geografia ed istorgia han modellà il chantun Basilea-Champagna. Ad Allschwil datti magnificas chasas cun armada da travs en il stil da l'Alsazia. La chapitala Liestal ha ina pitschna bella citad veglia senza autos. Ed en bunamain tut ils vitgs da la part sura da Basilea-Champagna è il center dal vitg anc intact: simplas chasas, tetgaglia faudada, portas-clava en artg radund. En il dom dad Arlesheim construì en il stil da rococo resuna l'ultima orgla Silbermann che po anc vegnir sunada en Svizra.

Bainquant pli dad aut èsi cur ch'ils gladiators lutgan en l'arena dad Augusta Raurica ad Augst. Dentant dapi 1700 onns n'è il cumbat per vita e mort betg pli sin il program – pervia da la mancanza acuta d'acturs. Restada è percenter la culissa impressiunanta da questa veglia citad romana che fascheva part da la provinza Gallia Belgica e pli tard da provinza Germania superior. Ins suppona che la colonia saja vegnida fundada suenter la conquista da las Alps Centralas sut l'imperatur Augustus enturn l'onn 15 a.C. Il chat il pli vegl ch'ins ha pudì datar cun ils meds da la dendrocronologia è d'attribuir a l'onn 6 a.C.

Tradiziun e cultura

In punct cultural culminant è il tschaiver da Basilea che ha lieu mintg'onn en favrer/mars. Cur che l'ura dat las quatter il glindesdi a bun'ura, cumenzan mintgamai ils trais dis ils pli bels da l'onn cun il «Morgestraich», in cortegi cun lanternas che va tras la citad veglia accumpagnà mo dals suns da piccolo e da schumber. Alura stat la citad sin il chau, ed ultra dals millis da persunas activas vegnan tratgs natiers millis da visitadras e visitaders da tut il mund.

A Basilea-Champagna chatt'ins ina tradiziun ch'è enconuscenta er en il Grischun: A Birseck ed a Leimental schlavazzan las tiraduras ed ils tiradurs da schibettas pitschnas rudellas da lain ardents adina la sonda suenter mesemna da la tschendra. In tir reuss en il tschiel nocturn vegn cumprovà d'ina rudella che tira in fastizi ardent d'intgins tschient meters. Il feu è ina part integrala da Basilea-Champagna: feu da tschaiver qua, cortegi da faclas là. Il «Chluri» che la gliend da Sissach arda la saira da la gievgia grassa fa mintgant er endament ina cussegliera u in cusseglier communal dal lieu. Il spectacul da tschaiver il pli enconuscent ed il pli privlus en il chantun da Basilea-Champagna è dentant il «Chienbäse»: La dumengia saira traversan scuas e chars en flomma la citad veglia da Liestal. Quest cortegi cun scuas e fuschellas da rascha tras la citad veglia datti dapi il 1902. Sco bab da la tradiziun en sia furma actuala vala il pasterner Eugen Stutz, naschi l'onn 1904. Per stgudar lur furnels duvravan ils pasterners mo il lain dals tieus, l'uschenumnà «chien» che cuntegna blera rascha. Perquai crajan ins che l'idea d'ir cun scuas da tieu tras citad saja in'invenziun dals pasterners. Oriundamain duvea il cortegi da feu dentant succurrer l'enviern.

Ma betg mo ils usits tradiziunals, er var 40 museums, occurrenz musicalas da tut las direcziuns, capodovras architettonicas sco er artistas ed artists da renum mundial èn quai che caracterisescha Basilea sco lieu da cultura. L'art e la cultura vegnan tgirads dapi tschientaners; il Museum d'art da Basilea ha avert già l'onn 1661 sias portas a la populaziun sco emprim museum da tal gener sin l'entir mund. Oz datti plirs museums da renum mundial a Basilea, uschia p.ex. la Fundaziun Beyeler, il Museum Tinguely, il Museum da l'antica, il Museum istoric u il Museum da las culturas.

Furmaziun ed industria

Sco citad da l'umanissem e cun sia università ch'è vegnida fundada l'onn 1460 e ch'è la pli veglia da la Svizra, ha Basilea ina lunga tradiziun sco center da furmaziun sin tut ils stgalims da scola, da scola auta professunala e d'università.

La citad da Basilea è er ina porta tra-

diziunala a l'Europa, e quai en regard a l'economia, al traffic ed er a la scienza. Basilea, che sa chatta amez la regiun da cunfin dals trais pajais Svizra – Frantscha – Germania, è la regiun economica la pli dinamica da la Svizra ed ina da las regiuns la pli productivas sin l'entir mund. Or da l'industria chimica-farmaceutica classica è resultà in dals «clusters» da farma e da biotecnologia ils pli impurtants

sin l'entir mund – la «biovalley» da Basilea è ina rait che cumpiglia ils concerns mundials cun il pli grond success sco er «spin-offs» e «start-ups» ambizius. Ina gronda impurtanza economica han er l'industria internaziunala da transport e da logistica ed ils servetschs finanziaals da tut gener. Ultra da quai è Basilea renunada sco citad da fiera e da congress, e quai dapi l'onn 1471.

Relaziuns cun il chantun Grischun

(tenor Lexicon istoric retic)

Relaziuns pli stretgas cun las autoritads e persunas dal Grischun existan dapi la fundaziun da l'Universitad da Basilea il 1460. Già per l'emprim semester era immatriculà in Ulricus Restlin de Curia, pli tard plevon ad Almen, sco 33avel student a Basilea. Tranter il 1460 ed il 1529 èn attestads 78 ulteriurs students dal Grischun. A partir dal 1471 han lavurers da Basilea explotà salpeter a Cuirra per la producziun da pulvra, e per il medem temp è attestà in «conterfeyer» basileis (probabel Bartholomäus Rutenzweig), occupà cun lavurs da pictur vi da la chasa communal da Cuirra.

A Basilea è vegnida concludida il settember 1499, suenter la fin da las Guerras svabaisas, la Pasch da Basilea, a la quala èn era sa participads ils mess da las Trais Lias che n'han dentant betg cuntanschì il success ch'els spegtavan sco victurs a la Chalavaina.

Dal temp da l'Umanissem e da la Refurmaziun han las relaziuns tranter Basilea e las Lias cuntanschì lur culminaziun. En ils onns 1520 ha l'investg da Cuirra, Paul Ziegler, tgirà stretgs contacts cun umanists da Basilea. Tranter il 16avel ed il 18avel tschientaner han impurtants refurmats grischuns sco Johannes Comander, Jakob Salzmänn, Raphael Egli, Gian Travers studegià en la citad, ma era politichers, scienziads e medis dal Grischun sco Christian Sax-Vuorz, Hans von Jochberg, Andrea Ruinelli, Johannes Guler von Wyneck, Gieri Genatsch, Fortunat von Juvalta, Fortunat Sprecher von Bernegg, Johann Anton Grass ed Ulysses von Salis-Marschlins. Dals 169 students grischuns immatriculads en il 16avel tschientaner a Basilea derivavan 103 da l'Engiadina. Enturn il 1582 era il chirurg Johann Nicolaus Stupanus professor a l'Universitad da Basilea. Suenter il Murdraretsch en Vuclina (1620) han era numerus refurmats vuclinais (Fatios, Pellizzaris, Grillos,

Paravicinis e.a.) chattà asil en la citad al nord da la Svizra.

In intermez interessant hai dà il 1554: il renumà Sebastian Münster aveva titulà ils Engiadinais en sia «Kosmographie» da «gens furax» (v.d. da laders), menders ch'ils zagrenders, provocond qua tras grondas irritaziuns. Per purtar plant e dumandar satisfacziun aveva l'Engiadina trames Gian Travers e Balthasar Planta a Basilea. Ma Münster era già mort il 1552, ed il stampadur na pudeva betg vegnir fatg responsabel. Ils Engiadinais èn a la fin finala sa cuntentads cun ina decleraziun d'onur ed ina «reparaziun» da vart dal stampadur a l'adressa da las Trais Lias, sigillada dal cussegl da Basilea.

Durant l'uschenumnada chatscha da demagogs e la persecuziun d'adevents da la democrazia en Germania suenter il 1820 è daventada la citad da Basilea, sper quellas dad Aarau e Cuirra, in refug per ils fugitivs ed è vegnida discreditada da gasettas tudestgas sco fuaina revoluziunara. Circuls da finanzas da Basilea han sustegni essenzialmain la construcziun da la rait da viafier a binari stretg en il Grischun. Il 1888 è vegnida fundada la Viafier a binari stretg Landquart-Tavau SA, ed il 1910 ha ina gruppa d'investiturs da Basilea era pussibilità la realisaziun da la Viafier dal Bernina.

En temps pli recents èn plirs Grischuns stads activs sco professers e recturs a l'Universitad da Basilea (tranter auter Ludwig Rudolf von Salis). Members da las famiglia Engi, Planta ed auters stevan e stattan anc adina a la testa dad interpresas da l'industria chimica a Basilea ch'occupan era numerus Grischuns.

Il 1959/60 eran immatriculads 35 Grischuns (9 dunnas) a Basilea, il 1990/91 eran quai 59 (21) ed il 2004/05 194 (117). Il 1990 eran domiciliaids 1020 Rumantschs en la citad, il 2000 706. Il 1888 è vegnì fundà a Basilea in «Bündner Hülfverein», dal qual è sorti l'odiern «Bündner Verein Basel».

Il teater roman ad Augusta Raurica.

AUGUSTA RAURICA, WWW.AUGUSTA-RAURICA.CH

La presentaziun:
Dossiers «Chantun Basilea»

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=1833
chatta.ch/?hiid=1851
www.chattà.ch

La sala dal Cussegl grond – lieu da radunanza dal parlament chantunal.

La Chasa grischha – lieu da radunanza da la regenza dal Grischun.

Las instituziuns politicas dal chantun Grischun

Ina curta lecziun da civica

■ **En lur tratgs fundamentals s'orienteschan las instituziuns politicas dal chantun Grischun vi da la legislaziun federala. La Svizra è ina democrazia directa sin plaun communal, chantunal e nazional. Il suveran da la Svizra è il pievel. Il sistem giuridic garantecha a mintgina ed a mintgin vasts dretgs persunals sco er politics. Tar ils dretgs politics tutgan il dretg d'iniziativa e da referendum ch'èn instituids sin tuts trais nivels statals.** La lavur politica che na vegn betg pratigada directamain dal pievel vegn exequida da las trais pussanzas politicas. La legislativa dal chantun Grischun è il Cussegl grond. Mintga circol ha almain ina deputada u in deputà. La direzziun è chausa da la presidenta u dal president dal Cussegl grond. Ella u el vegn elegi mintg'onn da nov.

L'executiva furma la Regenza che consista da tschintg commembas e commembas. Ella vegn elegida per ina perioda d'uffizi da quatter onns. Mintga cusseglier guvernativ è schef d'in departament. Il presidi mida mintg'onn. Las derschadras ed ils derschaders da la Dretgira chantunala e da la Dretgira administrativa vegnan elegids dal Cussegl grond. Dretgiras districtualas e dretgiras circuitualas cumpletteschan la giurisdicziun.

Dretgs politics da las burgaisas e dals burgais

Il dretg da votar e d'eleger en chausas federalas e chantunalas han tut las burgaisas svizas e tut ils burgais svizzers ch'abiteschan en il chantun e che han cumpleni 18 onns. Vitiers vegnan Svizas e Svizzers a l'exteriur che han lur domicil politic en ina vischnanca grischuna. Ques-

tas persunas cun dretg da votar elegian: las commembas ed ils commembas dal Cussegl grond; las commembas ed ils commembas da la Regenza; las commembas ed ils commembas grischuns dal Cussegl nazional e dal Cussegl dals chantuns.

A las persunas cun dretg da votar stattan a disposiziun l'iniziativa dal pievel ed il referendum sco instruments da la democrazia directa. Tar l'iniziativa constituziunala pon 4000 persunas cun dretg da votar u in setavel da las vischnancas pretender ina revisiun totala u parziala da la Constituziun chantunala. L'iniziativa legislativa pussibilescha a 3000 persunas cun dretg da votar u ad in otgavel da las vischnancas da pretender ch'i vegnia relaschà, midà u abolì ina lescha u in conclus ch'è sutmess tenor la Constituziun a la votaziun dal pievel.

En furma dal referendum obligatoric èn sutmess a la votaziun dal pievel en spezial midadas da la Constituziun chantunala e conclus dal Cussegl grond davart novas expensas unicis che surpassan 10 milliuns francs e davart novas expensas regularas annualas che surpassan 1 milliun francs. Cun il referendum facultativ pon 1500 persunas cun dretg da votar u in dieschavel da las vischnancas pretender che las suandantas fatschentas vegnian sutmessas a la votaziun dal pievel: il relasch, la midada u l'aboliziun da leschas; conclus dal Cussegl grond davart novas expensas unicis tranter 1 milliun francs e 10 milliuns francs sco er davart novas expensas regularas annualas tranter 300 000 francs ed 1 milliun francs.

La legislativa: Il Cussegl grond

Il Cussegl grond furma l'autorità legislativa dal chantun. El è vegnì convocà l'onn 1803 tras la Constituziun da Mediazion en successiun da la Dieta da las Trais Lias. L'elecziun dals deputads en il

Cussegl grond succedeva pli baud tras ils cumins. Dal 1803 fin il 1851 han represchentà ils deputads lur cumins tenor instrucziun lianta, dapi alura represchantan els il pievel senza instrucziuns e vegnan elegids tenor cirquits e sistem da maiorz per dus, dapi il 1991 per trais e dapi il 2003 per quatter onns. L'onn 1803 cumpigliava il Cussegl grond 63 commembas, dapi il 1973 dumbra'1 120. Politicamain è il parlament chantunal dividì en fracziuns. Per furmar ina fracziun ston s'unir almain tschintg commembas e commembas dal Cussegl grond.

Il Cussegl grond sa raduna sis giadas l'onn per ina sessiun che dura per regla trais dis. Las tractativas èn publicas e pon vegnir persequitadas sin la tribuna. Las deputadas ed ils deputads èn parlamentararis da milissa e survegnan sco tals ina diaria. Linguas: uffizialmain il tudestg, il diever dal talian e dal rumantsch è dentant acceptà dapi tuts temps. Ils protocols vegnan redigids en tudestg, fin il 1836 en furma manuscritta, dapi alura en furma stampada.

La Constituziun chantunala attribuescha al Cussegl grond tranter auter las suandantas incumbensas: sco autorità legislativa pratiguescha el – cun resalva dals dretgs dal pievel – la pussanza politica suprema dal chantun. El è l'istanza da surveglianza suprema; el tracta e delibera tut las midadas da la Constituziun e tut las leschas; el elegia tranter auter ses organs e sias cummissiuns, il presidi da la Regenza sco er las commembas ed ils commembas da la Dretgira chantunala e da la Dretgira administrativa.

L'executiva: Regenza ed administraziun chantunala

Tranter il 1803 ed il 1813 vegnivan elegids ils trais commembas da la Regenza (numnada era Cussegl pitschen u Cussegl guvernativ) dals deputads da lur Lia

respectiva, a partir dal 1814 da l'entir Cussegl grond. Midadas marcantas en direzziun dal sistem guvernamental dad oz ha purtà la Constituziun dal 1894. L'aboliziun da la cummissiun dal Cussegl grond, la subordinaziun da las ulteriuras cummissiuns a la Regenza ed il sistem departamental èn stadas las premissas per in'executiva effizienta. En pli sa cumpogna la Regenza grischuna dapi l'onn 1894 da tschintg cussegliers guvernativs empè da trais.

La Regenza furma l'autorità directiva ed executiva suprema dal chantun. Las commembas ed ils commembas da la Regenza vegnan elegids tenor la procedura electorala da maiorz per quatter onns e pon vegnir reelegids maximalmain duas giadas. Mintga commember da la Regenza è schef d'in departament da l'administraziun chantunala ed è subordinà sco tal a la Regenza sco autorità cumplensiva. La Constituziun chantunala surdat a la Regenza tranter auter las suandantas incumbensas: ella planisescha, fixescha e coordinescha las finamiras ed ils meds da l'agir dal stadi cun resalva da las cumpetenzas da las persunas cun dretg da votar e dal Cussegl grond; ella exequescha las leschas e las ordinaziuns sco er ils conclus dal Cussegl grond; ella represchenta il chantun vers l'intern e vers l'extern; ella procura che l'urden public e che la segirezza publica vegnian mantegnids. Il presidi da la Regenza mida mintg'onn.

L'administraziun chantunala sa cumpogna dals suandants tschintg departaments: Departament d'economia publica e fatgs socials; Departament da giustia, segirezza e sanadad; Departament d'educaziun, cultura e protecziun da l'ambient; Departament da finanzas e vischnancas; Departament da construcziun, traffic e selvicultura. Entaifer ils singuls departaments èn las incumbensas repartidas sin singuls uffizis sco l'Uffizi

per la scola populara ed il sport, l'Uffizi per economia e turissem u la Polizia chantunala. A la Regenza è plinavant sutmessas la Chanzlia chantunala. Sco post da stab, da coordinaziun e da colliaziun dal Cussegl grond, da la Regenza e da l'administraziun sustegna la Chanzlia chantunala d'ina vart la direzziun e da l'autra vart furnescha ella servetschs per l'administraziun, ma er per las burgaisas ed ils burgais.

La giudicativa: Dretgira chantunala e Dretgira d'administraziun

La Constituziun chantunala grischuna dal 1854 ha substituì l'anteriura Dretgira criminala e la Dretgira d'appellaziun chantunala suprema ed instituì la Dretgira chantunala sco dretgira civila e criminala. La Dretgira chantunala sa cumpogna dal president, da dus vicepresidents e da diesch derschaders u derschadras en uffizi cumplain, elegids dal Cussegl grond per quatter onns. Ella è ina dretgira collegiala che dispona era da derschaders laics. La procura publica inquirescha independentamain ed en totala autonomia da la Dretgira chantunala. L'inquisiziun preliminar succeda via maxima uffiziala u plant en cas d'in delict persequità sin proposta. La procura publica redigia l'acta d'accusaziun e porta l'accusaziun. Il president da la Dretgira chantunala maina la giunta (trais commembas), la debatta principala e la seduta; el pronunzia la sentenza e fa en cas spezials era da derschader en mandats penals.

La Dretgira d'administraziun chantunala è vegnida instituìda l'onn 1969 tras votaziun dal pievel. Ella ha remplazzà la Regenza ed il Cussegl grond sco istanzas da recurs. Ella sa cumpogna dal president, da dus vicepresidents en uffizi cumplain e d'otg derschaders en uffizi cumplain. L'elecziun succeda tras il Cussegl grond per la durada da quatter onns, ina reelecziun è pussaivla. La Dretgira d'administraziun chantunala giudiguescha en proceduras da recurs decisius da la Regenza, dals departaments e d'autras istanzas chantunalas e communalas sco era decisius da las vischnancas, corporaziuns ed instituziuns autonomas dal dretg public chantunala. Plinavant è ella responsabla per dumondas dal dretg public e dal dretg constituziunala.

La Dretgira chantunala sa cumpogna dal president, da dus vicepresidents e da diesch derschaders u derschadras en uffizi cumplain.

La Dretgira d'administraziun chantunala è vegnida instituìda l'onn 1969 tras votaziun dal pievel.

FOTOS P. DE JONG

La presentaziun:

Dossier: Las instituziuns politicas dal chantun Grischun en survista.

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=2313
www.chattà.ch

Las emprimas emnas en la vita d'in giat

Fatgs interessants davart in dals animals da chasa preferids

■ **Gia dapi millis d'onns vivan ils giats ensemen cun ils umans ed èn daven-tads in dals animals da chasa preferids. Malgrà quai han els mantegnì las caracteristicas da lur antenats selvadis: els èn anc adina fitg autonom, ils giattels sa sviluppan svelt ed èn independents aifer curt temp.** La preschenta-ziun da chattà.ch da quest'emna dat in sguard pli profund a las emprimas emnas en la vita d'in giattel, cunzunt a la fasa da naschientscha ed al svilup dal pitschen animal tshorv al chatschader da mieurs.

Ina giatta porta nov emnas fin ch'els pitschens naschan. En la natira tshertga la mamma in lieu protegi per parturir per ch'els novnaschids na morian betg gist dal fraid. Or-mons dattan l'impuls a las deglias. Els pitschens en la vaschia trasparente vegnan lura pressads tras la nadira, il culiez da la madra, or en il mund.

Ils emprims respirs

Ils giats, sco tut ils mammals, sa sviluppan en la madra. Els sa nutreschan sur la placenta. La placenta giascha en la paraid da la madra e vesa ora sco in gniorm. Quest organ transporta l'oxigen e las substanzas nutritivas dal sang da la mamma en quel dal pitschen. La corda da l'umbli collia il pitschen cun la placenta. Durant la naschientscha sa distatga la placenta da la paraid da la madra; la corda da l'umbli la collia però anc adina cun il pitschen. Curt suenter il pitschen vegn pressada er la placenta tras la nadira, la vaschia schloppa, l'aua cula ora. La corda da l'umbli tshunca u vegn morsa tras da la giatta. Uschia vegn interrutta la colliaziun cun la placenta ed il pitschen sgnappa per l'emprima giada aria.

Il giattin novnaschì spetga fin che la placenta sorta da la madra. En quest temp enquaglia il sang en la corda da l'umbli. Uschia na perda il pitschen betg tut il sang cura che la mamma morda tras la corda. Lura maglia la giatta la placenta, e quai per duas raschuns: d'ina vart survegn ella qua tras substanzas nutritivas che mancassan ad ella, tant pli ch'ella na po betg ir uss a chatscha; da l'autra vart attirass l'odur da la placenta mustgas ed inimis. Lura litga la mamma il pitschen e sienta il pail che tegna chaud il giattel. Il sientar ils giattels è detg fadius per la mamma: ella als sto litgar e sientar entant ch'i nascha gia il proxim frar u la proxima sora. Ina giatta selvadia attatga en questa situaziun mintgin che vegn memia datiers. Er ils pitschens

Ils fastizs e las passidas dal giat

Il giat da chasa va sin la detta-pe. Il fastiz dal giat mussa che la detta-pe e las trais ballas èn detg ord l'auter. Ins na vesa naginas griflas. Il giat mussa las griflas mo sch'el dovra ellas. Er il polesch, l'emprim det-pe da la tschatta davant, na cumpara betg en la passida perquai ch'el è memia aut. Els fastizs da las tschattas davant e davos èn perquai bunamain identics.

Ils fastizs d'in giat en la naiv.

RAINER FREYNHAGEN/PIXELIO.DE

Ils giattels baivan mintgin da «ses» tettel.

REGINA KAUTE/PIXELIO.DE

sgriflan e spidan sch'els vegnan smanatschads. Ina giatta da chasa sa fida da l'uman ch'ella enconuscha; ils giattins sgnuffan dentant si per mintgin ed avran lur bucca senza dents.

La giatta fa mintga giada 4 fin 5 pitschens. Els giattels naschan mintgamai cun ina distanza da var 20 minutas, in suenter l'auter.

Animals lactants tshorvs e surds

Ils mammals tetan lur pitschens. Il latg vegn or da las glondas da latg che pendan en duas retschas vi dal venter da la mamma. Giats han plirs tettels, e sco ils auters animals cun unghla han els ils tettels tranter las chommas davos. Els ormons feminins estrogen e progesteron fan crescer las glondas da latg durant la purtanza. In auter ormon, il prolactin, è responsabel per la produczion dal latg. Il latg cuntegna tut las substanzas nutritivas, ils vitamins ed ils liquids ch'il giattel dovra per crescer. Era femellas che na portan betg pitschens san producir latg; ellas crain d'avair pitschens e sviluppan ils medems sintoms sco las mammas. Questas «bailas» han ina funcziun impurtanta en la natira: en cas ch'ina mamma mora, tiran ellas si ils pitschens orfens.

Ils giattels baivan entaifer in'ura l'emprima giada latg da la mamma. Il pli vegl giattin tetta pia gia, cura ch'il pli giuven nascha. Els giattins naschan cun eglis serrads. Els n'audan l'emprim nagut. Els savuran dentant il latg da la mamma. Cun agid dal barbis, dal nas e da las toppas tshertgan els il venter chaud da la mamma. Els prendan en bucca in dals tettels e tshitschan fin ch'i vegn latg. Svelt chattan els lur «agen» tettel e baivan lura adina be da quel. Sch'ina giatta ha blers pitschens, baivan els en roda.

Independents suenter paucas emnas

Mammals dovran bler dapli temp ed energia per lur pitschens ch'auters animals. In insect po metter tshients e tshients dad ovs senza stuaier cuar els. In erizun da mar metta millis e millis dad ovs en l'aua e n'ha lura pli nagut da far cun els. Mammals han per il solit plitost paucas pitschens. Els s'occupan dentant intensivamain cun quels. Els pavlan lur pitschens, tegnan els a chaud, defendan, train si e pertgiran els fin ch'els pon guardar da sasez.

La giatta guarda da ses pitschens fin ch'els èn independents e chattan sez da magliar. Suenter be nov emnas san els gia viver persuls. Il di da la naschient-

tscha paisa il giattin var 50 grams. Set dis pli tard paisa'l giat var 100 grams. Els eglis s'avran, il giattin na vesa dentant betg anc furmas e colurs. L'emprim sto el chapir quai ch'el vesa, e quai dovra temp. La mamma lava ses pitschens cun la lieunga. Ella maglia er ils cacs e litga si il pisch da ses giattins. Quai è impurtant surtut en la natira, perquai ch'in gnieu malnet e tuffalent attirass spert inimis.

Suenter 21 dis èn ils eglis e las ureglias averts ed il giattin po tegnaire dretg si il chau. El paisa quatter giadas dapli ch'il di da sia naschientscha. Els muscels èn pli fermes, ed el sa mova adina meglier. Las chommas èn pli lungas, ed il giattin po gia ir sin tuts quatter. Sch'el sa senta en privel, miaula el dad aut e mussa ses dentins da latg; quels cumparan suenter duas fin trais emnas.

Suenter in mais èn las chommas anc adina curtas, il giattin chamina dentant gia detg bain. El banduna il gnieu persul per ir a spass e per giugar. Il giattin sa fa uss adina pli independent. El baiva adina damain latg da sia mamma e maglia adina dapli pavel da giats. Mintgatant porta la mamma ina mieur en il gnieu, uschia emprendan ils pitschens a conuscher lur preda.

Cun 42 dis ha il giattin anc adina in chau detg grond e chommas plitost curtas en proporziun cun il rest dal corp. Tut en tut sumeglia el dentant adina dapli in giat creschi. Ussa banduna'l il gnieu pli savens per ir a spass e per far termagls cun ses fragliuns. Il giattin stat adina pli segir sin sias chommas e sa mova adina meglier. El sa

carrer, siglir e raiver, ma el na va mai memia lunsch davent da chasa. El maglia uss dapli charn, floccas ed auter pavel da giats; il latg da la mamma è dentant anc adina fitg impurtant, perquai ch'el cuntegna bleras substanzas nutritivas.

Anc pitschens ma gia detg independents.

IMI/PIXELIO.DE

Ils blers giattins èn independents cun nov emnas. Era sche la famiglia stat anc ensemen, pudessan els guardar per sasez. Ins pudess era als separar da lur mamma. Els giattins giogan bunamain adina. Cun giugar emprendan els d'ir a chatscha e d'evitar privels. Giugond per exempel cun in chanè treneschan ils giattins a coordinar ils eglis e las toppas; lur reacziun vegn adina megliera e las griflas adina pli fermas; els mordan e stiran vi da lur «preda».

barschun. La lieunga serva per sa strengiar, la spida dischinfetescha e nettegia il pail. Cun ils dents da morder eliminescha il giat pails morts, pelletscha, merdas e parasits sco cun ina pinctetta. Las toppas davant vegnan fatgas umidas, perquai ch'il giat las dovra per lavar tshellas parts dal corp. Cun ellas nettegia el lura il culiez, las ureglias, ils eglis ed il barbis.

Il giat è fitg flexibel e po litgar bunamain tut las parts dal corp. El lava sias chommas e toppas il meglier cun giaschair. El nettegia las plantas-pe, chatscha ora sias griflas e liberescha ellas dals rests dal butin. Per lavar las parts davos tegna il giat savens ina chomma davos il chau. Uschia po'l lavar il venter ed il tgil.

Il pail in pau umid da la spida sienta prest e daventa puspè lom. Cun sa lavar stritga il giat in grass da la pel en il fol. Quest grass furma in film che tegna davent l'aua e protegia l'animal cunter bacils.

La preschenta-ziun:

Dossier «Giats»

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=1478
www.chattà.ch

Tgi che vul daventar in bun chatschader, trenescha l'emprim cun ils fragliuns.

I. GLÖCKEL/PIXELIO.DE

Nutrimint e moviment

Far frunt al problem dal surpais

■ Il dumber d'umans cun surpais è creschì ils ultims onns en moda alarmanta. El sa sviluppa ad in problem serius en ils pajais industrials. Actualmain paisan en Svizra dapli ch'in terz dals creschids e mintga 5avel uffant memia bler u èn adipos. En il chantun Grischun è la dimensiun da la problematica dal surpais anc sut la media svizra. Dentant er qua è bunamain mintga 7avel uffant pertutgà. Per cumbatter il surpais dovri mesiras cumbinadas. In nutriment raschunavel ed equilibrà sco er il moviment regular ed activitads corporalas da tut gener èn anc adina la meglra strategia cunter il surpais. Qua è mintga persuna pertutgada dumandada da s'engaschar individualmain. A medem temp èsi impurtant che la responsabladad na vegnia betg mo surdada a la singula u al singul. Er la societad sto stgaffir cundiziuns da rom che han in effect positiv sin la sanadad.

La societad e noss ambient èn sa midads fitg. Las activitads corporalas dal mintgadi svaneschan pli e pli or da la societad moderna. Vias da scola e da lavur pli lungas promovon il traffic motorisà. La ferma derasaziun da la televisiun e dal computer mainan pli savens ad activitads en la professiun ed en il temp liber che vegnan fatgas cun seser. Bleras activitads dal mintgadi, sco per exempel il lavar giu ed il segar il pastget, vegnan automatisadas tras ils success tecnologics. Ultra da quai crescha la consumaziun da victualias che cuntegnan bler'energia e da bavrondas dulstchas, e quai fertant ch'i vegn consumà pli pauc verduras e pli pauc fritgs. Victualias malsaunas vegnan purschidas favuraivlamain ed i vegn fatg gronda reclama persuerter. Ellas èn dapertut accessiblas. Preparar in past saun percunter basegna temp e daners, quai che blers umans n'han betg a disposiziun suffizientmain. En pauc plets: Nus mangiain da memia, memia dulstsch, memia grass, memia salà e nus ans muvain memia pauc.

Surpais – ina sfida individuala e sociala

Surpais è in problem central per la sanadad fisica e psichica dals umans e scuranescha lur aspectativa da vita. Malsognas dal cor e da la circulaziun, diabetes, differents tips da cancer ed osteoporosa sa musan pli savens. Ultra da las consequenzas corporalas èn er ils effects psichics dal surpais fitg engrevgiants, e quai tant tar ils uffants e giuvenils sco er tar ils creschids. Ina bassa segirezza da sazez, discriminaziun e mobing, schanzas moderadas per amicizias sco er per ina plazza d'emprendissadi u per in engaschament n'èn betg rars.

Ultra da las consequenzas da la sanadad per las persunas pertutgadas han il surpais e l'adipositas er ina gronda impurtanza per l'economia publica. Els chaschunan d'ina vart custs da tractament enorms e da l'autra vart er custs macroeconomic, sco per exempel sin fundament d'absenza da la professiun, d'invaliditad u da mort prematura. Quests custs èn sa dublads en Svizra dapi l'onn 2004 da 2,6 milliardas francs a 5,7 milliardas francs per onn. Sch'ins fa la calculaziun approximativa sin il dumber d'abitantas e d'abitants dal chantun Grischun correspunda quai a passa 130 milliuns francs per onn. Quests fatgs decleran la relevanza sociala dal surpais e da l'adipositas. Els sutlingschan la necessitad da mesiras per promover in pais saun.

Tge pudain nus far? En emprima lingua duain ins midar las modas da cumportament en quai che pertutga il nutriment e l'activitad. Il surpais è chaschunà da plirs facturs, perquai na paran mesiras singulas betg d'esser fitg fritgaivlas. En il fratemp èsi cler che l'epidemia dal surpais po mo vegnir cumbattida cun strategias cumbinadas. Quellas promovon sin il plaun individual in stil da viver saun ed en vista sociala – cun agid da mesiras politicas adattadas – ina midada sociala e culturala.

Jogging – ina da bleras pussaivladads per prevegnir al surpais.

E. ARNOLD/PIXELO

Areguard la responsabladad sociala pertutgan la promoziun da la sanadad e las mesiras da prevenziun gia daditg betg mo il sectur da la sanadad. Er las decisziuns che vegnan prendidas en auters secturs, sco per exempel quels da la furmaziun, da l'economia, da l'ambient, dal traffic, da la migraziun e da las assicuranzas socialas, vegnan ad avair in effect sin la sanadad e sin la politica da sanadad. Perquai exista ina responsabladad multisectoriala per mantegnair e per promover la sanadad da la populaziun. Sulettmain cun integrar las differents purtadras ed ils differents purtaders da decisziuns, sco per exempel politichers, autoritads communalas, planisaders da territorii e da traffic, architects, inschigners da victualias, medis, gastronoms, persunas d'instrucziun, lavurers socials, cussegladers da famiglia, po l'epidemia dal

surpais vegnir cumbattida. Las suandantas ponderaziuns sa concentreschan dentant sin las mesiras individualas che mintgina e mintgin po prender areguard il nutriment (prender si energia) e las activitads corporalas (dar giu energia).

Sunter il process da digestiun en il magun arriva il nutriment successivamain en il begl stretg, nua ch'il davos pass da decumposiziun ha lieu: cun agid dals encims vegnan ils proteins spartids en acids aminus, ils idrats carbonics en singuls moleculs da zutger ed il grass en acids da grass e glicerin. Ils acids aminus vegnan duvrads per la construcziun da las cellas; moleculs da zutger furneschan l'energia da diever immediat; il grass perencunter vegn magasinà sco reserva d'energia.

Proteins ed idrats carbonics cuntegnan radund 17,1 kilojoules (4,1 calorias) per gram; grass perencunter cuntegna dapli ch'il dubel, numnadmain 38,8 kilojoules (9,3 calorias) per gram. Il grass furma pia il meglia furnitur d'energia – ma er la funtauna principala dal surpais. Quai tant pli ch'il corp magasinéscha era in surpli da moleculs da zutger en furma da reservas da grass.

Or da tut quai resulta pia in simpel quint: consumar energia sur il diever quotidian fa prender tiers; consumar energia sut il diever quotidian gida da prender giu. Quant grond ch'il diever personal è dependa dal pais, da la schlattaina e da l'activitad corporala. Dunnas cun in'activitad normala dovran radund 8400 kilojoules (2000 calorias) per di; umens radund 10 500 kilojoules (2500 calorias). En cas da lavur pesanta u d'activitads sportivas po il diever quotidian esser dubel grond u anc pli aut.

Noss cumportament da mangiar e bairver vegn influenzà da numerus facturs: da basegns e desideris individuals, da l'am-

bient social, da la purschida da victualias actuala e da la reclama. In bun agid per sa nutrir en moda saun ed equilibrada porscha la piramida da vivondas. La piramida na scumonda da princip nagut. Impurtant è be la variaziun e da resguardar las differents gruppas da vivondas tenor lur posiziun entaifer la piramida. Sco regla generala per il consum quotidian vala: 1–2 liters bavrondas senza zutger; 5 purziuns legums e fritgs; 3 purziuns products da graun, tartuffels e favs; 1 purziun chorn, pesch, ovs u tofu. E consumar vivondas da las parts sisum da la piramida be en pitschnas quantitads.

Moviment

Per regular il pais pon ins far dieta (mangiar pli pauc u a moda selecziunada) u sa mover dapli. Per cuntanscher in bun effect da sanadad tras il moviment na dov'ins betg exnum far sport. I basta d'integrar activitads da moviment en il mintgadi: ir a pe u cun velo a lavarar enstagl da prender l'auto; ir a stgala si enstagl da prender l'ascensur; ir a spass u far lavurs dad iert. Per dunnas ed umens da mintga vegliadetgna vegn cusseglia mintga di almain ina mes'ura activitads d'ina intensitad mesauna (vul dir cun respiraziun levamain augmentada). Activitads da 10 minutas pon vegnir dumbradas ensemen. Per cumparegliazziun: cun seser vegnan consumads radund 360 kilojoules, cun star sidretg 420, cun chaminar plaun 780, cun chaminar spert 1260 e cun ir da stgala si 2280 kilojoules.

Per tut tgi che vul far anc dapli per la sanadad, datti metodas da trenament multifaras: unitads da cundiziun, trenament dals muscels u exercizis da movibladad. Per trenar la cundiziun vegn cusseglia d'exercitar trais giadas l'emna durant 20–60 minutas. Durant il trenament duai la respiraziun esser levamain accelerada. Tgi che vul trenar ils muscels, pia la forza, duess exercitar duas giadas per emna. Ils singuls exercizis èn d'exequir uschia ch'ins als po repeter 8–15 giadas. E la movibladad sa lascha promover cun far regularmain exercizis da gimnastica e da stretching.

Tgi che fa sport dastga er mangiar dapli, damai ch'il corp consumescha dapli energia: ir cun velo basegna radund 1600 kilojoules l'ura, nudar 2000 e jogging schizunt 2400. Per sportistas e sportists è in'alimentaziun cun blers idrats carbonics d'impurtanza, damai che quels furneschan l'energia da mover esser ina buna metoda per prender giu. Cundiziun è ch'ins na mangia betg dapli suenter il trenament – uschiglio vegnan las calorias duvradas puspè remplazzadas.

Co sa lascha eruir il pais normal?

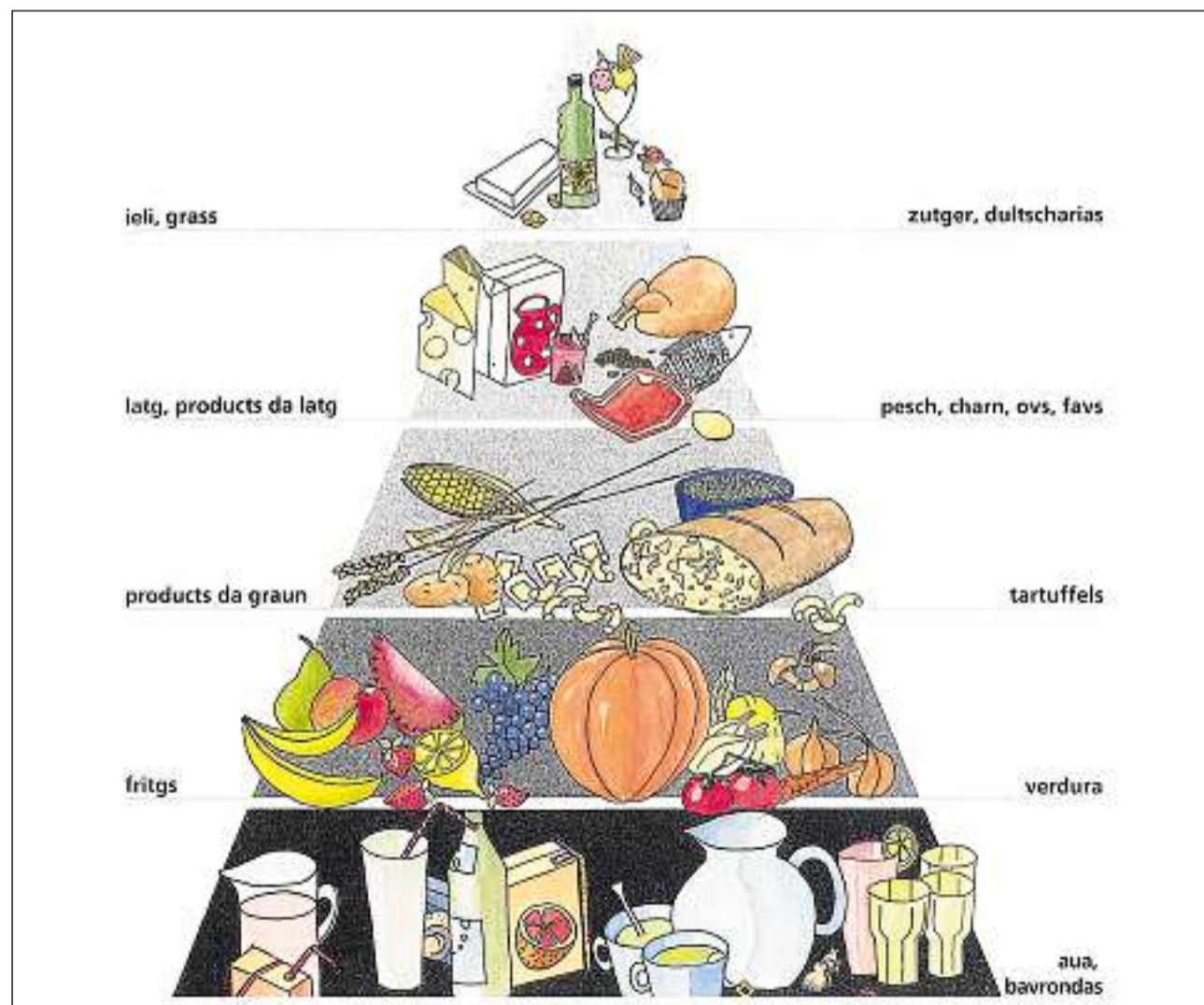
L'indicatur da la massa dal corp (englais: Body-Mass-Index, BMI) vala oz sco standard per eruir il pais cunvegnet. Per calcular il BMI vala la furmla: il pais (en kilos) dividi tras il quadrat da la grondezza dal corp (en meters). Tgi che paisa per exempel 70 kilos ed è 1.75 meter grond quinta: $1.75 \times 1.75 = 3.0625$; 70 dividi cun 3.0625 dat 22.9, pia in BMI da stgars 23. Valurs normalas dal BMI per creschids èn situads tranter 19–24. Valurs pli autas muntan in risico da sanadad augmentà.

La preschentaziun:

Dossier «Far frunt al surpais»

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=2345
chattà.ch

La piramida da vivondas en survista.

Ina malsogna che po tutgar tuts

Tge far sch'ins patescha d'ina depressiun?

■ Ina depressiun po tutgar mintgina u mintgin, da l'uffanza fin en l'auta vegliadetgna. En Svizra vegnan tals disturbis però savens anc adina stigmatizads e tabuisads. Igl è impurtant da chapir che depressiuns n'èn betg in'expressiun da disditga personala e che persunas pertutgadas na pon betg simplamain far in sforz per meglierar lur situaziun. La depressiun è ina malsogna seriosa che basegna in tractament spezialisà. En in'enquista svizra davart la sanadad da l'onn 2002 han rapportà stgars 15% da las persunas dumandadas ch'ellas hajan senti sintoms levgs d'ina depressiun. Passa 3% (enturn 200 000 persunas) han suffri da sintoms meaus fin fermes u schizunt gravants. En l'enquista svizra davart la sanadad da l'onn 2007 han inditgà 8% da las persunas dumandadas dad esser stadas en tractament pervia d'ina depressiun. Malgrà che depressiuns èn la diagnosa la pli frequenta en instituziuns staziunaras, è la tgira dad umans depressivs anc adina manglusa. Depressiuns na vegnan savens betg identitgadas sco talas. En blers cas partan ins dal fatg ch'i sa tractia da problems corporals.

Ina depressiun ha savens in'istorgia ed è savens ina reacziun da la psica e dal corp sin surpretensiuns permanentas e sin situaziuns da vita difficilas. La malsogna po sa sviluppar en moda zuppada ed a la mita, ils sintoms daventan adina pli fermes e na svaneschan betg pli. Ina depressiun po però er sa manifestar andetgamain e nunspetgadamain. Medias, medis e las persunas pertutgadas pensan l'emprim savens ad ina malsogna corporala. Ils sintoms èn individualmain differents. Tar dunnas e tar umens pon ils segns da la malsogna sa manifestar differentamain.

Tge è atgnamain ina depressiun?

Ina depressiun ha savens in'istorgia ed è savens ina reacziun da la psica e dal corp sin surpretensiuns permanentas e sin situaziuns da vita difficilas. La malsogna po sa sviluppar en moda zuppada ed a la mita, ils sintoms daventan adina pli fermes e na svaneschan betg pli. Ina depressiun po però er sa manifestar andetgamain e nunspetgadamain. Medias, medis e las persunas pertutgadas pensan l'emprim savens ad ina malsogna corporala. Ils sintoms èn individualmain differents. Tar dunnas e tar umens pon ils segns da la malsogna sa manifestar differentamain.

Ina depressiun è ina midada da l'umur u da la disposiziun affectiva. Ella vegn per regla accompagnada d'in midament dal nivel general d'activitad e savens er da mals corporals. Emprims sintoms èn disturbis dal sien, disturbis da la concentrasiun u il far quitads. Tschertas persunas pertutgadas han pers tut lur allegria, tar autras dominescha ina gronda inquietezza interna. Ina depressiun po er sa mussar qua tras ch'ina persuna è pli savens gritta ed irritada u ha in comportament aggressiv en la professiun sco er en la famiglia. Mal il chau, mal il dies u mal il venter

Depressiun: sch'ins è senz'allegria, ed il mund para tut grisch.

GABRIELE P./PIXELIO

pon esser ils sintoms centrals d'ina depressiun. Mintgatant pateschan las persunas pertutgadas d'attagas da tema e da sentiments d'ina anguscha corporala. Er l'interess vi da la sexualitad po ir a perder.

Depressiuns na sa mussan betg mo en moda differenta, mabain existan er en furmas da differenta fermezza. Ins discorra da depressiuns levgs, mesaunas e fermas. Per far ina diagnosa da tuts trais grads da grevzza vegni per regla spetgà ch'ils sintoms durian almain dapi duas emnas. Ins po er resguardar intervals pli curts, sch'ils sintoms èn arrivads da maniera ordvart ferma u svelta. En cas d'ina greva depressiun n'èn las persunas pertutgadas betg pli ablas da dumagnar lur mintgadi.

Ina da las consequenzas las pli tragicas da depressiuns è il suicidi. Quella tenuta extrema manifestescha il squitsch profund da la persuna pertutgada. Per l'entira famiglia e per il proxim conturn èsi grev dad ir enturn cun la situaziun. Fin 15% dals umans che pateschan d'ina depressiun greva fan efectivamain suicidi, entant che tentativas suicidalas e patrats suicidalas èn bler pli frequents. Cun ina rata da suicidi dad 1-2% ha la Svizra ina rata extraordinariamain auta en cumparegliazion internaziunala. 90% da tut ils suicidis sa basan sin in disturbi psichic e

40-70% da quels han ina depressiun sco motiv principal.

En Svizra vegnan disturbis depressivs anc adina stigmatizads e tabuisads. Consequentamain vegnan ils sintoms bagatellisads, u las persunas pertutgadas sa turpegian uschè fitg ch'ellas na tschertgan betg agid professiunal. Ma la depressiun è ina malsogna seriosa che basegna in tractament spezialisà. Pli baud ch'ella vegn scuverta, pli grond ch'il success da tractament è.

Facturs da ristga per ina depressiun

Tge pon esser facturs che augmentan il ristg da subir ina depressiun? Pretensiuns en la professiun ed a chasa ch'èn constantamain fitg autas pon augmentar la ristga da survegnir ina depressiun. Er relaziuns finanzialas difficilas, entradas pitschnas e la tema d'ina desditga pon chaschunar in squitsch permanent.

La vita en la migraziun è per bleras migrantas e per blers migrants ina tensiun permanenta. In status da dimora malsegier, temas da l'avegnir, dentant er la mancanza da reconoschientscha, experienschas cun rassissem e discriminaziun laschan lur fastiz e pon manar ad ina depressiun. Ils quitads per ils uffants e per la famiglia pon chaschunar ina tensiun permanenta. Per

migrantas e migrants è la situaziun savens spezialmain greva, perquai ch'els sa fan quitads per l'integrasiun da lur uffants u perquai ch'ina part da la famiglia è restada en il pajais d'origin.

Ma er cesuras dramaticas en la vita sco la perdita d'in uman amà pon esser in factur che chaschuna ina depressiun. U malsognas cronicas da confamigliaras e da confamigliars, en spezial malsognas psichicas, pon engrevgiar l'atgna sanadad. Experienschas traumaticas e grondas grevzzas psichicas pon contribuir ad ina depressiun, er sch'ellas èn gia ditg passadas. Er il sustegn ed il provediment da confamigliars pli vegls po custar blera forza, tant per il corp sco per ils sentiments.

Sco tar mintg'otra malsogna datti facturs e situaziuns che augmentan il ristg da survegnir ina depressiun. Sch'ins n'è betg segir sch'ins patescha d'ina depressiun u betg èsi inditgà d'ir tar la media u tar il medi da famiglia ubain tar in auter expert da confidenza.

Tractar ina depressiun

Ina depressiun po vegnir tractada ozendi. Il tractament sto vegnir fatg da persunas spezialisadas e cumpiglia plirs plauns. Latiers tutgan medicaments, ina psicoterapia ed in sustegn social. Ils custs dal tractament vegnan surpigliads da l'assicuranza obligatorica da malsaus. Tut las persunas spezialisadas medicinalas e terapeuticas èn sutmessas a l'obligaziun da discreziun.

Terapia cun medicaments: Disturbis dal metabolissem dal tscharvè – en cas d'ina depressiun – vegnan tractadas cun medicaments antidepressivs. Sch'ins prenda regularmain quests medicaments è l'effect quel ch'ils sintoms depressivs sa reduceschan. Da medicaments antidepressivs na daventan ins betg dependenta u dependent, els na midan er betg la personalitad.

Psicoterapia: La psicoterapia promova las forzas autocurativas. En la psicoterapia pon ins discurre da circumstanças difficilas da viver, da problems e da grevzzas. Ensemen cun spezialists vegnan elavuradas soluziuns per ils problems.

Pazientas e pazients survegnan er in sustegn pratic per pudair reglar difficultads da lur situaziun da vita. Sin giavisch pon quei esser discurs da la media u dal medi cun confamigliaras e cun confamigliars, cun autoritads, ma er

cun la patruna u cun il patron. Ed er ils confamigliars pon survegnir sustegn. La media u il medi da famiglia po gidar vinavant.

In'allianza chantunala cunter la depressiun

L'onn 2004 è vegnida fundada la «European Alliance against Depression» cun l'intent da meglierar la tgira dad umans depressivs en l'Europa e da rinforzar la colliaziun tranter las differentas alianzas. La Regenza dal chantun Grischun ha decidì da medemamain realisar in project cun il qual la populaziun duai vegnir sensibilisada per l'impurtanza d'identitgar e da tractar depressiuns a temp. Qua tras duai la tgira da persunas depressivas vegnir megliera, il tractament vegnir optimà e la finala la sanadad sco er la qualitat da viver da las persunas pertutgadas e da lur conturn vegnir augmentadas.

Las finamiras dal project èn las suandantas:

– La populaziun grischuna enconuscha ils trais messadis principals da l'Alleanza cunter la depressiun: ina depressiun po tutgar mintgina e mintgin; ina depressiun ha bleras fatschas; ina depressiun po vegnir tractada.

– La populaziun grischuna è sensibilisada per ils differentes aspects ch'ina depressiun po avair e per las pussaivladads da tractar ina depressiun. Ella sa co ch'ina depressiun s'exprima, co ch'igl è dad ir enturn cun ina depressiun, tge vias che pon manar or da la depressiun e che pli baud ch'ina depressiun vegn identitgada e meglier ch'ella po vegnir tractada.

– La depressiun è destigmatizada. I sa chapescha da sez che la depressiun vegn considerada sco ina malsogna, sco la pressiun da sang auta u il diabetes.

Il secretariat da l'Alleanza grischuna cunter la depressiun cun domicili a Cuira è collià cun las partenariats e cun ils partenaris da l'allianza sco er cun ils multiplicaturs (p.ex. persunas d'instrucziun, spiritualas e spirituals, emploiadras ed emploiaders, tgrinzas e tgrinzas e.u.v.). La finamira principala da la raia è il barat d'experienschas, l'infurmaziun ed il svilup dal project.

La presentaziun:

Dossier «Depressiun»

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=1521
www.chattà.ch

Qua survegn ins cussegl ed agid:

- tar il medi/la media da confidenza. Ina glista dals medis spezialisads chatt'ins sut: www.buendneraerzteverein.ch
- tar l'Associaziun Grischuna da Psicoterapia AGP sut: www.bvp.ch
- tar la Federaziun svizra da las psicologas e dals psicologs FSP sut: www.psychologie.ch
- tar la Psichiatria d'uffants e da giuvenils dal Grischun, Tel. 081 252 90 23, www.kjp-gr.ch, info@kjp-gr.ch
- tar ils Servetschs psichiatics dal Grischun, Tel. 058 225 25 25, www.pdgr.ch, info@pdgr.ch
- tar il secretariat da l'Alleanza grischuna cunter la depressiun, Tel. 058 225 25 91; www.bbzd.ch/bbzd-rm.html, info@bbzd.ch

La depressiun vegn savens accompagnada da mals corporals sco mal il chau.

GERD ALTMANN/PIXELIO

Electricitad da forza idraulica

Davart turbinas da Pelton, ovas d'accumulaziun ed uras kilowatt

■ Circa 60% dal current indigen deriva da l'aua. Ils indrizz idraulics da la Svizra cun 513 centralas produceschan in total da current da 34 900 uras gigawatt. Ma tgeninas èn atgnamain las caracteristicas da questa furma da producir energia? Tge differents tips dad ovas idroelectricas datti? E tge succeda tut davos las culissas enfin ch'è dagut aua alpina «sa trasformar» en current electric che vegn or da la bischla da contact? Il term «energia» designescha la capacitad d'in sistem da prestar differents lavurs. L'economia d'energia lavura cun purtaders d'energia primars e secundars. A l'emprim tip appartegnan ils purtaders d'energia fossils (charvun, ieli mineral e gas natiral), ils

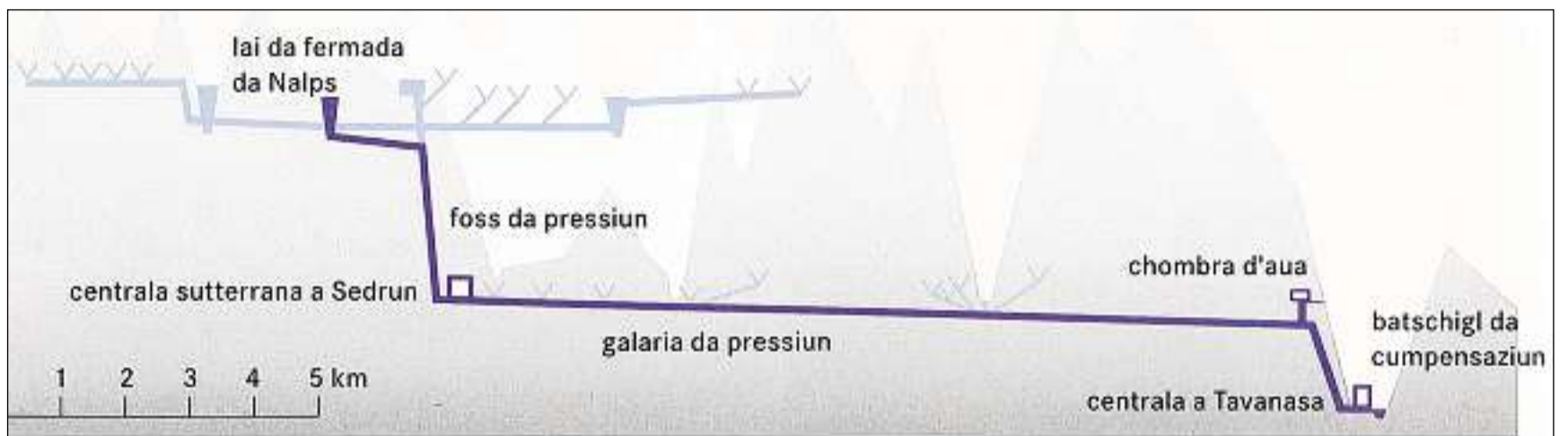

materialis arder nuclears (uran) sco era ils purtaders d'energia renovabla (laina, forza idraulica, gas biologic, energia solar, vent, chalira da la terra e da l'ambient) che garanteschon in'utilisaziun persistenta cun emissions reducidas. Da quests purtaders d'energia primars pon ins gudagnar purtaders d'energia secundars (p.ex. cocs, benzin, ieli da stgaur, forza electrica, laina dad arder, gas illuminant, chalur a distanza) che vegnivan u vegnan transformads en energia da diever (chalur, glich, forza ed auter).

La societad agrara dal Grischun sa basava sin ina economia d'energia limitada sin in pitschen spazi e fundada sin l'exploitaziun da laina (economia da laina, charvunaria) e d'otra materia biologica (plantas per il consum tras ils umans ed animals per la prestaziun da lavur), pia sin ina basa energetica da princip renovabla. En in rom pli pitschen vegniva utilisada supplementarmain la forza idraulica, p.ex. per mulins e resgias. Quella energia vegniva explotada suenter il 1900 cun agid dad ovas a pressiu bassa ed auta, da flums e d'emprims implants electricis pli gronds.

Differents generis d'ovas idroelectricas

Ovas idroelectricas tiran tuttas a niz la pressiu che l'aua sviluppa cun surmuntar ina pendenza. Tut tenor la grondezza da l'ovra e la moda e maniera co che l'aua vegn utilisada sa laschan differenziar numerus generis d'ovas idroelectricas: Ovas idroelectricas ad aua currenta utilischan l'aua da flums pli gronds per la produciu dad electricitad. Per pudair

Dissegn simplifitgà d'ina ovra d'accumulaziun idroelectrica en Surselva.

profitar d'ina pendenza vegn construida ina serra d'accumulaziun che retegna l'aua. Tar quest tip d'ovas idraulicas èn per regla en diever turbinas dal tip Kaplan. L'energia producida è dependenta da la quantitad d'aua dal flum. A La Punt/Rehanau e Filisur sa chattan tals implants.

Ovas electricas d'accumulaziun utilischan l'aua da lais da serra situads pli aut. Ils lais vegnan emplenids la stad e servan dad accumulatur. L'aua vegn manada tras galarias e foss u lingias da pressiu en las turbinas dal tip Pelton.

Ovas electricas d'accumulaziun cun pompa disponan d'in lai d'accumulaziun e d'in lai inferiur. En temps da pitschna dumonda d'electricitad vegn l'aua pumpada enavos dal lai inferiur en quel superiur. Sch'i vegn duvrà blera electricitad, vegn l'aua dal batschigl superiur laschada giu en las turbinas.

Ovas idroelectricas pitschnas e fitg pitschnas sa chattan sper flums ed auals. Da l'aua u dal flum vegn retratga ina part da l'aua e manada enavos en las auas currentas suenter esser passada tras las turbinas. Ovas electricas fitg pitschnas èn ferm derasadas en il Grischun.

En ovas electricas alimentadas cun aua da baiver vegn producida energia electrica cun aua da baiver. La surpressiu en il sistem da lingias vegn utilisada per far ir ina turbina. Uschia vegn l'aua duvrada duas giadas: per la produciu d'electricitad e sco aua da baiver.

L'exempel da l'ovra electrica d'accumulaziun duai mussar ils singuls pass da la produciu d'energia idraulica: Il lai da fermada vegn alimentà dals auals. Savens vegn era manada aua da vals laterals tras galarias en il lai da fermada. Ils lais da fermada vegnan emplenids la primavaira e la stad cura che la bunatscha e precipitaziuns furneschan dapli aua. Sch'i vegn duvrà forza electrica, vegn

l'aua dal lai manada tras galarias da pressiu en la centrala da las maschinis. Là èn installads ils indrizz technics (turbina, generatur) che vegnan duvrads per producir electricitad. Sche la centrala da las maschinis sa chatta sut terra en il spel, discurren d'ina chaverna da maschinis u d'ina centrala sutterrana. Las lingias da pressiu mainan l'aua a las turbinas. Ina turbina è ina roda munida cun palas che vegn muventada da l'aua. Ils generatur èn sin il medem alver da tracziun sco las turbinas e vegnan muventadas ensemen cun quellas. Uschia produceschan els energia electrica.

Producir electricitad

Gia dal temp dals Romans utilisav'ins la forza idraulica cun rodas d'aua. In pass impurtant sin la via per ina meglra utilisaziun da la forza idraulica è stà en il 18avel tschientaner il svilup da rodas da mulin da fier culà. En ovas idroelectricas vegnan per regla utilisads oz trais tips da turbinas: Pelton, Francis e Kaplan.

Turbinas da Pelton èn las pli frequentas en regiuns autalpinas. Quest tip da turbina vegn duvrà sche l'aua surmunta ina fitg gronda autezza da crudada. Il diameter da las lingias da pressiu vegn reduci successivamain, uschia che l'aua squitta a la fin en furma d'in radi satigl ma fitg ferm sin las palas da la turbina. Il radi d'aua che croda dad in' autezza da 1000 meters po cuntanscher ina sveltezza da quasi 500 km/h. Tut tenor il model e l' autezza da crudada consumescha ina tala turbina tranter 20 000 e 80 000 liters aua per secunda e rotescha fin 3000 giadas la minuta.

La turbina Francis è il tip da turbina il pli universal ed adattà per autezzas da crudada mesaunas. Auter che tar la turbina da Pelton resta il diameter da la lingia da furniziun fitg vast enfin che l'aua arriva tar la turbina. Il terz tip, la turbina

Kaplan, è en diever tar ovas idroelectricas ad aua currenta. Quellas èn caracterisadas d'ina autezza da crudada minimala e d'in grad d'efficacitad d'efin 96% (ulterius tips da turbinas radund 90%).

Scuvertas impurtantas han pussibilità da construir en il decurs dal 19avel tschientaner generatur e maschinis electricas. Il princip da producir energia cun agid dal generatur sa lascha illustrar cun la lampa da velo: Sco las rodas dal velo vegnan messas en moviment tras la forza da las chommas, uschia vegn la turbina muventada tras la forza da l'aua. Il dinamo dal velo è il generatur. El transformava la rotaziun en forza electrica. Er la turbina da l'ovra idroelectricca è colliada cun in generatur (sa chape-scha da tut otra dimensiun e capacitad ch'il dinamo dal velo) che producescha energia.

En ina lingua in pau pli tecnica è in generatur ina maschina che transformava energia da moviment u energia mecanica en energia electrica. Il term electricitad u current electric designescha il fluss da purtaders da chargias (p.ex. electrons u ions) tras in corp solid, in liquid, in gas u in vacuum. Gia baud han ins realisà ch'il current electric generescha in champ magnetic ch'al circumdescha. Il generatur volva quasi enturn quest mecanissem e generescha in current electric cun agid d'in champ magnetic. Per cuntanscher quai vegn in spol mess en rotaziun en in champ magnetic. Quel è construi uschia che la surfatscha dal champ magnetic ch'influenzescha il spol vegn pli pitschna e puspè pli gronda durant ina rotaziun. Il fatg ch'il champ magnetic variescha metta en moviment ils electrons in il spol e gia è il current electric qua. Quest princip da l'inducziun electromagnetica ha Michael Faraday scuvert l'onn 1831. Il 1866 ha l'inschigner tudestg Werner von Siemens construi l'emprim generatur per propi.

Las grondas ovas electricas spigentan l'electricitad en la rait da transmissiu. In transformatur converta l'electricitad (la tensiu electrica) da maniera che quella po vegnir transportada bunamain senza perditas sur la rait d'auto tensiu. La rait da transmissiu surmunta grondas distanzas. En vischinanza d'ina citad u d'in vitg vegn l'auto tensiu puspè transformada en ina staziun da trafo en bassa tensiu per pudair diriger l'energia electrica en las chasas. La rait da distribuiziun locala vegn ozendi savens manada en cabels sutterrans. En chasa vegn l'electricitad manada sur il quintader dal current electric en la stgaffa da las segiranzas. Da quella vegn ella alura repartida sin ils singuls locals.

Il Grischun vegn electrifitgà ed explotà

En il Grischun han hoteliers e persunas privatas da la mastergnanza reconuschì sco emprims il niz da l'electricitad. A San Murezzan han lampas artgadas illuminà la saira da Nadal dal 1878 per l'emprima giada en Svizra in edifizis, l'Hotel Kulm. La tecnica sviluppada da nov per manar forza electrica senza grondas perditas sur

distanzas pli lungas ha permess la construcziun da las duas emprimas ovas grondas a Brusio/Campocologno ed a Seglias. L'electricitad producida là n'era dentant betg destinada per il Grischun, ma vegniva transportada a l'exteriur ed en la citad da Turitg. La construcziun da la Viafier retica ha promovì en il Grischun la creaziun dad ovas electricas e la derasaziun da l'electricitad. L'ovra gronda en il Puschlav è vegnida creada grazia a l'idea da construir ina lingia da viafier sur il Pass dal Bernina. Era las ovas electricas da Cebbia en il Mesauc e da Lüen en il Scantveg servivan a la viafier, ellas furnivan dentant la forza electrica era a la populaziun da la val.

Suenter il 1950 han cumenzà il temp da la construcziun d'implants electricis gronds. Quai èn stadas ovas electricas magistralas. Quellas èn dentant stadas pussaivlas mo grazia a forzas da lavur estras, per il pli talianas che lavuravan sut gronds sforz e privels.

Cun la construcziun da las grondas serras da vals èn dentant era sa manifestads ils dischavantatgs da la construcziun d'ovas electricas. Bleras vals laterals manavan mo pauc'aua, quai che ha chaschunà ina gronda midada da las cundiziuns da vita da plantas ed animals. Interests divergens da las interpresas idroelectricas, dals protecturs da l'ambient e dal turissem en fruntads pli e pli in sin l'auter. Las protestas han per part manà a la renunzia da construir implants electricis (p.ex. Greina, Val Curciusa e Val Madris).

In zic fisica

La quantitad da las chargias d'energia che vegnan muvidas definescha l'intensitad dal current; quella vegn mesurada en ampere. La tensiu electrica percunter designescha la pressiu dal fluss electric; quel vegn mesurà en volt. Multiplitgesch'ins la quantitad cun la pressiu, pia amper cun volt, resulta la prestaziun che po vegnir effectuada cun la forza electrica; quella vegn mesurada en watt u kilowatt (1000 W = 1 kW) e sa lascha cumparegljar cun las forzas-chaval tar l'auto (1 kW = 1,36 forzas-chaval). Per regla vegn il consum da forza electrica inditgà en uras kilowatt (kWh). In'ura kilowatt correspunda a l'energia ch'ina maschina cun ina prestaziun da 1000 watt consumescha en in'ura. Sch'in favugn va pia durant in'ura cun ina prestaziun da 1000 watt, dovra el 1 kWh.

Lai da fermada da Zervreila.

FOTO N. SIMMEN

Ina nova turbina dal tip Pelton vegn installada.

FOTO PD

La preschentaziun:
Dossier «Forza idraulica»

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=1751
chattà.ch

Sa stabilir en in nov dachasa

Tips nizzaivels per tgi che fa midada e sto s'occupar da contracts da locaziun

■ **Vus vulais bainbaud far midada? Avais Vus pensà a tut? Ad avisar la partenza e ad annunziar l'arriv tar la vischnanca? A la midada d'adressa tar la Posta? E savais Vus tge puncts che duain esser integrads en in contract da locaziun avant che Vus al sut-tascrivais?** Midar chasa è adina cumbinà cun stress. Quel cumenza gia dis u emnas avant il di X e dura anc in temp suenter il di ch'ins ha purtà mobiglias. Cun in pau organisaziun pon ins minimar quest stress. Sin il portal «ch.ch» chatt'ins cusseglis nizzaivels co ch'ins s'organisescha il meglier e nua ch'ins sto sa registrar.

Dischlocar en in nov lieu

Il pass il pli impurtant cur ch'ins fa midada è d'annunziar la partenza tar la veglia vischnanca da domicil respectivamain l'arriv tar la nova vischnanca da domicil. Las controllas d'abitantas e d'abitants infurmeschan tge proceduras ch'ins sto reglar.

Las controllas d'abitantas e d'abitants infurmeschan tge proceduras ch'ins sto reglar.

Tar las bieras vischnancas ston ins annunziar persunalmain la partenza respectivamain l'arriv. Per regla ston ins annunziar entaifer otg dis suenter la midada l'arriv tar la nova vischnanca da domicil. Là duain ins preschentar ils suandants documents: l'attest d'origin ed il certificat da famiglia, sch'ins ha uffants. Sch'ins mida chasa entaifer la medema vischnanca, basti d'annunziar la nova adressa a la controlla d'abitants dal lieu.

En cas da dimoras pli lungas a l'exteriur u en cas d'ina emigraziun definitiva ston ins annunziar persunalmain la partenza tar la vischnanca da domicil. En cas da dimoras pli curtas variescha l'obligaziun d'annunziar la partenza d'ina vischnanca a l'autra. Sche l'absenza dura dapli che trais mais, duess ins s'infurmar tar la controlla d'abitants. A chaschun da l'annunzia da la partenza sto vegnir preschentà il certificat da domicil. La controlla d'abitants da la vischnanca da domicil surdat sin quai l'attest d'origin per la partenza a l'exteriur.

Far in contract da locaziun

Sch'ins prenda en locaziun ina nova

Ina bun'organisaziun simplifitgescha il far midada.

RAINER STURM/PIXELO

abitaziun duain ins suttascriber in contract da locaziun ch'è collià cun tscherts dretgs e duais per tuts dus contrahents, il locatari ed il locatur. Cun suttascriber il contract sa sutmettan las duas partidas a las disposiziuns dal dretg da locaziun. Il contract da locaziun n'è betg lià vi d'ina furma speziala. El pudess er vegnir concludì a bucca. En general vegnan dentant d'urvrads formulars per far ils contracts da locaziun. Elements individuals dal contract da locaziun èn:

– **las partidas da locaziun:** I sto vegnir fixà tgi ch'è il locatur e tgi ch'è il locatari. Mo tgi che suttascriba il contract sco locatari, daventa locatari cun tut ils dretgs e cun tut las obligaziuns. Per abitaziuns da famiglia valan reglas spezialas.

– **l'object da locaziun:** I sto vegnir fixà tge ch'il locatur surlascha al locatari per tge utilisaziun. I duessan er vegnir menziunadas localitads sco surchombras, tschaler, lavandaria e.u.v.

– **la durada da la locaziun:** Contracts da locaziun pon vegnir concludids per in temp limità u per in temp illimità. La

gronda part dals contracts vegn concludida per in temp illimità. En quest cas pon omaduas partidas inoltrar la desditga, sch'ellas resguardan tschertas reglas.

– **il tschains da locaziun e custs accessoris:** Fixads vegnan per regla il tschains da locaziun mensil e la cumposiziun da tal (tschains da locaziun net plus custs accessoris). Sch'i na vegnan inditgads nagins custs accessoris, vegn supponi ch'els sajan includ en il tschains da locaziun.

– **il deposit dal tschains da locaziun:** In deposit dal tschains da locaziun sto vegnir pajà mo sche quai è fixà explicitamain en il contract da locaziun. I sto vegnir fixà l'import (tar locals d'abitar maximalmain trais tschains da locaziun mensils) che sto vegnir deponi dal locatari sco cauziun.

Desditga dal contract da locaziun

Tant ils locataris sco er ils locaturs pon desdir in contract da locaziun, uschè ditg ch'ils termins prescrits vegnan observads. La lescha protegia ils locataris cunter ina desditga abusiva. Plinavant ston ils locaturs observar tschertas furmas da desditga e motivar la desditga sin giavisch dals locataris.

– **Desditga tras ils locataris:** Locataris che vulan bandunar lur abitaziun ston desdir en scrit lur contract da locaziun entaifer il termin. Il termin da desditga per abitaziuns importa en general trais mais. I sto vegnir fatg atenziun che la desditga arrivia a temp tar il locatur (in di avant il termin da desditga). Ils termins da desditga èn fixads en il contract da locaziun, uschiglio valan ils termins d'usit local. Quels vegn ins a savair tar las autoritads da mediaziun. Sch'ins vul bandunar l'abitaziun anticipadamain ed evitar da stuair pajar il tschains da locaziun fin ch'il contract è terminà, ston ins proponer al locatur in nov locatari acceptabel. Quel sto esser solvent e pront da surpigliar il contract da locaziun sut las medemas cundiziuns.

– **Desditga tras ils locaturs:** Ils locaturs ston communitgar als locataris la desditga cun in formular ch'è approvà dal chantun. En quest connex ston els observar ils termins fixads en la lescha u en il contract. Tar abitaziuns importa il termin da desditga almain trais mais. Ils locataris han il dretg da vegnir a savair il motiv da la desditga. Desditgas che cuntrafan a la buna fai (p.ex. ina desditga perquai ch'il locatari fa valair ses dretgs da locatari; ina desditga perquai

che las relaziuns famigliaras dal locatari sa midan) pon vegnir contestadas tar l'autorità da mediaziun. Il formular da desditga ch'è approvà uffizialmain cuntogna las infurmaziuns necessarias davart il proceder ch'ils locataris ston intradar per contestar la desditga. Sch'ina desditga creescha ina situaziun gravanta per ils locataris (problems finanziaus u famigliars, mancanza d'abitaziuns), po vegnir dumandà tar l'autorità da mediaziun da prolungar la relaziun da locaziun.

– **Desditgas extraordinarias:** En tscherts cas èn pussaivlas desditgas extraordinarias cun termins da desditga reducids (immediatamain, entaifer 30 dis). A talas desditgas ston per regla preceder admoniziuns. Locaturs pon per exempel pronunziar desditgas extraordinarias, sch'ils locataris èn en retard cun pajar il tschains da locaziun. Ils locataris han questa pussaivladad per exempel sch'igl è insupportabel da restar vinavant en

l'abitaziun pervi da mancanzas gravantas.

L'autorità da mediaziun infurmescha e cusseglia tant ils locataris sco er ils locaturs. Tar l'autorità da mediaziun pon vegnir retratgs ils formulars necessaris. Er las associaziuns da locataris respectivamain da locaturs sustegnan ils locataris ed ils locaturs en lur dumondas ed en lur interess en connex cun la desditga.

Autoritads da mediaziun

En tut ils chantuns datti autoritads da mediaziun per relaziuns da locaziun, e quai sin stgalim chantunal, regiunal u communal. Quellas èn obligadas da cussegliar ils locataris sco er ils locaturs en tut las dumondas da locaziun. En cas da dispitas concernent in contract da locaziun (p.ex. concernent la reducziun u l'augment dal tschains da locaziun) emprovan las autoritads da mediaziun da cuntanscher ina cunvegna amicabile. En tscherts cas pon ellas prender decisiuns. Proceduras davart l'autorità da mediaziun èn gratuitas. L'autorità da mediaziun consista da represchentanants da las associaziuns dals locataris sco er da las associaziuns d'affittaders e vegn manada d'in parsura independent.

L'Associaziun svizra dals locataris s'engascha per ils interess dals locataris. Las secziuns chantunales als porschan ina cussegliaziun giuridica. Per commembras e per commembers è questa cussegliaziun gratuita.

Las associaziuns d'affittaders – l'Associaziun svizra dals proprietaris da chasas e l'Uniun dals proprietaris da chasas – sustegnan ils interess politics dals proprietaris da chasas. Ultra da quai cusseglian ellas davart tut quai che pertutga la proprietad da chasas. Latiers tutga er la cussegliaziun da locaturs davart il dretg da locaziun.

La preschentanaziun:
Dossier «Midar chasa»

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=2317
www.chattà.ch

Glista da controlla: tut quai che sto vegnir resguardà cun far midada

Sch'ins mida chasa, èsi indispensabel da visitar intginas autoritads. Questa glista da controlla guida da planisar optimalmain la midada da chasa.

Avant che midar chasa

- Faschai in nov contract da locaziun (u in contract da cumpra) e desdi il vegl entaifer il termin.
- Dumandai in di liber tar Vossa patruna u tar Voss patrùn. Per regla avais Vus il dretg d'in di per midar chasa. En cas da distanzas lungas survegnis Vus eventualmain er liber pli ditg.
- Annunziai a temp Vossa partenza tar Vossa veglia vischnanca da domicil – As infurmai ordavant tar la controlla d'abitants, sche Vus stuais eventualmain As preschentar persunalmain.
- Infurmai la scheffa u il schef da secziun (militar), il post da servetsch civil ubain il post da protecziun civila da Vossa veglia vischnanca da domicil.
- Infurmai l'Uffizi per il traffic sin via. Sche Vus midais chantun, infurmai l'Uffizi per il traffic sin via da Voss nov chantun da domicil.
- Contactai las personas d'instrucziun e las autoritads da scola, sche Vus avais uffants che van a scola.

– Infurmai Voss vegl uffizi postal che Vus midais chasa (incumbensa da respediziun).

– Infurmai las ovras communalas u municipalas al vegl ed al nov lieu da domicil (leger giu ils quintaders d'electricitad, da gas e d'aua); infurmai Vossa societad da telefon e la Billag che Vus midais chasa (colliaziun da radio e da televisiun).

Il di X

- Far in protocol da restituziun cun il locatur (respectivamain cun il proprietari) da la veglia abitaziun.
- Far in protocol da surpigliada cun il locatur (respectivamain cun il vendider) da la nova abitaziun.
- Restituir tut las clav cunter ina quittancea.

Suenter avair midà chasa

- As annunziai entaifer il termin (per regla otg dis) tar la controlla d'abitants da Vossa nova vischnanca da domicil. Ella trametta las infurmaziuns a l'autorità da taglia competenta.
- Infurmai la scheffa u il schef da secziun (militar), il post da servetsch civil ubain il post da protecziun civila da Vossa nova vischnanca da domicil.

Suenter avair fatg midada ston ins s'annunziar tar la nova vischnanca da domicil e preschentar l'attest d'origin ed il certificat da famiglia.

RAINER STURM/PIXELO

Lodola da prada en ses ambient natiral.

RALF ZIEROLD/PIXELIO

Femella en tshertga d'in lieu adattà per preparar il gnieu.

DANIEL FRANKE/PIXELIO

La lodola – trubadura da l'aria ed ambassadura da la primavaira

■ **Ilis poets han glorifitgà la lodola pervia da ses bel chant sco ambassadura da la primavaira e trubadura da l'aria. Ina bun'ura da primavaira ora en la natura udind il chant da la lodola è in mument nunemblidaivel. Cunquai ch'ella n'interrumpa betg ses chant cun trair il flad, po ella chantar trais enfin quindesch minutas. Chantond sgola il mastgel da la lodola en spirals cunter tshiel e marchescha qua tras ses territori envers auters utschels.** Las lodolas furman ina gronda famiglia d'utschels entaifer l'urden dals utschels chantadurs.

La famiglia cumpiglia radund 90 differentas spezias; las bieras da quellas en da chasa en la savanna africana. Las lodolas las pli frequentas en nossas regiuns en la lodola da prada, la lodola da guaud e la lodola da pastgira. Pervia da la cultivaziun intensiva da las pradas en autras spezias (sco la lodola da la cresta) quasi svanidas or da l'Europa Centrala.

Moda da viver

Las lodolas en d'ina statura pitschna enfin mesauna. Lur color è brinenta e lur apparientscha plitost modesta; er las duas schlattainas sa laschan be differenziar ina da l'autra tras lur grondezza. L'aspect plitost nunspectacular da la lodola ha ses motiv: ils utschels vivan per terra sin prads e pastgiras ed en tras quei

exposts als inimis. Perquai als serva la color brina da camufflagi. Per il medem motiv na sigliottan las lodolas betg cura ch'ellas chaminan per terra, mabain sa schluitan cun il chau a bass. Ed er cun lur bel chant na dattan las lodolas nagina chaschun als inimis da s'avischinar: quel vegn per regla pir lantschà cur che l'utschè sa chatta gia en l'aria.

Las lodolas tutgan tar ils utschels migrants che surmuntan distanzas mesaunas. Territoris da cuar situads en l'Europa Centrala ed en il nord bandunan ellas en direziun da la Mar Mediterrana. Durant l'enviern sa nutrescha la lodola a moda vegetariana da sems, chatschs e feglia. A partir da la primavaira vegn la carta da tratgas cumpletada cun insects, filiens, verms e pitschnas lindornas.

Las lodolas returnan gia il favrer u il mars en lur territoris da cuar. Immediat cumenzan ils utschels a furmar pèrs ed a marcar lur revier. Las femellas tshertgan il lieu adattà per cuar e preparan il gnieu. Quel vegn per regla fatg cun chavar ina pitschna rusna en la terra en in lieu protegì da vegetaziun d'ina autezza da ca. 15–20 cm.

In gnieu cuntegna tranter 2 e 5 ovs; quels en da color alva u brin clera cun tachel brins u grischs stgirs. Ilis pitschens naschan suenter 11–12 dis. Ilis emprims 5 dis vegnan ils utschels protegids da la mamma sut sias alas; ils pitschens magliadrins vegnan nutrids cun insects ch'ils geniturs portan en roda. Suenter 7–11 dis bandunan ils giuvens utschels l'emprima giada il gnieu e sigliottan suenter ils geniturs. Gia suenter 15–20

dis pon las lodolas sgular perfetgmain. Cun circa 20 dis cumenzan ils giuvens a tshertgar lur maglia a moda autonoma ed en la vegliadetgna da 25–30 dis en elgia dal tuttafatg independents da lur geniturs. Enfin l'atun restan els dentant en vischinanza dal revier dals geniturs, per furmar silsuenter gruppas pli grondas che migreschan ensemen vers sid. Savens fan las lodolas duas giadas gnieu en il decurs d'ina stad; ins ha er gia constatà trais cuadas entaifer in onn.

Spezias indigenas

Lodola da prada: La lodola da prada, oriundamain abitanta da la steppa, viva tar nus en la champagna averta cun paucas plantas; ella è pia in tipic utschè dals prads e dals ers. Cuntrari als blers paslers, ils quals chantan d'in post da guetta anora, sgola il mastgel da la lodola chantond cunter tshiel e segna uschia ses territori envers auters utschels. La primavaira occupa il cot en quella moda in territori e defenda quel d'in cuntin cun ses bel chant s'auzond en l'aria fin ch'ins n'al vesa betg pli, per turnar alura puspè plaunet a terra. Quests sgols en fitg impressiunants, ma ina giada a terra è la lodola cun sias colurs fustgas strusch vesaivla pli e protegida uschia cunter inimis.

Lodola da guaud: La lodola da guaud ha ina color sumeglianta a quella da la lodola da prada. Ella è d'enconuscher facilmain vi da ses bel chant. Quest utschè è caracteristic per pastgiras sitgas, ritgas da bostga, e per gronds enclars en ils gauds dal Giura e da las Alps. Las me-

todas da cultivaziun intensiva l'han stgatschà dal tuttafatg da la Svizra Bassa.

Lodola da pastgira: Motivs simpels tshivlads finamain caracteriseschan il bel chant melancolic da la lodola da pastgira. En Svizra aud'ins quest chant la primavaira sin ils prads maghers da las crestas dal Giura e sin las costas suleglivas dal Valais. Sco abitadi preferescha la lodola da pastgira prads da flurs da gronda diversità en zonas da giudida extensiva.

Lodola da la cresta: Fin ils onns veng dal davos tshientaner era la lodola da la cresta preschenta en blers vitgs e citads sut 700 m da la Svizra. Ma a las midadas dramaticas en las regiuns abitadas n'ha l'utschè, oriundamain da la steppa, betg pudì dar dumogn: el è svani ensemen cun las surfatschas nuncultivadas ch'el dovra per viver: il davos cuaditsch sin terren svizzer han ins observà il 1976 a Basilea.

Lodola da Thekla: En Europa cua la lodola da Thekla mo en la part mediterrana da la Peninsla iberica ed en ina zona grischla per lung la Mar Mediterrana fin a la sbuccada dal Rodan. Ella viva en ambients sitgs e crappus cun pauca vegetaziun. Ses chant producescha ella davent d'in post elevà u cun sgular. La lodola da Thekla n'è strusch da distinguer da la lodola da la cresta che viva en il medem ambient.

Nums rumantschs per la lodola

En la litteratura rumantscha che vegn rimnada ed evaluada dal Dicziunari Rumantsch Grischun cumparan trais nums principals per quest utschè: «tscharlon-

da/giarlanda», «laudinella» e «lodola». Il num «tscharlon» cumpara en la «Canzun dils utschels» scritta l'onn 1762 en l'idiom da Schons. Il num ch'è documentà be per quest text sto esser stà ina giada blier pli derasà. Quai mussa in gieu da Nadal ladin dal 16avel tshientaner, en il qual il num cumpara en la furma «giarlanda» che è medemamain documentada be en quest text. Il num stat en connex cun il talian «calandra» e va enavos sin il grec vegl. Il medem vala per «chalendrina» che cumpara en la Val Müstair.

I n'è betg pussaivel da decider, sche quests emprims dus plects en il pli vegls nums rumantschs per la lodola. Gia en il 16avel tshientaner en documentats ils nums ladins «laudinella», «ludinella» e «ludinella». Quels van enavos sin il latin «alaudula», ina furma diminutiva dal celtolatin «alauda» (lodola da la cresta).

Ils nums actuals «lódola», «lódula» (Engiadina) e «lodóla» (Surselva, Surmeir) van medemamain enavos sin «alaudula». Els en dentant vegnids emprestads dal talian pir en il 19avel tshientaner. In vocabulari talian-rumantsch publictà l'onn 1729 inditgescha per il talian «lodola» en la rubrica sursilvana la furma pseudolatina «aludes» ed en la rubrica surmirana il tudestg «lerg». La furma «lerch» cumpara 1784 e 1826. En in cudesch da scola sursilvan dal 1836 è la «lodola» documentada per l'emprima giada. Il num relativamain giuven è vegnì modifitgà en la bucca dal pievel: A Stierva num'ins la lodola «dola», a Donat «idóla», a Sur e Savognin «odóla»; en in cudesch da scola sursilvan dal 1857 chatt'ins il num «loda». In bel num è attestà per Domat: la «tschintschiera» (quella che tshantscha, baterla).

I n'è betg pli pussaivel d'eruir, sch bain ils trais nums principals «tscharlon-da/giarlanda», «laudinella» e «lodola» vegniván duvrads oriundamain per differenziar las spezias u sch'els eran expressiuns generalas. La «chaplüda» da Zernez è en mintga cas la lodola da la cresta; il «loduin» ed il «türl» en emprests ladins dal talian per dar in num a la lodola da guaud.

Mastgel che marchescha ses revier.

In pulschain da la lodola da prada.

La preschentaziun:

Dossier «La lodola»

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=2363
www.chattà.ch

Emprender rumantsch al computer

Repetet peds e responder a dumondas en rumantsch cun il program «Talk now!»

■ La firma englaisa «eurotalk» ha introduci cun «Talk now!» ina retscha da CD-Roms e programs per emprendre linguas al computer e quai a moda interactiva. Uschia pon ins sa familiarisar a moda ludica cun bundant 120 differentas linguas da tut il mund. Tranter quellas sa chatta er il rumantsch. A maun da tematicas sco «emprims peds», «victualias» u «colurs» pon ins schlargiar l'agen stgazi da peds ed exercitar la pronunzia. Il program «Talk now!» cumpiglia linguas frequentas sco l'englais, il franzos ed il tudestg, ma era linguas main derasadas sco il danais u il rumen. E perfin linguas plitgusch exoticas pon ins trenar a maun d'in CD-Rom interactiv, uschè per exempel il xhosa sudafrican ed il telugu indic.

Emprender a maun da peds e construcziuns simples

Uffants empendan instinctivamain ina nova lingua cun chapir e discurre peds-clav e frusas da basa avant che dumagnar la grammatica. Ils CD-Roms dad «eurotalk»

funziunan tenor il medem model. Els preschentan ils peds dal stgazi fundamental, sco las cifras e las colurs, ed introduceschan frusas elementaras. Auters temas tractads èn: ils emprims peds, victualias, frusas, corp, ura, far cumpras e pajais. Il program d'emprendre vegn cumplessà cun gieus ed exercizis interactivs che permettàn da controllar il success d'emprendre. Tar quellas funcziuns tutgan exercizis da peds, exercizis da discurre, gieus simples e pli complexs. Plinavant pon ins stampar in dicziunari illustrà tar minga unitad didactica.

Ils terms ch'èn d'emprendre vegnan preschentads en furma visuala ed auditiva. La versiun scritta pon ins congualar cun in grond numer da linguas da l'entir mund. Grazia a l'interactivitad dal program è il divertiment cun effect d'emprendre garanti. «Talk now!» è adattà per il diever privat ma er per l'instrucziun da lingua en scolina ed en scola primara.

Quatter different products en rumantsch

L'interpresa «eurotalk» porscha ils suandants products e programs per tgi che vul emprendre rumantsch grischun:

Talk Now! Rumantsch: Il program sin CD-Rom sa drizza ad uffants ed a principiants da tut las vegliadetgnas e porscha gieus linguistics interactivs che gidan ad emprendre novs peds cun sustegn da fotografias. A maun da gieus divertents pon ins controllar l'agen level linguistic. Cun collecziunar puncts pon ins obtegnair in diplom da bronz, argent u aur. Tgi che

Nov unitads tematicas per tgi che vul trenar sias enconuschientschas da rumantsch.

In'unitad – quatter pussibilitads d'exercitar ils peds dal champ tematic «victualias»: exercizis da peds, exercizis da discurre, gieu simpel, gieu complex.

vul, po registrar l'atgna vusch e controllar la pronunzia. Plinavant pon ins telechargiar la datoteca audio sin l'iPod u sin il player MP3 per exercitar cur ch'ins vul.

Talk Now DL Rumantsch: Quest program è la versiun la pli nova da «Talk now!». El exista mo sco versiun per telechargiar. Las funcziunalitads e la metoda èn las medemas sco tar la versiun sin CD-Rom e focuseschan sin la lingua che serva en il mingadi. Il program è dentant pli svel, pli attractiv e pli colorà. Ultra da quai è'l cumpatibel cun ils netbooks.

Applicaziun uTalk: Da nov datti er in'applicaziun (u «app») per l'iPhone e l'iPad che permetta d'emprendre rumantsch. L'app «uTalk» porscha ils medems exercizis e gieus sco il program «Talk now!» e po vegnir telechargià da l'App Store.

Vocabulary Builder Rumantsch: Il quart

product è particularmain adattà per ils uffants tranter 4 e 12 onns e lavura cun maletgs attractivs per quella vegliadetgna. I sa tracta d'ina software simpla d'applitgar che gida a furmar in stgazi da peds elementar. Ils gieus duain far gust e dar curaschi d'emprendre. Per lavurar cun quel program na ston ins betg savair leger. Il «Vocabulary Builder» lavura cun trais gieus da memoria e gida ad emprendre la significaziun da var 100 peds.

Lavurar cun «Talk Now! Rumantsch»

Il program d'emprendre è structurà tenor las nov unitads tematicas «emprims peds», «pajais», «victualias», «colurs», «frusas», «corp», «cifras», «ura» e «far cumpras». Tgi che ha absolvì tuttas, po controllar ses savair en gieu da repetiziun da differenta cumplessitad.

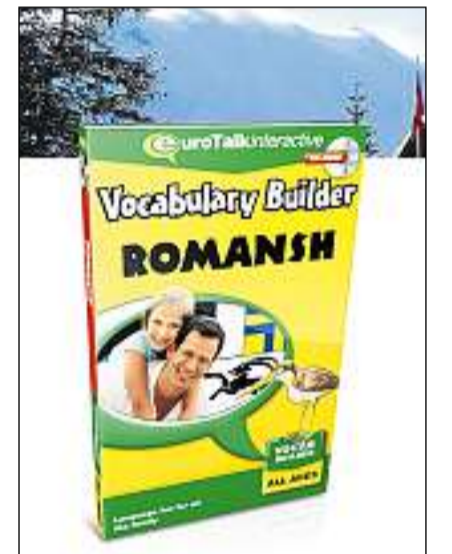
Ma co funziunan ils singuls exercizis? Sch'ins tscherna per exempel l'unitad «victualias» e sa decida per l'exercizi da peds cumpara sisum la fanestra activa ina seria da maletgs che mussa victualias, vaschella e pusada. Per udir il num dals peds ston ins smatgar sin il maletg sez ubain sin in buttun oransch che mussa trais frizzas. Cun smatgar quel buttun iniezsch'ins ina recitaziun cuntinuada dals peds. Cun smatgar sin il buttun cotschen pon ins registrar sasez (in microfon sto esser atgà). E sch'ins smatga sin il buttun blau, pon ins schizunt cumparegljar l'atgna versiun cun quella da model.

Sch'ins tscherna l'exercizi da discurre cumpara ina fanestra cun las cifras 4, 8, 10. Pli auta che la cifra ch'ins elegia è e pli grev daventa l'exercizi. Elegia ins per exempel la cifra 4, cumparan en la fanestra quatter maletgs. Smatg'ins ussa sin il buttun verd, aud'ins ils quatter peds. La finamira è da repetir ils peds be cun agid dal maletg. Sch'in microfon è atgà u sch'ins fa l'exercizi via iPhone, pon ins er tar quest exercizi registrar l'atgna vusch.

Sco minga unitad porscha er l'unitad «victualias» in gieu simpel ed in pli complex. Tar il gieu simpel cumparan quatter maletgs. L'um e la dunna che mainan tras tut ils exercizis din il num da quels peds. In singul ped vegn repetì – quai è il ped tshertgà ch'il giugader sto elegier. Sch'ins elegia il ped correct, svanescha quel en ina stgaffa ed ins survegn 5 puncts. Per minga resposta sbagliada perd'ins 2 puncts. Cun smatgar sin il buttun blau, aud'ins il ped tshertgà anc ina giada. A la fin dal gieu cumparan danovamain tut ils peds tshertgads. Quels crodan lura

tuts, in sunter l'auter, en ina gronda avnaun.

Tar il gieu difficil cumpara ina fanestra cun tshintg victualias u objects da maisa. La dunna numma il ped tshertgà. Per survegnir 5 puncts ston ins smatgar il buttun che correspunda al ped ch'ins ha gist udi. Smatg'ins sin il buttun sbaglià, perd'ins 2 puncts. Per udir il ped tshertgà ina segunda giada ston ins smatgar sin il buttun blau.

Per lavurar cun il «Vocabulary Builder» na ston ins betg anc savair leger. El è adattà per uffants a partir da 4 onns.

Emprender rumantsch cun iPhone ed iPad

Cun «uTalk» ha la firma «eurotalk» tegnì quint dal svilup tecnologic il pli nov ed ha adattà la furma classica dals programs a l'iPhone ed iPad (u auters tablets). Il stgazi da peds tractà è bain identic cun la versiun oriunda, las novas applicaziuns èn dentant pli intuitivas ed er adattadas per uffants en la vegliadetgna prescolara. Quai per ils suandants motifs: Las versiuns per iPhone ed iPad sa laschan duvrar a moda auditiva, ellas èn pia er adattas per uffants che na san betg anc leger. Grazia al visur da palpar pon er uffants pli pitschens (che na pudessan anc betg duvrar la mieur dal computer) far emprims gieus ed exercizis. En pli sa lascha registrar la vusch senza stuair attatgar in microfon. «uTalk» na porscha pia betg mo buns servetschs a persunas d'altres linguas che vulan emprendre rumantsch, mabain furma in med attractiv e ludic per l'integraziun linguistica d'uffants che frequentan pli tard ina scola rumantscha.

La preschentanaziun:

Talk Now! Lernen Sie Rumantsch [CD-Rom cun exercizis e gieus, stgazi da peds fundamentals]. Londra 2003.

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=190
www.chatta.ch

En in vestgi pli modern sa preschentan ils programs da telechargiar e quels per l'iPad e l'iPhone.

Adam da Chamues-ch

Erox legendar dal chastè da Guardaval

■ Sin in grip sur il vitg da Madulain sa chatta la ruina da la fortezza da Guardaval, construida enturn il 1250. Il chastellan episcopal, uschia raquinta la legenda, duai avair persequità e torturà en maniera crudavla la glièud da la val ed avair pretendi per spusa la figlia d'Adam da Chamues-ch. Quel duai avair assassinà il chastellan odià e destrui il chastè cun l'agid da ses cumpogns. Enconuschent è l'erox legendar dal 15avel tschientaner en emprima lingia grazia a la descripziun dal cronist Durich Chiampell. Damai che Chiampell prenda d'avair enconuschì ils descendents d'Adam da Chamues-ch, pudess il minz da la legenda esser vardaivel.

Ulteriurs cronists han tradì las bravuras d'Adam da Chamues-ch da generaziun a generaziun. En spezial il 19avel tschientaner, penetrà da las ideas da la romantica e dal patriotissem, ha celebrà da rudent il cumbattant per l'indipendenza da l'Engiadin'Ota che vegn era numnà il «Tell da l'Engiadina».

La legenda

La cronica «Raetiae alpestris topographica descriptio» da Durich Chiampell (scritta suenter il 1570) cuntegna la pli veglia versiun scritta da la ditga d'Adam da Chamues-ch. Champell scriva: «Orasum in grip situà sur il vitg da Madulain s'auza il chastè da Guardaval, erigì enturn l'onn 1250 da l'uvestg Volkard da Cuir. Davart quest chastè avain nus gia udi pli baud a palesar vegliurds onuravels ch'avevan da lur vart udi quests raquints da lur perdavants. Avant tschient e dapli onns – uschia vegn raquintà – viveva sin quest chastè in regent despotico, in vair tiran. Senza nagin turpetg duai quel adina puspè avair sfurzà ils abitants dals vitgs vischinants da trametter sin il chastè lur figlias e dunnas per cuntentar ses garegiaments. Enfin uss n'aveva nagin gi il curaschi da far resistenza. Ma cur che la mesira è stada plaina, n'ha il malfatschent betg pudì mitschar da la paina meritada.

A Chamues-ch viveva da quel temp in um respectà cun num Adam. (Ses figls han num Martin Adam ch'jau hai enconuschì pli baud e Leo Adam, dus guerriers da vaglia. Er lur uffants e biadis che vivan anc oz enconusch jau). Adam aveva ina bella figlia, ed in di ha il chastellan da Guardaval tramess in servient per prender cun sai la matta. Adam ha respundì ch'el vegnia ad accumpagnar sia figlia al chastè uschepert che quella saja sa fittada.

In pau pli tard èn bab e figlia pia sa mess sin via ed arrivads avant il chastè da Guardaval. En quel mument ch'il chastellan ha vuli sa patrinar da sia figlia, ha il bab tratg la spada e perfurà il tiran. Ils cumpogns d'Adam ch'eran sa zuppads en vischinanza han sinquai assagli il chastè. Tras quest'ovra eroica è la regiun vegnida liberada per adina da tutta tirannia e sclavaria.»

L'istorgia

Suenter il declin da l'Imperi roman è vegnida integrada l'Engiadina, che fascheva part dapi l'onn 300 s. C. a la provinza Raetia prima, en l'Imperi ostrogotic, l'onn 536 en quel francon. L'onn 916 è l'Engiadin'Ota passada al ducadi da la Svevia, l'Engiadina Bassa al contadi dal Vnuost. Las duas regiuns èn alura idas fin il 1652 politicain ed instituzionalmain vias differentas.

En il temp autmedieval ha en spezial l'uvestg da Cuir pudì augmentar

si'influenza en l'Engiadin'Ota, e quai grazia a privilegis e donaziuns considerablas. Il 1137 ed il 1139 ha el cumprà ils bains dals conts da Gamertingen situads tranter la Punt Ota e San Murezzan ed è daventà qua tras il suveran il pli pussant da la regiun. Profità da quest svilup han oravant tut ils Plantas, ministerials episcopals ch'han cuntanschì in'impurtanza politica suenter il 1250.

Medemamain enturn il 1250 è vegnì construi Guardaval sco center amministrativ dals bains episcopals en la regiun. Erigì sut l'uvestg Volkard von Neuburg furma Guardaval il pli impurtant cumplex fortifitgà da l'Engiadin'Ota. In foss separa l'areal dal chastè da la muntogna. La tur principala quadrata a dus plauns, situada al vest dal cumplex, fa part da la substanza la pli veglia dal chastè; a quel è vegnì agiuntà pli tard in mir da tschinta cun in plan irregular. A l'ost sa chattava in tract d'abitare da pliras parts ed ina stalla. En il chantun meridiunal dal mir da tschinta existan restanzas d'ina tur da defensiu.

A la fin dal 14avel tschientaner turgava il chastè tar las sedias d'administraziun dals chastellans episcopals, ils signurs von Planta da Zuoz, e serviva da post da duana. Dà en pegn a l'entschatta dal 15avel tschientaner da l'uvestg, è il cumplex vegnì bandunà vers la fin dal tschientaner ed è alura i plaunsieu en decadenza. A l'entschatta dal 17avel tschientaner è Guardaval menziunà sco ruina; il 1937 han inizià las emprimas lavurs da restauraziun.

E co propi è naschida la libertad politica en Engiadina? Igl è cumprova istoricamain che la regiun aveva pudì acquistà tscherts dretgs e libertads gia en il decurs dal 14 e 15avel tschientaner. A partir dal 1526 ha l'Engiadin'Ota alura cumprà ora ils dretgs episcopals ed il 1538-43 repartì il possess cuminaivel. La legenda d'Adam da

Inscripziun murala a la Via Cumünela a Chamues-ch.

Chamues-ch è sco ditg sin il pli in zichel istorica e vardaivla. Sco Guglielm Tell ed auters raquints patriotics – uschia il facit da l'istoriografia – fa ella plitost palais l'imaginaziun ch'è sa sviluppada en il decurs dal 16avel tschientaner davart l'acquist da las veglias libertads reticas e svizas.

Co che la legenda è vegnida tradida vinavant

Sco descrit survart èsi stà Durich Chiampell che ha mess en scrit la legenda d'Adam da Chamues-ch en sia descripziun da las Trais Lias, redigida suenter il 1570. Per motivs finanzials ha si'ovra dentant pir pudì vegnir

stampada en il 19avel tschientaner. Tuttina furma sia descripziun la basa per l'ulteriura recepziun, e quai grazia a proximas generaziuns da cronists che han excerptà ses text. Vers la fin dal 16avel tschientaner ha il cronist Johannes Guler copià parts da l'ovra da Chiampell. Sia «Raetia» (1616) e la «Rhätische Chronik» da Fortunat Sprecher (1672) han gidà a tradir vinavant la legenda; medemamain la «Einfalte Delineation» da Nicolin Sererhard (1742). Gia dal temp dals Scumbigls grischuns (1607/18–1639) cumpara il motiv plinavant en chanzuns e poesias politics.

L'entusiassem per l'istorgia e l'ardur patriotica dal 19avel tschientaner duvan dar in ulteriur stausch da tradir las veglias ditgas e legendas. Il motiv d'Adam da Chamues-ch è tranter auter vegnì transformà en poesia (Johann Lucius Coletta, 1832), en ina novella (Giovanni Battista, 1864), en art figurativ (Antonio Barzaghi-Cattaneo, 1880) ed en l'opera romantica «Der Camogasker» da Rudolf Kelterborn cun musica da Friedrich Schneeberger (1897). Er en l'enconuscent roman «Der König der Bernina» da Jakob Christoph Heer (1900) cumpara la legenda dal «Camogasker».

Florian Grand – il poet d'Adam da Chamues-ch

La pli grond'impurtanza per l'Engiadina han dentant gi las ovras das scriptur Florian Grand, naschì l'onn 1847 a Ramosch. Suenter il seminar da magisters a Cuir è el i a Samedan nua ch'el è restà per vita duranta. Ils onns 1866–73 ha el dà scola; durant la stad lavurava el en l'hotellaria. Suenter set onns ha el bandunà sia professiun da magister per sa deditgar complettamain a l'industria d'esters ed al servetsch da banca. Ultra da quai ha el fatg carriera politica sco president communal e sco deputà dal Cussegl grond (1887–97). En ses temp liber ha el publictà numerus artitgels en la pressa rumantscha, tranter auter sco conredatur dal Fögl d'Engiadina a partir dal 1868.

Pir cun 50 onns ha Florian Grand cumenzà a scriver ovras litteraras. El ha creà differentas poesias e chanzuns patriotics e religiusas; plinavant è el in dals paucs Ladins ch'è s'occupà da l'epos classic en furma da vers (tranter auter ha el translata epos da Johann Wolfgang von Goethe e da Friedrich

Hebbel). Era la cumedia ed il drama han chattà ses interess.

Gia dapi l'onn 1877 era Florian Grand s'occupà da la figura d'Adam da Chamues-ch. L'emprim ha el stgaffì l'epos «Adam da Chamues-ch», in'ovra da sis chants en 930 hexameters; a la fin da sia vita ha el transponì l'epos en in drama da 5 acts. La ditga patriotica da l'erox legendar furma la basa tant per l'epos en furma classica (publictà en las Annalas dal 1927) sco per il drama patriotic popular (publictà en las Annalas dal 1929).

Il drama è scrit en prosa. L'emprim act mussa ils sbirs dal chastellan che disturban las preparativas per ina festa religiusa e per ina processiu. Fadri, il spus d'Inglina, defenda la bella figlia dal chalger Adam e la processiu. En il segund act sa scuntran ils umens tar Adam e Fadri. Malgrà ch'il chastellan disturba festivitads ecclesiasticas, na spetgan els nagin agid da l'uvestg. En il terz act emprova il chastellan da conquistar la figlia en assenza dal bab, a l'entschatta cun las bunas, lura cun smanatschar. Bab e spus arrivann gist anc ad uras; els sa mettan vi da las preparativas per las nozzas da Fadri ed Inglina. Ma il capo-sbir cussegla a ses patrùn d'arrestar il spus per impedir las nozzas. En il quart act èn las nozzas preparadas. Il capo-sbir lascha dentant arrestar il spus. Ma Adam organischa sia glièud e sa zuppa cun els sut il chastè. Il chastellan cumpara tar Adam e fa ina proposta a la buna. Adam empermetta da cumparair cun la figlia en il chastè. En il tschintgavel act accumpogna Adam sia figlia en vestgì da nozzas tar il chastellan e mazza quel cura ch'el vul embratschar la figlia. Il pievel entra en il chastè, liberescha Fadri e surdat il chastè a las flommas.

Il drama da Florian Grand ha furnì la basa per il teater patriotic ch'è vegnì preschentà l'onn 1927 a Samedan. L'onn 1985 è vegnì inscenà a La Punt Chamues-ch il giu liber «Adam da Chamues-ch»; Göri Klainguti ha elavurà il text a basa dal drama da Florian Grand; reschia ha manà Gian Gianotti.

Adam da Chamues-ch mazza il chastellan da Guardaval. Maletg d'Antonio Barzaghi (1880).

La preschentaziun:

Dossier «Adam da Chamues-ch»

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=2514
www.chattà.ch

La via da l'aua «ansaina»

Viadi d'exploraziun en il Parc Ela

■ La via da l'aua «ansaina» maina sur set kilometers per lung da l'Alvra en lieus per pussar, smirvegliar ed observar. Sin vias ladas da peduns, piogns da lain e sendas da viandar pon ins far en duas uras ina bella tura da Bogn d'Alvagni via la Ranch Farsox e sur il viaduct da la Val da Ferrera a Zinols ed enavos a Bogn d'Alvagni. Cun agid d'ina mappa d'infurmaziun vegn ins a savair detagls interessants davart il territori da la funtauna termala e la fauna che viva en ed enturn l'Alvra. «Ansaina» è in project da svilup regional da caracter integral e durabel en la Val d'Alvra. Il project sa cumpona da differents elements che tractan ils temas principals aua e cuntrada ed emprova en furma da model

da colliar art e cultura, natura e cuntrada sco era societad e sanadad mentala. In da quels elements è era la mappa d'infurmaziun «Via da l'aua» ch'è vegnida concepida sco agid per scolastas e scolasts che vulan passentar cun lur classa in di sin la via da l'aua. Ella cuntegna infurmaziuns, gieus, pensums d'observaziun e da perscrutaziun per scolaras e scolars dal stgalim primar e secundar. La mappa è dentant er adattada per mintgina e mintgin che vul savair dapli davart il bogn termal e ses conturn.

Aua da cura ed aua dultscha

Sin la via da l'aua arriv'ins tar differents posts d'infurmaziun che vegnan descritti en la mappa d'infurmaziun: La ruta da la via da l'aua cumenza tar «la battaria» al bogn termal d'Alvagni. La funtauna d'aua da zulper che furnescha l'aua per il bogn è enconuschenta gia dapi l'onni 1474.

Gia durant l'antica vegnivan tratgas a niz las enconuschientschas davart l'effect dals bogns da zulper. Sco pli baud èn

Infurmaziuns per scolaschts
Gieus, pensums d'observaziun e da perscrutaziun
Infurmaziuns nizzailvels per sin via

Frontispizi da la mappa d'infurmaziun per la «Via da l'aua».

bogns da zulper adattads anc oz per il tractament da malsognas da reumatism, da problems da la pel e d'allergias. L'aua da zulper quietescha il corp ed il spiert ed ha in effect schlucant. Per il cuntegn da zulper da las funtaunas procura la decumposiziun da gera da zulper che capita profund in la terra. En il bogn termal d'Alvagni vegn l'aua freida da zulper stgaurada fin ch'ella ha ina temperatura da var 34°C.

Sper ina pitschna funtauna vegnan scolars ed interessants al post 2 a savair dapli davart las caracteristicas da la Terra en sia funcziun da «planet blau»: La Terra ha survegni quel num perquai che dus

terzs dad ella èn cuverts dad aua. La gronda part da quell'aua è però aua da sal, unicamain 2,5% èn aua dultscha. Da quests 2,5% èn dus terzs glatsch, els estan damai sco aua schelada als pols u en ils glatschers; in terz è aua sutterrana. Mo 0,3% dals 2,5% èn avant maun en auas da surfatscha; nivels, granella, naiv e plievgia cumpiglian unicamain 0,01% da la reserva d'aua dultscha da noss planet.

La mappa tematisescha tar quest post er il consum d'aua quotidian dals umans: En media dovra mintga European di per di var 162 liters aua. Sch'ins mo bavess questa quantitat d'aua, pudess ins baiver durant 81 dis mintga di 2 liters aua. La pli gronda part da l'aua derschent'ins però davent en tualetta, a di circa 47 liters aua. Per far bogn u ina duscha dovra ina persuna mintga di var 31 liters, e per preparar pasts e bavrondas e per lavar giu la vaschella a maun dov'ins anc ina giada 24 liters. In abitant d'in pajais en svilup percenter dovra per lavar, cuschnar e baiver tant aua a di sco quai ch'in European derschenta en tualetta.

Funtaunas da zulper e da fier

Sin via vers il post 4 savuri tut aparti – quest'odur deriva da l'idrogen sulfuric da la funtauna da zulper. Gia pitschnas concentraziuns da quest gas procuran per la tipica odur dad ovs marschs. L'odur sa furma cura che proteins vegnan dissolvids durant il process da smarschim. En la natira chatt'ins l'idrogen sulfuric en l'aua da funtauna, sco gas vulcanic u sco cumponenta dal petroli u dal gas natiral. Il gas po era sa furmar durant process da smarschim u da dissoluziun da biomassa en deponias da rument, en serenas u en la beglia da l'uman. Ins di che baiver aua da zulper dettia forza.

In bun toc plinavant sin il viadi, al post 8 sin il territori da Filisur, arriv'ins tar ina funtauna da fier che dat en egl pervi da sia color cotschen-brina. Il fier cuntegni en l'aua oxidescha cur ch'el vegn en contact cun l'oxigen en l'aria, l'aua sezza n'ha però nagina color.

En il temp medieval vegniva explotà a Filisur metal, or dal qual ins culava fier a Bellaluna. Bellaluna era il center da las minieras da la Val d'Alvra. Là sa chattavan ils furns per cular fier e zinc. Oz datan perditga mo anc restanzas da mirs da las activitads da lez temp. Bellaluna è ozendi in'ustaria ed ina chasa da cultura. Ina veglia ditga raquinta che las strias sa reunivan a Bellaluna durant notgs da gli-

na plaina per sautar. Da questa ditga deriva er il num «Bellaluna» che signifitga «bal a l'ina».

Mesirar la qualidat da l'aua

Tgi che vul, po far in pitschen experiment ed eruir la qualidat da l'aua en differents lieus dal viadi. Quai ston ins savair: Pli chauda che l'aua è e main oxigen ch'ella po absorbar. A partir d'ina temperatura da l'aua da 37°C na pon nagins peschs surviver. Sch'ils peschs nodan manivel da la surfatscha da l'aua, è quai in segn per ina nauscha qualidat da l'aua. L'aua cuntegna memia pauc oxigen e/u materias nuschaivlas.

Cun agid d'ina tabella cun indicaturs da qualidat pon ins evaluar las atgnas provas d'aua. Ins sto mo sfunsar in magiel en in lieu profund e tegnair immediat il termometer en l'aua ch'è en il magiel. Ussa pon ins notar la temperatura e guardar tge concentraziun d'oxigen che l'aua ha. Er la color e l'odur da l'aua èn indicaturs per sia qualidat: Plantas da l'aua dovran glisch per viver. Sche l'aua è memia turbala, n'è quai betg garantì. Ellas moran e l'aua vegn anc pli turbala. Ultra da la temperatura, dal turbament e da l'odur da l'aua pon er ils

Val da las nursas pon ins scuvrir litgivas d'aua u mintgatant schizunt in u l'auter rambot.

La litgiva d'aua è la spezia da peschs la pli frequenta en l'Alvra ed en la Landwasser ed er en il Grischun en general. Ins la chatta tant en ils pli bass puncts dal chantun sco er en in'utezza da fin a 2800 meters sur mar. Ella sa senta bain en flums ed auals cun aua freida e schubra che cuntegna fitg bler oxigen. Rambots chatt'ins mo sporadicamain, els restan en l'aua principal e sa zuppan tranter crappa. Ils rambots èn activs mo la notg. Lur spazi da viver è protegi. En Svizra è il rambot ina spezia da peschs ch'è potenzialmain periclitada. Il salmelin d'aua – che viveva era ina giada en las auas da la Val d'Alvra – è svanì.

Cun in zic fortuna pon ins inscuntar sin la senda da l'aua raunas da prada u piuttschas cotschnas. En la regiun da Filisur fin Bogn d'Alvagni pon ins er quintar cun duas spezias da serps: la natra glischa e la natra grischa. La natra grischa chatt'ins plitost en vischinanza da l'aua ed en il spazi da viver dals amfibis. La natra glischa percenter preferescha lieus sitgs e crappus. Ella è la

Animals rars e periclitads vivan en il territori dal Parc Ela, uschia er la natra glischa ed il rambot.

animals che vivan en l'aua gidar ad eruir sia qualidat: Las larvas plattas da la mustga efemera, la larva da la mustga da crap ed il verm-turnigl grisch èn in indizi che l'aua è schubra e betg contaminada. Las larvas radundas da la mustga efemera e las larvas da la mustga-cuzerin èn in indizi che l'aua è vaira schubra u pauc contaminada. Las larvas da la mustga da glitta, il giombregl da flum ed il verm-turnigl alv èn in indizi che l'aua è pauc contaminada u contaminada moderadamain. Arlogns da l'aua e sanguettas però èn indizis che l'aua è contaminada vaira fitg.

Peschs, amfibis, reptils ed insects

Sin tut la ruta lung la via da l'aua pon ins observar ina fauna variada: Sin il prà tranter il post 3 e la Ranch Farsox inscuntan ins savens il salip sgarant ad alas cotschnas. Quest salip periclità cun l'ala davos marcanta preferescha lieus chauds e sitgs nua ch'i crescha pastg curt. El sa nutrescha dad ervas, da fains e per part era d'insects. En l'aua da la Val da Ferrera, la Landwasser, l'Alvra e l'aua da la

serp la pli derasada en Svizra ma deplorablmain è ella quasi extirpada en la Bassa. Ella n'è betg da tissi. La natra glischa chatt'ins en in'utezza da fin a 1500 meters sur mar, en la muntogna schizunt fin a passa 2100 meters sur mar. Ella viva zuppada en biotops sitgs e chauds sco gondas, prads grippus u zonas da riva cuvertas da glera e sa nutrescha d'orvetas ed auters reptils. La natra grischa è anc vaira derasada en Svizra. Er ella n'è betg da tissi. La serp d'ina color grischa fin naira, verdetta u brineta po cuntanscher ina lunghezza da fin 130 centimeters. La natra glischa noda fitg bain e fa ovs.

In di sin la «Via da l'aua»

Tenor il suandant model pudess ins arranschar ina spassegiada sin la senda da l'aua, per exempel durant in viadi da scola:

- 9.15 partenza al bogn termal d'Alvagni
- 9.15 post 1, la battaria: l'istorgia dal manaschi da cura e da bogn ad Alvagni
- 9.25 post 2, pitschna funtauna: las parts da l'aua
- 9.55 post 3, il piogn: tschertgar in salip sgarant ad alas cotschnas
- 10.10 post 4, la funtauna da zulper: baiver in sitg aua da zulper e discutir davart la forza apparenta da quest' aua
- 10.30 post 5, la Ranch Farsox: tschertgar en l'aua la litgiva d'aua ed il rambot

- 11.00 post 6, la Val da Ferrera ed il pitschen implant electric: la funcziun da l'ovra idraulica; zambregiar ina roda d'aua ed eruir la qualidat da l'aua
- 12.00 post 7, il viaduct da la Landwasser: pausa da mezdi e crear in'ovra da «Land Art»
- 14.00 post 8, la funtauna da fier: l'istorgia da Bellaluna; eruir la qualidat da l'aua
- 14.20 post 9, il Gaud da Rösen: quintar l'istorgia «Ina rauna sin viadi»; pertge datti qua amfibis?
- 14.45 post 10: l'Aual da la Val da las nursas: tge reptils vivan qua?
- 15.00 bogn termal d'Alvagni: fin da l'excursiun; far bogn en il bogn termal

La «Via da l'aua» cun diesch posts d'infurmaziun en il conturn da Bogn d'Alvagni.

La presentaziun:

Parc Ela. Via da l'aua. Mappa d'infurmaziun per scolasts. Casti 2009.

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=1228
www.chattà.ch

Sguard en il Ranft, nua che Clau da Flia ha vivi sco eremit.

A. STRITTMATTER / PIXELIO

Chasa natala cun la chaplutta da Flüeli davosvart.

FOTO BRUDERKLAUS.COM

Clau da Flia

Da l'eremit a la figura d'identificaziun naziunala

■ Flüeli-Ranft è in pitschen vitg cun ina chavorgia situà en la vischnanca da Sachseln en il chantun Sursilvania. Qua ha vivi l'eremit Clau da Flia (1417-1487), daventà pli tard enconuschent sco frà Clau. La preschentaziun dad oz relata ils fatgs istorics enconuschents, preschenta la chavorgia da Ranft sco cuntrada sacrala e mussa co che Clau da Flia è daventà ina figura simbolica da muntada naziunala. Dapi l'entschatta dal cristianissem conusch'ins umans che vivevan en lieus selvadis, lunsch davent dal mund e da la societad, che snegavan lur corp per cuntanscher

ina pli gronda profunditad spiertala e l'uniun mistica cun Dieu. Son Benedetg als caracterischa suandantamain: «Bain instruids per il cumbat singul en il desert èn els cun l'agid da Dieu capavels da cumbatter senza tema, senza confiart da nagin, sulets e per atgna forza, cunter la corrupziun da la charn e dals patratgs.»

Son Cassian e songt Onorat han purtà la conuschientscha dals eremits orientals e da lur clausas a Marselles ed a Lérins. Dal sid da la Frantscha èn questas emprimas furmas monasticas er arrivadas en il territori da la Svizra odierna. Igl è significativ ch'ellas èn documentadas per l'emprima giada a St-Maurice.

L'eremit svizzer par excellence è il son frà Clau da Flia, politicher e misticher, che ha dà si sunter tschuncant'onns da vita activa tut sias caricas publicas e sia famiglia per sa deditgar complettmain a l'enconuschientscha da Dieu en l'isolaziun selvadia dal Ranft.

Tgi era Clau da Flia?

En ils emprims tschuncant'onns da sia vita ha Clau da Flia fatg oravant tut il pur. Avant il 1467 è ses num attestà trais giadas. El n'è betg stà in um dirigent. Impurtanza politica ha el cuntanschì pir sunter avair suandà definitivamain sia vusch interna ch'el ha chapì sco appel da Dieu. Sin fundament d'ina visiun ha Clau da Flia costruì en la chavorgia da Ranft, en vischinanza da ses bain, ina chamona, en la quala el ha alura vivì isolà da sia famiglia. Ma era sco mistic è el s'interessà vinavant per chausas secularas. Tenor in rapport dal mess dal duca da Milaun, Bernardino Imperiali, dal zer-

cladur 1483 davart sia visita tar Clau da Flia a Ranft, na vegniva il cussegl dal «songt vivent» betg tschertgà mo da glied simpla. Sco cumprovada vala l'influenza medianta che frà Clau ha exercità – senza esser stà preschent personalmain – a chaschun da la conclusiun da la Cunvegna da Stans dal 1481.

Emprimas infurmaziuns postumas davart la vita da frà Clau figureschan en il «Pilgertraktat», in'ovra illustrada edifitganta publicada ad Augsburg il 1487. Heinrich von Gundelfingen e Heinrich Wölflin han scrit emprimas biografias da Clau da Flia il 1488 respectivamain il 1501. A Sachseln ha la veneraziun dal «scienza da Dieu» inizià gia en ils emprims onns sunter sia mort. Ses maletg cumpara il 1492 sin l'altar cun alas en stil gotic tardiv da la baselgia parochiala da Sachseln. A partir dal 16avel tschientaner figurescha la persuna da frà Clau en poesias e texts en prosa d'auturs catolics e protestants. Dapi il 1787 vegn celebrà a Sachseln il giubileum da son frà Clau.

Frà Clau daventa ina figura simbolica naziunala

Sunter pliras tentativas da beatificaziun (sucedida ils onns 1648/49) è il cult vegnì approvà il 1669. A partir dals onns 1830 vegniva Clau da Flia numnà da circuls cristian-conservativs «bab-chasa cristian», ed il 1857 è el vegnì elegì patron da l'Uniu da Pius, il 1858 patron da la bandiera da l'Uniu studentica catolica. Enturn il 1900 è el daventà (cun referiment al 1481) la figura simbolica per la reconciliaziun naziunala da Liberals e Conservativs ed, oravant tut durant las duas guerras mundialas, il protectur (interconfessional) e patron da la pasch en Svizra. Dapi la canonisaziun solenna da Clau da Flia tras papa Pius XII (1947) ha il cult da frà Clau irradià lunsch suror ils cunfins da la Svizra. En ils onns 1980 èn els adversaris d'ina adesiun da la Svizra a l'ONU sa referids a ses cussegl: «Machet den zun nit zu wit.»

Dals reformads è Clau da Flia vegnì recepì per propi pir sunter la festa federala, organisada il 1917 uffizialmain en si'onur, cun il sun dals zains en tut il pajais. Il radio, in medium a ses temp modern, ha generalisà il cult da frà Clau, ed ils peleginadis a Sachseln èn daventads pli frequents. La canonisaziun da Clau da Flia era per ils reformads ina spada a dubel tagl: els temevan abus cun finamiras politicas tras ils catolics – ina preoccupaziun che n'è betg sa verificada.

Il Ranft sco cuntrada sacrala

Il Ranft è anc oz in exempel d'ina cuntrada furmada da l'uman – d'ina cuntrada apparentamain dal tutfatg selvadia ed originala che vegn definida e marcada tras la voluntad d'in singul e cun meds fitg modest. In onn ha Clau da Flia vivì en ina simpla chamona, lura ha sia glied costruì ina chaplutta cun ina cella annexa. La cella è ina construcziun da travs, partida en in'avantchombra ed in local principal. Dues pitschnas fanestras lachan entrar mo pauca glisch, ina terza s'avra vers l'altar en la chaplutta. Qua ha l'eremit vivì ventg onns, isolà, ma tuttina

collia sco pensader, intercessur e cussegliader cun la societad ch'el aveva bandunà.

Dus decennis sunter la mort dal songt han ins costruì la chaplutta inferiura, in pèr tschient pass sut la cella, a la riva da la Melchaa, sco local da reuniun per ils numerus pelegrins. Ils davos onns da sia vita aveva l'eremit retschavì in cumpogn en si'isolaziun, frà Ulrich, ch'era sa domicilià en ina cella fitg sumeglianta situada in grond toc sur la riva dretga da la Melchaa. Sia chaplutta e la baselgia da St. Niklausen (construida gia blier pli baud sin il Schattenberg tar

Kerns), la cella da frà Clau e la chaplutta stattan en la cuntrada sco puncts da triangulaziun, cun atenziun e respect per la topografia locala, stgaffind senz'intenziun in'unitad tematica che s'estenda sur l'entira val e las muntognas enturn. Questa «cuntrada sacrala», bain la pli impressiunanta en Svizra, sa serva mo dals accents architectonics ils pli modests e sa differenziescha qua tras fermamain da las installaziuns monumentalas baroccas.

Ina pitschna tura guidata

Il vitg da Flüeli-Ranft è situà tranter ils vitgs da Sachseln, Sarnen e Kerns e giascha sin ina collina a l'entrada dal Melchtal. Al punct il pli aut da la collina sa chatta in grip («flu») che dat il num tant al lieu sco a la famiglia von Flüe. Sin quest grip sa chatta la chaplutta da Flüeli, erigida ils onns 1614-1618 e deditgada a Carlo Borromeo. Gist al pe da questa chaplutta giaschan la chasa natala da Clau da Flia e la chasa nua ch'el ha abità cun sia dunna e ses diesch uffants avant da sa retrair en la solitariadad. Domaduas chasas èn accessiblas en furma da museum.

Il num Ranft deriva da «Rand» ed exprima la situaziun isolada da la chavorgia situada a l'ur da Flüeli. L'emprim edifiziu en la chavorgia, la chaplutta superiura cun la cella, è vegnì erigì l'onn 1468. Per via da la pressiun dal terren èsi stà necessari d'eriger l'onn 1701 ina nova chaplutta sin il fundament da l'edifiziu oriund. Sco annexa sa chatta davos la chaplutta la cella che ha servì a frà Clau sco dimora enfin tar sia mort. Cun excepziun dal tetg e dal palantschieu è la cella sa mantegnida enfin oz en la sostanza originala. Sut la chaplutta maina il trutz sper la chaplania or enfin tar la chaplutta inferiura, erigida l'onn 1501 en il stil da la gotica tardiva.

Clau da Flia è vegnì sepulì a Sachseln. Sur la fossa oriunda è vegnida erigida enturn l'onn 1600 ina chaplutta sepulcrala. Las reliquias sa chattan oz en in sarcofag d'argient en la baselgia parochiala. A Sachseln sa chatta en pli il Museum Bruder Klaus.

La preschentaziun:

Dossier «Clau da Flia»

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=2358
www.chatta.ch

Il Museum d'art dal Grischun

Lieu d'exposiziun per artistas ed artists da quatter differents tschientaners

■ Il Museum d'art dal Grischun a Cuira cumpiglia var 8000 lavurs creadas oravant tut dad artists grischuns u svizzers da tut ils geners da l'art figurativ dal 18avel tschientaner fin al di dad oz. Ina part da questa collecziun è exponida permanentamain en la Villa Planta. L'edifizi annex «Sulser» dat albiert a las var tschintg exposiziuns annualas cun caracter temporan. Il Museum d'art dal Grischun, in dals trais museums chantunals, è domicilià en la Villa Planta en il center da la citad da Cuira. L'edifizi istoric, numnà tenor ses proprietari Jacques Ambrosius von Planta,

è vegnì costrù il onns 1874-75 da l'architect Johannes

Ludwig sco residenza privata. La villa neoclassicistica, en sia furma bunamain quadratica, ha ina fatschada represchentativa cun in portic purtà da colonnas. Las sfinx sin las duas varts da la stgala, las picturas pompeianas en il salun e la cupla colorada en aur da maniera bizantina renvieschan a l'activitad dal proprietari sco martgadant en Egipta, spezialmain ad Alexandria. La culminaziun da quest «orientalissim» furma la mesaglina sin il spitzg da la cupla.

Il Museum d'art è domicilià en l'edifizi neoclassicistic da la Villa Planta.

portas cun in act festiv il cumenzament da l'onn 1990.

Istorgia da la collecziun dal Museum d'art

L'onn 1900 ha l'Uniun grischuna d'art cumenzà a rimnar ina collecziun d'art. Già daditg èsi dentant l'incumbensa da la fundaziun «Collecziun grischuna d'art» d'acquistar cun cleras finamiras ovras per il Museum d'art dal Grischun, e quai per augmentar commensuradamain ils effectivs. La collecziun cumpiglia en il fratemp circa 8000 ovras d'art da tut ils geners da l'art figurativ e s'estenda da la perioda a partir dal 18avel tschientaner fin al di dad oz. Ina pitschna part dals effectivs è exponida permanentamain sin trais auzadas da la Villa Planta. Quai èn cunzun ovras d'artistas e d'artists grischuns u svizzers. Cun gruppas d'ovras cumplessivas èn represchentads Angelika Kauffmann, Giovanni Segantini, Augusto Giacometti, Giovanni Giacometti, Alberto Giacometti, Ferdinand Hodler, Ernst Ludwig Kirchner, ils represchentants da la gruppa «Rot-Blau» ed artists ed artists grischuns contemporans sco Matias Spescha, Not Vital, HR Giger, Pascale Wiedemann u Jules Spinatsch. Ina plazza fixa en la preschentaziun da la collecziun ha er l'art cun medias che cuntogna installaziuns da video da Zilla Leutenegger u da Gabriela Gerber e Lukas Bardill.

En l'edifizi annex han lieu annualmain circa tschintg exposiziuns. Ultra d'exposiziuns tematicas e da vistas d'art istoricas e modernas dal Grischun datti adina puspè preschentaziuns, exposiziuns en gruppas e retrospectivas d'artistas e d'artists svizzers e grischuns ed en intervals irregulars er exposiziuns d'art contemporan internaziunal.

Truvaglias da la collecziun

En ina brochura accumpagnanta a l'exposiziun permanenta preschenta il Museum d'art maletgs e sculpturas dals artists ch'èn represchentads cun gruppas d'ovras. Qua in pitschen insatg:

En l'autopurtret d'Angelika Kauffmann (1741-1807), picturà enturn il 1780, sa represchenta ina da las pli impurtantas artistas dal 18avel tschientaner en la vegliadetgna da circa quaranta onns. L'artista ha gist serrà ina mappa da dissenjar e drizzà l'egliada vers il contemplader. En la vart dretga dal maletg ves'ins ina mesa statua da la dieua Minerva, la protectura dals mastergnants e dals artists. Cun quest motiv exprima Angelika Kauffmann d'ina vart ch'ella sa chapescha sco artista e ch'ella vegn protegida da la divinitad, da l'autra vart er ch'ella è in'aderenta da l'art classicistic.

Augusto Giacometti (1877-1947) ha malegià a partir dal 1910 plirs maletgs d'ielì en format grond che consistan da pitschens tacs da color pastus che paran da sa sparpagliar libramain sin la surfatscha dal maletg. L'ovra *Fantasie über eine Kartoffelblüte* n'ha betg ina contura e renunzia a la tridimensionalitad en il senn tradiziunal. Ella sa cumpona unicamain da blers tacs alvs, mellens, lila, violets e verds pli gronds e pli pitschens. L'artist sa fida cumplainamain da l'intensitad e materialitad da las colors per svegliar en il contemplader l'idea d'in champ da tartuffels che furescha ed undegia miaivlmain en il vent. Augusto Giacometti è stà in dals emprims artists dal 20avel tschientaner che ha concedi a la pictura in'autonomia quasi totala e ch'ha ristgà il pass a l'abstraziun.

Giovanni Segantini (1858-1899) vala sco renovatur da la pictura da las Alps. El ha superà la surelevaziun patetica e la transfiguraziun idealistica da la natira en l'art. Il mund alpin cun sia glisch intensiva ha sveglià ina nova chapientscha per la pictura en l'artist d'origin talian. El ha mess las colors puras cun penelladas finas e pastusas en moda parallela ed uschè stretga ina sper l'autra che las singulas colors s'unieschan a colors maschadadas pir en ils eglis da la contempladra u dal contemplader (divisiunism).

Ils purtrets d'Alberto Giacometti (1901-1966) sa caracteriseschan tras l'inscunter direct cun l'uman e tras la represchentaziun intensiva da la personalitad dals purtretsads. Suenten lungs studis preliminars da dissenjar ed emprovas da modellar ha Alberto Giacometti chattà ils onns 1950 in stil plastic che planivescha las figuras en il profil e stenda ellas en l'autezza. Sin fundament da quai e da la surfatscha structurada vegn l'egliada dal contemplader drizzada adina puspè vers la part dals eglis che revelescha l'intern da la sculptura. Model stevan per el tranter auter savens ses frar Diego, ses amis da Paris e sia dunna Annette.

Fermamain impressiunà da las muntognas ha l'artist tudestg Ernst Ludwig Kirchner (1880-1938) malegià Tavau en numerusas lavurs. Malgrà che Tavau, sia patria elegida, era da lez temp già daditg sa sviluppà d'in lieu da cura magic ad in lieu d'enviern e da sport popular, ha Kirchner picturà en il maletg *Blick auf Davos* la citad creschenta sco vischnanca coerenta e l'ha integrà en in fund da la val tranter flancs da muntognas, gauds e saivs. En realitad è la val blier pli averta; la solitariad ed er las fermas colors servivan a Kirchner per surelvar e per augmentar l'expressivitad.

Entant che Matias Spescha (1925-2008) malegiava l'entschatta dals onns 1950 anc per gronda part figuras femininas en pe, n'è il stil figurativ strusch pli ve-saivel en *Peinture 2*. L'ovra che sa cumpona da quadrets da color semigeometricas, sa caracterisescha tras si'armonia ed in vocabulari da furmas che dattan in'impresion arcaica. Cun malegiar suren e lavar davent adina puspè la color sin la juta, ha quella survegni in effect sazià e profund. Malgrà la color monocroma en tuns stgirs, vegn il maletg penetrà d'ina glischur miaivla sco dad aur.

La ferma influenza dal lieu da derivanza da *Not Vital* (*1948), l'Engiadina Bassa, s'exprima en ses art surtut en ils motifs d'animals, per exempel en la lieunga da vatga *Tongue* culada en bronz e surtratga da patina verda. La lieunga vegn preschenta sco ina trofea da chatscha u in totem, sco in toc custaivel e magic. Ella fa allusiu a la relaziun da l'uman cun ils animals ed al ciclus da la schendrientscha, vita e mort.

In museum che cuntenta ils basegns actuals

Pervia da la mancanza da spazi, ch'exista già dapi decennis, na cuntenta la situaziun funcziunala ed architectonica actuala dal Museum d'art dal Grischun betg pli. Già en la concepziun chantunala da museums da l'onn 1976 è vegnì cumprovà in basegn da spazi da 3800 m² per il Museum d'art. L'engroniment architectonic che la Re-

genza propona actualmain per il museum duai eliminar las mancanzas d'infrastructura e crear localitads da museum modernas. En il futur pudess vegnir preschenta ina part commensurada da la collecziun d'art dal Grischun e pudess vegnir surpigliadas daplì exposiziuns temporaras attractivas d'alters museums d'art. Oz pon vegnir mussads al public mo 3% da l'entira collecziun d'art en l'exposiziun permanenta dal museum en la Villa Planta, ed in spazi minimal per exposiziuns temporaras en l'edifizi Sulser permetta da realisar mo paucas cooperaziuns attractivas cun auters museums.

Per schliar ils problems da spazi ha la Regenza grischuna lantschà ina concurrenza d'architectura internaziunala e tschertgà propostas per remplazzar l'edifizi Sulser tras in nov edifizi annex. Il mars 2012 ha ina giuria elegi or da 18 projects concurrents il project dal biro d'architectura Barozzi Veiga da Barcelona cun il titel «Die Kunst der Fuge» sco project victur. Il cumenzament da las lavurs da construcziun è previs per l'october 2013; l'avertura dal museum d'art engrondi per il settember 2015. Ils custs d'investiziun per l'engroniment dal museum importan 28,5 milliuns francs. Questas investiziuns bruttas sa scuntran cun entradas da 20 milliuns francs or d'ina donaziun liada ad in intent specific.

Offertas per pitschen e grond

Visitas guidadas: Visitas guidadas publicas han per regla lieu la gievgia a las 18:00. Sin dumonda organischescha il museum er visitas guidadas ed occurrenzas spezialas per gruppas, firmas, uniuns etc. en la collecziun ed en l'exposiziun temporara. Per uffants, per persunas creschidas e per classes da scola han lieu lavuratori structurads tenor basegns individuals. Quels tractan la collecziun u l'exposiziun temporara actuala.

Ateliers per uffants: Tar mintg'exposiziun temporara han lieu ateliers per uffants mintgama la mesemna suentermezdi. Durant l'occurrenza da duas uras empredan ils uffants ad enconuscher l'exposiziun e sa fatschen-tan pli profundamain cun singulas ovras. En l'atelier pon els alura approfondar lur impresiuns e lur enconuschienschas ed applitgar quai ch'els han empredi. Da temp en temp han er lieu ateliers per uffants en lingua rumantscha.

Visitas guidadas per classes da scola: Classes da tut ils stgalims da scola han la pussaivlad da reservar ina visita al museum che vegn guidada da l'intermediatura d'art. Ina tala visita guidada dura 90 fin 120 minutas. En furma da gieu sa fatschen-tan las scolaras ed ils scolar cun l'art; observar, constatar, barattar e pertschaiver èn temas centrals dal lavuratori. En l'atelier èsi ultra da quai pussaivel d'approfondar l'observaziun da l'art en gruppas pli pitschnas. Las occurrenzas èn gratuitas per tut las classes da scola.

Truvaglias da la collecziun dal Museum d'art dal Grischun: l'autopurtret d'Angelika Kauffmann, «Fantasie über eine Kartoffelblüte» d'Augusto Giacometti e «Peinture 2» da Matias Spescha.

La preschentaziun:
Dossiers «Museum d'art dal Grischun»
Daplì infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=137
www.chattà.ch

Cur ch'il poppin è qua...

Carnet da sanadad per l'uffant

■ Daventar geniturs è segiramain in mument tut spezial en la vita. L'emprim temp sco famiglia è collià cun sentiments da plaschair e d'engraziament – ma er cun malsegirtads e bieras dumondas. Il carnet da sanadad, concepì da medias e medis d'uffants cun agid da l'Associaziun svizra da las cussegliastras da mammas, accompogna ils geniturs cun cusseglis ed adressas utilas. Il carnet da sanadad duai gidar ils geniturs da prender sez mesiras simples e raschunaivlas per la sanadad da l'agen uffant, d'observer bain il svilup da quel e da nudar

il particular. Plinavant renda el attent da far diever da las consultaziuns preventivas

proponidas e da laschar far, suenter avair consultà il medi, las vaccinaziuns preventivas raccomandadas. Las infurmaziuns e directivas en da gener general e ston vegnir adattadas al singul uffant ed a sia situaziun cun consultar las persunas cumpetentas (cussegliastra da mammas e babs, media/medi d'uffants u da chasa).

Consultaziuns preventivas

Las consultaziuns preventivas en prestaziuns obligatoricas da las cassas da malsaus ed han la mira da laschar observar e controllar il svilup da l'uffant tras persunas professunalas. Uschia pon ins identifigar il pli baud pussaivel sintoms remartgabels u schizunt malsognas e prender ad uras las dregas mesiras. Questas controllas na cumpiglian betg mo il stadi da sanadad, il nutriment e la creschientscha, mabain er il svilup dal moviment (motorica), las funcziuns dals organs sensitivs ed il stadi dal svilup emoziunal e spiertal.

Per regla han lieu quatter fin tschintg consultaziuns durant l'emprim onn e trais fin quatter ulteriuras en fin l'entschatta dal temp da scola. Er sper las consultaziuns dal medi da scola – che fa tests e controllas specificas – èsi inditgà da visitar en intervals pli lungs il medi d'uffants.

Vesair ed udir

Las funcziuns sensitivas da vesair e d'udir en d'impurtanza speziala per il svilup da l'uffant. Perquai èsi impurtant da pudair tgirar e tractar il pli baud pussaivel ils disturbis da la vesida e da l'udida tar poppins ed uffants pitschens. La ristga da disturbis da vesida e d'udida è pli grond en cas da disposiziuns ereditaras, suenter problems durant e suenter la naschientscha, en cas da defurmaziuns e.u.v.

Puncts d'observaziuns per ina diagnosa tempriva da la vesida en: contact

Ils pass da svilup – puncts d'observaziun tar uffants pitschens

- Auza bain il chau cun star en venter
- Surri
- Sa volva (dal venter en dies / dal dies en venter)
- Sesa liber
- Sa ruschna
- Stat en pe cun sa tegnair
- Gioga cun seser
- Chamina libramain
- Schubradad
- Sitg (il di / la notg)
- Linguatg (silbas dublas / emprims plects / emprimas frasas)

Pront(a) per scuvrir il mund.

FOTO H. SOUZA/PIXELIO

d'egliada ed atenziun; l'uffant suonda cun ils eglis objects ch'ins al mussa (suenter 3 mais); interess per il cuntorn; l'uffant enconuscha objects sin distanza ed emprova da tschiffar quels (suenter 6 mais).

Puncts d'observaziun per ina diagnosa tempriva da l'udida en: reacziun da tema sin caneras; l'uffant taidla sin tuns empernaivels sco giugarets u musica; reacziun sin tuns e caneras en il sien, per exempel far grimassas u midar la posiziun dal corp (suenter 3 mais); volver il chau vers l'object da la canera (telefon, scalin); l'uffant sa calma sch'el auda la vusch u vesa ina persuna da confidenza; l'uffant producescha adina dapli tuns e quai en differentas autezzas e fermezzas da la vusch.

Vaccinaziuns

Las vaccinaziuns en sa cumprovadas sin l'entir mund sco ina pitga ordvart impurtanta da la medischna preventiva. Er tar nus laschan ils bliers geniturs vaccinar lur uffants cunter differentas infecziuns privlusas (difteria, tetanus, tuss chanina, paralisa infantila e meningitis). Deplorablmain emblida u manchent'ins savens da las renovar durant l'uffanza ubain durant il temp da scola. Ellas en dentant impurtantas per ina protecziun permanenta.

In pau sceptic reagescha ina part dals geniturs cunter la vaccinaziun dal virustgel, da glanduns e dal virustgel fauss. La finamira da la vaccinaziun n'è dentant betg d'impedir las malsognas, mabain da prevegnir a las cumplaziuns plitost raras cun grevas consequenzas, spezialmain da l'inflamaziun dal virustgel dal tscharvè ed a defurmaziuns chaschunadas tar ils novnaschids pervi dal virustgel fauss durant la gravidanza. La vaccinaziun cunter il virustgel fauss da mats impede scha l'infecziun da dunnas en speranza betg vaccinadas entras mats e partenaris malsaus. L'inflamaziun dals testicals tar ils glanduns è sulettamain ina da las cumplaziuns, e perquai è questa vaccinaziun er nizzaivla tar matas. La vaccinaziun cunter il virustgel, glanduns ed il virustgel fauss cumport'ins fitg bain ed ella protegia effiziamain.

Reacziuns sin vaccinaziuns (pel cotschna, unflada en il lieu da l'injecziun, fevra e nauscha luna) pon capitar savens, ma quai n'è betg alarmant e passa spert. Percunter datti fitg darar vairs cumplaziuns pervia da la vac-

latg-mamma u sche la mamma na po betg tezzar, datti oz buns nutriments che remplazzan il latg-mamma. Durant ils emprims mais è quai nutriment da basa e suenter quatter mais nutriment consecutiv. Il pli baud suenter diesch enfin duresch mais pon ins midar al latg cumplain normal da vatgas. Suenter quatter fin sis mais èsi da cumenzar cun in pau supplement, damai fritgs (mail sgrattà, banana smatgada) u buglia da granezza, verdura e tartuffels. Davent d'in onn mangia l'uffant la medema vivonda sco ils creschids, dentant be levas purziuns pauc saladas.

Allergias

Radund in quart da la populaziun è disponida da reagir allergicamain. La gronda part da las persunas pertugadas ha ertà questa atgnadad. Per la prevenziun medicala èsi impurtant d'impedir sche pussaivel il svilup dad ina malsogna allergica u almain la manifestaziun greva da talas (asma, eczem intensiv). Malsognas allergicas rumpan or gia savens durant l'uffanza. Perquai èsi inditgà da prender mesiras profilacticas gia baud suenter la naschientscha. Cunquai che la dispotadad da reacziun allergica na po betg vegnir tractada, ston ins sa concentrar sin ils stimulants, damai eliminar u reducir ils uschenunads allergens en il cuntorn da l'uffant dispost a l'allergia.

Mesiras pussaivlas en: aria en l'avdanza betg memia umida (fin 50%), betg memia chauda (18–20 °C) e betg memia malnetta (spezialmain nagin fim da tubac); nagins animals ruents ed utschels; chombra d'uffants cun pouca pulvra (quella chaschuna savens inflamaziuns en la via respiratoria e qua tras attagas da tuss e difficultads da respiraziun enfin asma); naginas plantas en la chombra da durmir; tarpuns e tarpets da material sintetic; tezzar ditg (6 mais) senza dar albumin ester reducescha tar l'uffant la ristga d'in svilup da malsognas allergicas. Sch'i n'è betg pussaivel da tezzar uschè ditg, datti in latg hippoalergen.

cinaziun. Ellas n'en perquai strusch in motiv da betg vaccinar.

Nutriment

Durant ils emprims mais da vita è senza dubi il latg-mamma il meglier nutriment ch'ins po dar a l'uffant. Tut quai che l'uffant dovra per crescer e prosperar cuntegna il latg en furma leva da digerir ed el furnescha er elements e substanzas da protecziun cunter infecziuns. Plinavant dat il tetar a l'uffant in sentiment da segirezza ed affecziun amuraivla da la mamma. Quant ditg che la mamma vul tezzar, sto ella decider sezza; i fiss bel sch'il nutriment al pèz d'almain duas tschaveras pudess cuzzar enfin en il segund mez onn da vita.

Sche l'uffant survegn memia pauc

Cuverta da la brochura.

Prevenziun d'accidents

Accidents na pon ins mai evitar dal tut-tafatg, ma la ristga è pli pitschna cun esser conscients dals privels e far damai atenziun. Durant ils onns da vita da l'uffant sa midan ils privels d'accidents: da la crudada giu da la maisa da far sitg a l'arsentada cun aua chauda u najentar en il biotop enfin l'accident stradal, per numnar in pèr exempels.

Intgins avis impurtants: mai laschar ils pops or dad egl sin la maisa da far sitg; fermar saivs per ischs e stgalas e giatter da protecziun en letgs; utilizar serras vi da stgaffas e truclets cun cuntegns privlus sco medischnas, meds da nettegiar, insecticids, battarias pitschnas e.u.v.; endrizzar sistems da segirezza per plattas da cuschnar, furnels e spinas d'aua chauda; remplazzar cabels e bischlas da contact donnegiadas e segirar las bischlas; laschar enturn naginas parts pitschnas da termagls che pudessan vegnir traguttidas u ir en la gula; montar sezs segirs per l'auto e per il velo; protecziun cunter najentar: segirar funtaunas, bassins e biotops; render attent uffants pitschens e da quels da scola als privels (plazza da giu, via e.u.v.) ed educar els ad in cumpurtament adattà a la situaziun.

La ristga da mort andetga d'uffants po vegnir diminuida cun trais pitschnas mesiras: betg fimar en l'abitaziun; betg metter en venter ils uffants per durmir; reglar la temperatura en chombra da durmir sin 18–20 °C. E per finir: Evitar arsenadas dal sulegl munta proteger la pel dal cancer.

Prevenziun cunter dependenzas

L'entschatta d'ina dependenza po avair differentas raschuns, betg il davos l'exempel dals geniturs. La tenuta da consum dals geniturs influenzescha per gronda part era quella dals uffants. Il maldiever da products da giudiment ed il giavisch permanent da cuntentar immediat ils basegns pon esser il terren per in svilup da dependenza, sche giuvens han problems e provan da schliar (apparentamain) quels cun drogas.

Sch'ills geniturs consumeschan cun mesira, san era dir na, reglan conflicts cun respect in per l'auter, en consequents e vardaivels, sa tegnan vi da mesiras sumegliantas, lura mussan els a lur uffant ina tenuta ch'al gida da perschaiver a temp in privel da dependenza e da pudair cumbatter quel.

Sco reglas pon valair: l'exempel sco geniturs è impurtant a partir da l'emprim di; betg mintga giavisch sto vegnir ademplì – in na decis na fa nagin donn, mabain è part da l'educaziun; il gutter u dulschims sco cumpogn permanent da l'uffant pitschen na fan betg mo donn als dents, els priveschan era l'uffant da la schanza d'emprender da superar autramain sentiments da mal-esser; uffants che sa sentan charezzads, enclegids e segirs na vegnan betg uschè svelts en privel da tschertgar consolaziun en drogas.

Il regl, damai la dependenza dad ina droga (lubida sco l'alcohol u scumadada) n'è betg tuttenina qua, mabain sa sviluppa en fasas. Ils geniturs han in fin sentiment, sche lur uffants han quittads e problems. Serrar ils eglis na gida nagin! En talas situaziuns èsi da tschertgar la discussiun e sa laschar cussegljar da gliued professunal.

La presentaziun:

Società svizra per pediatria: Carnet da sanadad per l'uffant, Lucerna 1996.

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/hiid=679
www.chatta.ch

Clastra Son Gion a Müstair

Erta culturala d'impurtanza mundiala

■ Dapi il 1983 fa la claustra Son Gion a Müstair part dal patrimoni cultural mundial da l'Unesco. D'impurtanza èn spezialmain la pictura murala carolingica dal temp medieval tempriv ed ils maletgs romantics dal 12/13avel tschientaner en la baselgia da la claustra. L'implant claustral monumental datescha dal davos quart dal 8avel tschientaner e sa basa sin il model francon occidental. La claustra è vegnida fundada ubain directamain da Carl il Grond ubain constituída dals uestgs da Cuir e en il spiert carolingic ed en il rom dal moviment religius ch'ha manà en il 8avel tschientaner era a la fundaziun dals convents pli pitschens da Cazas, Mistail, Faveras e Mustér. La legenda raquinta che Carl il Grond, suenter sia incurunaziun, saja vegni sur il Pass da l'Umbrail. Cun agid da Dieu saja el scappà saun e salv da tut ils privels en muntogna.

Sco engraziament haja el fundà en la Val Müstair il «monasterium in Tuberis» – la claustra sper Tuor.

Questa indicaziun sa manifestescha en il num rumantsch da Müstair e sa referescha al num da la vischnanca vischina pli veglia, a Taufers/Tuer da l'autra vart dal cumfin svizzer-talian en il Tirol dal Sid. Las funtaunas archeologicas conferman il cuntegn essenzial da la legenda: La laina da construcziun en las miraglias originals da la baselgia è vegnida terrada l'onn 775, pia in onn suenter la conquista da la Lombardia e la curunaziun dal regent dals Francons sco retg dals Langobards. Apparentamain è Müstair vegni fundà sco basa per l'expansiun vers ost da Carl il Grond. En pli pudev'ins qua sin vegl territori francofon era controllar il traffic sur ils pass tranter ils territoris novamain acquistads en il sid ed il ducadi da Baviera conquistà l'onn 788.

D'ina claustra da muntgs ad ina claustra da mungias

La claustra da Müstair, erigida sco residenza episcopala e sco basa da l'Imperi per controllar ils pass tranter l'Italia e la Baviera, è daventada l'onn 881, tras barat, ina claustra privata da l'uestg da Cuir. Sco center da la cretta era Müstair destinà a consolidar la cretta cristiana en la populaziun indigena ad a propagar il model da vita monastica basada sin la regla da son Benedetg. La claustra aveva en pli l'incumbenza da dar albiert als viandants sur ils pass en direzziun da la Vuclina, dal Tirol e da l'Engiadina. Dal rest serviva ella a l'uestg sco segunda residenza al sid da las Alps e sco center administrativ da sia regenza seculara. La claustra ha passentà in emprim temp straordinariamain dinamic e dumbrava 45 muntgs vers la mesadad dal 9avel tschientaner. Tenor ils cudeschs da

La fugia da l'Egipta, pictura carolingica.

FOTOS: © FUNDAZIUN PRO CLAUSTRAS SON GION, MÜSTAIR

fraternisaziun ha la claustra carolingica prosperanta però pers s'impurtanza a la fin dal 9avel tschientaner. En il 12avel tschientaner è Müstair daventà ina claustra da benedictinas. Sco convent da mungias cumpara Müstair per l'emprima giada il 1163, suenter la refurma tras l'uestg Adelgott. La basa economica furmavan oravant tut donaziuns dals signurs de Tarasp, dals uestgs da Cuir e dals conts dal Tirol en Val Müstair ed en il Vnuost, en la part centrala da la Val da l'Adisch, en l'Engiadina Bassa, a Danuder ed en l'Örtzal. In prevost administrava ils bains.

Fastizs dal temp medieval

En il 14avel e 15avel tschientaner aveva la mistica in'impurtanza centrala en la claustra da Müstair, sco quei che mussan la veneraziun d'ina ostia dal Sontg Sang e la festa da Sontgilcrest, introducida avant il 1300. Plirs codexs dattan perditga da la tgra da la liturgia, da l'uraziun en chor e da la spiritualità individuala, per exempel in imnari dal 14avel tschientaner ed in cudesch da devoziun dal 15avel tschientaner, dal qual l'autur crititgava la pietusadad superficiala. Enturn il 1500 è vegnida trasformada la baselgia claustrala carolingica en ina baselgia-sala a trais navs dal temp gotic tardiv. En pli han ins reinstallà la Tur Planta dal 10avel tschientaner e costruì il campanil.

Ils Artitgels da Glion dal 1524 e 1526 han periclità la basa economica e l'existenza dal convent. En las constituziuns dal 1600 e dal 1614 han ils uestgs promovì la vita religiosa en il spiert dal Concil da Trent (1545–63), per exempel la recepziun dal sacrament ed il brevier. Da l'autra vart han els remess per part la claustra en ses stadi dal temp medieval tardiv, cumbain ch'ins aveva mitigia en il 16avel tschientaner diversas reglas, sco per exempel il scumond

da sunar instruments a cordas u la prescripziun d'ina sala da durmir cuminaivla.

L'avugadia claustrala, che cumpigliava la protecciun e la surveglianza da l'administraziun e la tscherna da las abadessas, era in feud da l'uestgieu. Ils dretgs d'avugadia èn passads enturn il 1211 dals signurs de Tarasp als baruns de Matsch ed il 1421 illegitimamain sco feud ereditar a l'Austria. Il 1803 èn els vegnids transferids al chantun Grischun.

d'abitare e da lavurar da las mungias benedictinas sa concentreschan enturn duas curts internas. Vers nord è agiunt in grond iert da verdura. La curt vers vest cun ils edifizis d'economia e las duas turs da portal munidas da dents vegnan dominadas da la lunga fatschada dal vest da la claustra. Ils dus gronds clavads da la claustra s'integreschan organicamain en il conturn da la claustra.

Il pli prezios stgazi da Müstair è la ba-

Frescos romans: La decapitaziun da Gion Battista ed il banchet da Herodes.

L'autonomia dal convent è vegnida pregiudigada per tschientaners da la posiziun politica e confessionala marginala e dals dretgs contestads tranter l'uestgieu, las Lias ed ils Habsburgais. Savens gievi per la tscherna e la conferma da l'abadessa e per l'occupaziun dals uffizis da l'avugà, dal spirituel e dal prevost. L'avugadia è vegnida schliada il 1956 e la surveglianza transferida al Corpus catholicum.

Bain cultural d'impurtanza mundiala

L'implant da la claustra da Müstair vegn restaurà sistemamicamain e perscrutà da l'archeologia e da l'istorgia d'art dapi il 1947. Dapi il 1969 stat la claustra da Müstair sut protecciun da monuments, dapi il 1983 fa ella part dals bains culturals mundials da l'Unesco.

Dapi si'existenza n'è il complex da la claustra mai vegni destrui completamain ed è vegni transformà adina be parzialmain. Perquai sa preschenta el oz sco in conglomerat d'edifizis da 1200 onns. Quels stattan in sper l'auter, per part èn els postads era in sur l'auter, e per part van els vi in en l'auter. Malgrà ils stils differents e las intenziuns differentas resulta in'unitad armonica. La vart libra vers ost, vesì nà dals champs dals conturns vers l'entschatta da la vischnanca, vegn dominada d'edifizis da represchentaziun. La baselgia ensem cun il clutger aut e la Tur Planta cun ses dents crennads furman la culissa enconuschenta da Müstair. A l'ur dal santeri stat oz sco edifizis solitari la Chapella da la Sontga Crusch. Ils locals

selgia claustrala. Gia daplì che 1200 onns furma ella il center da la vita claustrala. L'emprim era la nav da la baselgia claustrala ina sala simpla cun mirs glischs sut in plafond plat da lain. Tut auter sa preschenta la paraid da l'ost: cun sias trais absidas s'auza ella sco in artg da triumf sur l'altar dal patrun da la claustra son Gion Battista. Il santuari è trais stgalims pli aut che la nav ed en pli separà tras in trapart da marmel. Era la nav era trapartida cun traparts da marmel, dals quals ils archeologs chattan adina puspè fragments. Duas pitschnas fanestras sisum ils mirs laterals laschan entrar pouca glisch sin la coluraziun viventa da las parais cun frescos, entant che las trais fanestras monumentals cun arvieuts radunds en las absidas fan glischar ils maletgs cun la glisch dal sulegl che va si. Trais fanestras en la paraid dal vest laschan passar ils radis chauds da la saira. En pli dat ina pitschna fanestra en la part sut da la paraid dal vest vinavant la glisch da la baselgia en il pieren davostiers. Sco cumprovà archeologicamain per las localitads abitadas pudeva era la baselgia esser stada ornada cun magnificas fanestras cun purtrets en color.

Ils annex dal nord e dal sid eran pli bass che la nav ed èn vegnids construìs ensem cun la baselgia suenter in plan omogen che sa basa sin in quadrat da 80 pass carolingics (24 m) lunghezza laterala. Questas localitads da colliaziun s'avran cun auts passagis ad arvieuts radunds vers la nav da la baselgia e mainan directamain davant ils stgalims dal chor.

Ils muntgs vegnivan dal sid, l'uestg dal nord. Atras lur altars en las absidas vers ost faschevan quellas part al local sacral. Da l'autra vart èn ellas architectonicamain cleramain separadas da la nav ed apparan be da l'extern sco navs laterals. Ellas servivan sco narthex, sco locals da preparaziun, forsa era sco sacristia e sco chapellas laterals.

Frescos che raquintan in'istorgia da tschientaners

Müstair è enconuschent surtut per sias picturas muralas carolingicas. En la baselgia-sala carolingica èn mantegnids impurtants frescos dal temp medieval tempriv europeic. Els represchentan temas cristians centrals e scenas da la vita da David. La dataziun exacta dal ciclus carolingic è difficila. Ils istorichers d'art proponan l'emprima mesadad dal 9avel tschientaner, damai ina u duas generaziuns suenter la construcziun da la baselgia. Ina giada cuvernavan las picturas muralas tut las parais enfin l'ultim chantun. Las autas parais glischas eran sco fatgas aposta per ina tala decoraziun. Pli probabel è stà picturà era il plafond dad aissas. Ma tras in incendi è quel i a perder gia avant la midada dal millenni. In'idea co che quel ha forsa vesì ora dat il plafond picturà da la baselgia Son Martin a Ziràn che deriva dal principi dal 12avel tschientaner.

A la fin dal 12avel tschientaner, suenter l'arriv dal convent da las mungias, èn quels frescos vegnids cuvernads cun ina remargtabla pictura romanica che s'estenda sur

Statua da Carl il Grond, fundatur da la claustra.

La preschentaziun:

Dossier «La claustra Son Gion a Müstair»

Daplì infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=88
www.chatta.ch

La fotosintesa u co che las plantas sa nutreschan

■ Las plantas sa distinguan tranter auer dals animals tras quai ch'ellas produceschan sezzas lur nutriment. Cun agid da la color verda da la feglia, il clorofil, mida la planta l'energia dal sulegl en energia chemica. Quest process ch'ins numna fotosintesa u assimilaziun transfurma il dioxid carbonic e l'aua en ina spezia da zutger, la glucosa. Quella vegn conservada en furma da granins d'amet ed è il nutriment che la planta bagegna per crescer e sa sviluppar. Cur che la planta dovra energia, retransfurma ella l'amet en glucosa e la glucosa en dioxid carbonic ed aua. Quest process numn'ins respiraziun u dissimilaziun.

Per crescer na dovran las plantas dentant betg mo aua e dioxid carbonic, mabain er sals minerals. Quels sa dissolvan en l'aua e vegnan duvrads da las plantas. Il ladim dat enavos a la terra ils minerals che las plantas han duvrà.

La fotosintesa furma la moda da sa nutrir da la pitschna erva fin a las plantas da gaud.

FOTO R. THIELEN/PIXELO

In pèr experiments

Sch'ins stgaurda ina carotta en ina flomma, sorta l'emprim vapor. Suenten in temp vegn la carotta naira. Lura arda er il rest carbonisà. In pitschen mantun tschendra resta enavos. Quest experiment mussa che las plantas cuntengnan aua, tschendra e bier carbon. Ma danunder prendan las plantas quest carbon? Tge «maglian» las plantas? E co arriva il nutriment en la planta? Nus savain or d'experientscha che las plantas da stiva creschan mo sch'ellas survegnan avunda glisch ed aua. Da temp en temp dovran ellas era ladim. Experiments mussan, tge che succeda cur che las plantas «sa nutreschan».

Plantas che survegnan glisch produceschan oxigen. Plantas da l'aua fan borlas da gas, sch'ellas creschan en la glisch dal di u sch'ellas vegnan illuminadas cun ina lamp. Las borlas sa distatgan da la feglia e s'auzan en l'aua. Sch'ins cuvra la planta e piglia davent la glisch, chala ella immediat da far borlas. Cun in indriz

spezial pon ins tschiffar il gas da las borlas. Sch'ins tegna ina zipla da lain brasclanta en il gas, fa ella ina flomma per in curt temp. Il gas è damai oxigen.

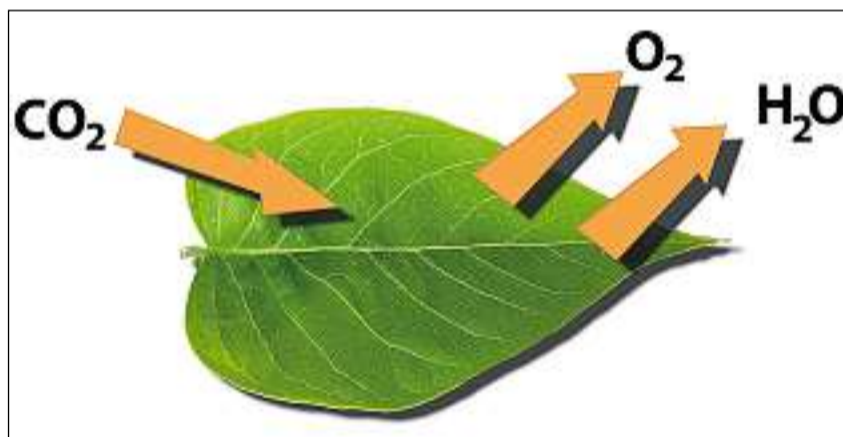
Fegls che survegnan glisch produceschan amet. Quai pon ins experimentar cun metter ina planta da stiva en il stgir. Suenten dus dis cuvr'ins ina part d'in fegl sin omaduas varts cun in chartun e metta la planta a la glisch. Suenten in pèr uras pon ins tagliar giu il fegl e bagnar el en alcohol chaud. La color verda dal fegl – il clorofil – sa schlia en l'alcohol. Il fegl perda la color. Silsuenten pon ins metter il fegl en in bogn da jodid da calium. Las parts dal fegl ch'han survegnì glisch, vegnan suenter in temp pli stgiras. Las parts ch'èn stadas cuvradas, restan cleras. La midada da color sin pli stgir cumprova ch'il fegl ha produci amet cun agid da la glisch. L'emprim producescha il fegl glucosa. Quella vegn però midada immediat en amet. Tuttas duas substanzas cuntengnan oxigen.

Co funcziunescha la fotosintesa?

La fotosintesa è la midada d'aua e da dioxid carbonic en glucosa. La fotosintesa ha lieu en ils fegls. Las cellas da la feglia d'ina planta cuntengnan pitschens organs, ils cloroplasts. Quels cuntengnan il clorofil, il pigment verd ch'absorbescha la glisch. Ina singula cella po avair fin a tschient cloroplasts. Ils cloroplasts pon ins cumparegliar cun pitschens collecturs da sulegl. Els absorbeschan l'energia solara e dovran quella per producir zutger (glucosa), il nutriment per la planta. Per il solit mida la planta la glucosa immediat en amet. Quel sa ella conservar bain. Sper glucosa resulta da la fotosintesa anc in segund product, numnamain oxigen. Quel sorta tras las sfessas da la feglia en l'ambient.

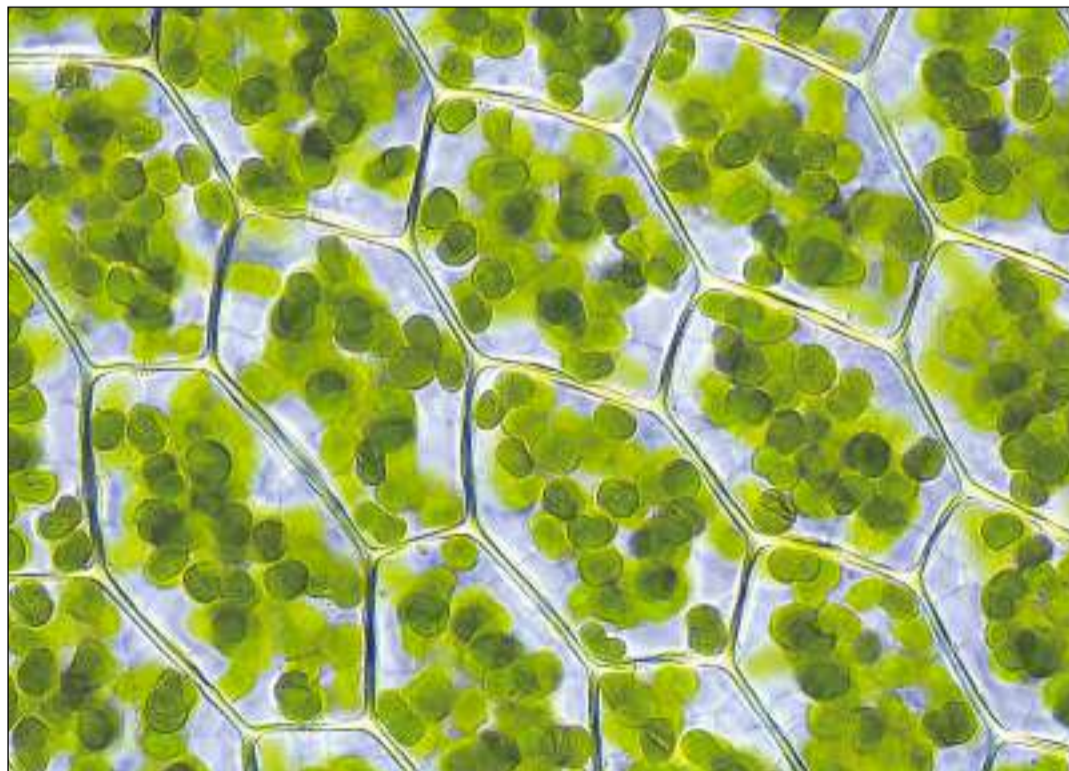
Las plantas pon conservar nutriment en furma da zutger, d'amet u d'ielis. La tschagala magasinescha zutger en la bulba che sa cumpona da basas da feglia engrossidas, grupadas enturn in chatsch

riment cumprova che pli blers fegls che la planta ha e pli blera aua ch'ella svapurescha. In badugn cun 200 000 fegls perda 60 fin 70 liters aua per di. In di da

Cun agid da la glisch e dal clorofil transfurma la planta dioxid carbonic ed aua en glucosa ed oxigen.

FOTO PD

Ils cloroplasts sut il microscop.

FOTO PD

Terms impurtants

dioxid carbonic:	in gas che sa chatta en l'aria; entra tras las sfessas en l'intern dals fegls
aua:	deriva da la terra; vegn tschischada si da las ragischs e manada als fegls
glisch:	ina furma d'energia; en la natira deriva quella dal sulegl
clorofil:	materia verda che vegn duvrada per absorbar l'energia da la glisch
glucosa:	materia che cuntegna energia; vegn per il solit transfurmada immediat en amet
amet:	materia che na sa dissolva betg bain en l'aua, consista da lungas chadainas da tochins da glucosa; «magasin da glucosa»
oxigen:	gas che vegn produci sco product secundar durant la fotosintesa; sorta tras las sfessas da la feglia

scursani. Il zutger vegn duvrà il segund onn, cur che la planta crescha e fa flur. Zutger vegn brin cun stgaurdar, el caramelisescha. Las tschagulas vegnan brinas cun brassar, perquai ch'ellas cuntengnan zutger. Ma las plantas na dovran betg mo zutger per sa nutrir, mabain er aua.

La via da l'aua da la ragisch al fegl

Sch'ins metta flurs frestgas en ina vasa senz'aua, sflureschan ellas entaifer curt temp. Era las plantas da stiva vegnan passas, sch'ins emblida da dar aua. Tge succeda cun l'aua en la planta? Sch'ins metta ina planta cun terra sut in vaider, sa cuvra la vart dadens dal vaider cun daguts d'aua. Quest experiment mussa che la planta svapurescha aua. In segund expe-

chalaria en l'auta stad svapurescha il badugn fin 400 liters aua.

Co arriva l'aua en ils fegls? En la terra tschitschan las plantas si aua tras ils pails da las ragischs. Ils pails èn bischens fins che sa chatschan tranter las mieulas da terra. L'aua cula davent da la paletscha da la ragisch tar ils conducts en l'intern da la ragisch. Davent da là vegn transportada l'aua tras il cost als fegls. Ussa sorta ella dals conducts. Ina pitschna part da l'aua vegn duvrada da las cellas dals fegls per la fotosintesa. Il rest va en furma da vapor en ils chanals d'aria e svapurescha tras las sfessas dals fegls. Cun la svapuraziun vegn tschitschada ulteriura aua or da la ragisch e tras ils conducts. Uschia na chala il «current d'aua» mai.

L'aua cula tras bavrolas finas. Daperut en la planta èn questas bavrolas colliadas en faschs. Quests faschs sa numnan faschs da conducts. Mintga fasch ha plirs xilems e plirs floems. En ils xilems cula l'aua cun ils sals minerals da la ragisch tar ils fegls e las flurs. Ils floems transportan aua cun zutger ed autras substanzas nutritivas dals fegls als fritgs. Els mainan quest'aua er engiu en las bulbas da la ragisch, en las tschagulas u en auters magasins da la planta.

L'aua cula cun ina spertadad dad 1,2 meters per ura d'in pign si. En tschertas plantas da feglia cuntanscha l'aua ina sveltezza da 44 meters per ura. Tar l'erva cula l'aua cun 60 meters per ura e tar la liana perfin cun 150 meters per ura. L'aua sto cular mo paucs centimeters en in mistgel. En in fau sto ella dentant cular ensi 40 meters. Perfin la feglia da las plantas giganteschas e da las plantas d'eucaliptus che crescha sin 120 meters sur la terra, survegn avunda aua.

Sals minerals

Sch'ins chava ora ina planta giuvna e metta quella cun las ragischs en aua frescha na crescha ella betg vinavant e mora.

Il nutriment che la terra cuntegna manca en l'aua. Ils sals minerals èn il nutriment da la planta. Sch'ins agiunta nutriment en furma da ladim liquid u tabletas da ladim, crescha la planta danovamain. Uschia pon ins trair plantas da stiva en uschenumnadas idroculturas, quai èn culturas da plantas en l'aua.

Ils ladims liquids ch'ins dovra per las idroculturas cuntengnan ina maschaida da differents sals minerals. Quels èn dissolvids en l'aua e vegnan absorbad da las ragischs. Cun il current d'aua cuntanschan els tut las parts da la planta.

Il ladim artificial cumplet cuntegna pli che 10 elements differents. Ins po cumprovar l'impurtanza dals singuls elements cun far uschenumnads «experiments da mancanza». Cur ch'ins dat ladim a l'idrocultura lasch'ins mintgamai davent in element da basa dal ladim. Suenten in temp han las plantinas sintoms da mancanza bain vesaveils. Sch'il fier manca per exempel, vegn la feglia melna. Ella na sa betg furmar clorofil senza fier.

Il ladim è da grond'impurtanza per la produziun da nutriment. Sch'in pur metta bain grascha sin in er da tartuffels d'ina hectara, po el racolar fin 55 000 kilos tartuffels. Cun crescer retiran ils tartuffels grondas quantitads da sals minerals da la terra. Suenten la racolta ston ins dar enavos ils sals minerals a la terra.

Sch'ins na fa betg quai, patescha la terra, e la proxima racolta è pli pitschna.

La grascha è in fitg bun «ladim natural». Ella cuntegna bier nitrogen, fosfor e calium. Cur che la rascha smarschescha, datti humus che meglierescha la terra. En iert dovr'ins terra da cumpost. Pitschnas creatiras che vivan en la terra han fatg terra da cumpost or da vanzadiras e rument d'iert. La grascha e la terra da cumpost èn ladims nativals. Il «ladim artificial» vegn produci en fabricas da chemia e vendi sco sal mineral en satgs. Sch'ins vul grondas racoltas, na tanscha il ladim natural savens betg. Purs ed ortulans dovran perquai savens ladim artificial.

Ils products da las plantas

Sco mussà sa nutreschan las plantas verdas d'aua, dioxid carbonic e sals minerals. Or d'aua e dioxid carbonic fan ellas glucosa. La glucosa è la «materia da basa» per tut las cumponentas da la planta. Or da la glucosa sa la planta far sacarosa, amet, cellulosa, grass ed ieli. Per producir il protein, la color da las flurs, il clorofil e la substanza ereditara dovra la planta er ils sals minerals.

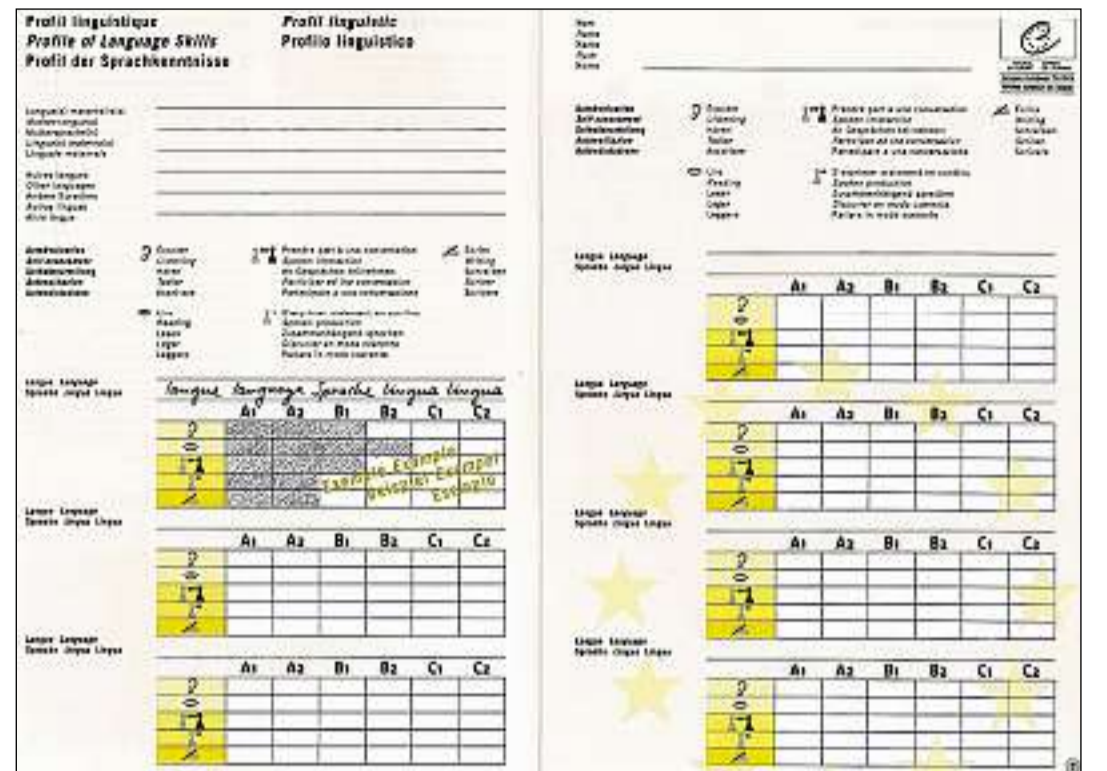
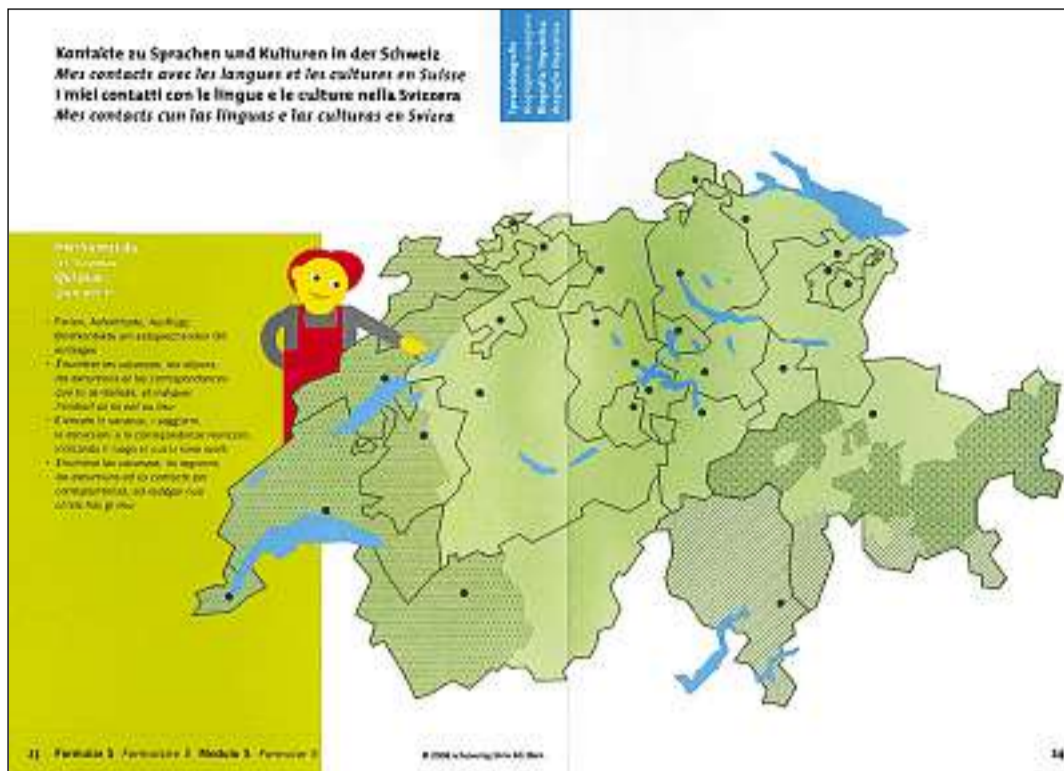
Mintgin da quests products ha in'impurtanza specifica per la planta. Mintga planta producescha quels en ina quantad in pau differenta. Ils fritgs dal tscharescher cuntengnan per exempel bier zutger. Ils fritgs dal nitscholer cuntengnan bier grass. Ils products da las plantas èn il nutriment per ils animals ed ils umans. Nus duvrain quels era sco material da construir, material da brischar e sco remedis e stimulants.

La presentaziun:

Dossier «Fotosintesa»
chattà.ch/?hid=2595

Dapli infurmaziuns:

www.chattà.ch

Invista en il PEL I per uffants da 7 fin 11 onns: «mes contacts cun las linguas e culturas en Svizra». L'uffant po enumerar sias vacanzas e ses segiurns, las excursiuns ed ils contacts per corrispondenza ed inditgar nua che quels han gi lieu.

Il Passport cuntegna infurmaziuns davart il profil linguistic dal scoliar / da la scolara e sias competenzas en differentas linguas.

Portfolio europeic da linguas

Documentar e preschentar las enconuschientschas da linguas estras

■ Cun la mobilitad creschenta en la furmaziun ed en la professiun è daventada adina pli urgenta la dumonda da la cumparegliabladad e da la reconuschientscha dals certificats e diploms en il sector da l'acquisiziun d'ina lingua estra en Svizra ed en Europa. Perquai ha il Cussegl d'Europa definì per las linguas nivels da competenzas communabels e stgaffi ils uschenumnads «Portfolios europeics da linguas» per differentas gruppas da vegliadetgna. Il portfolio da linguas europeic (PEL) è in project dal Cussegl d'Europa. El è vegnì creà per animar ed encurschar ils umans en l'Europa d'emprerder sper l'emprima lingua anc ulteriuras linguas e da far experientschas cun autras culturas. Il mantegniment da la varietad linguistica e culturala en l'Europa e la promoziun

da la chapientscha interumana èn scopos impurtants dal Cussegl d'Europa.

Blers umans en l'Europa, uffants e giuvenils sco era creschids, dovran il Portfolio europeic da linguas sco document persunal. El è in instrument per documentar cuntinuadamain las enconuschientschas linguistics e las experientschas interculturalas persunalas. Cun quest document èsi pussaivel da preschentar il svilup da furmaziun individual a moda survesaivla e d'al cumparegliar sin plaun internaziunal. El animescha era da reflectar davart las enconuschientschas linguistics persunalas, da las meglierar sche necessari e da planisar sistematicamain ulteriurs pass d'emprerder.

Portfolio europeic en trais parts

Il portfolio europeic da linguas sa cumpo-

na da trais parts: il Passport da linguas, la Biografia linguistica ed il Dossier.

Il Passport da linguas dat ina survista da las abilitads ed enconuschientschas actualas en las differentas linguas estras. El las vegnan descrittas tenor ils nivels da referenza dal Cussegl d'Europa definids per emprerder linguas. Quella scala lavura cun ils trais stgalims principals da cumpetenzas, A fin C, ch'èn mingamai sutdividids en in nivel da basa ed in nivel pli avanzà:

- nivel A: diever elementar da la lingua (A1 e A2);
- nivel B: diever independent da la lingua (B1 e B2);
- nivel C: diever cumpetent da la lingua (C1: cumpetenzas linguistica avanzada; C2: cumpetenzas linguistica che correspunda bunamain a quella en la lingua materna).

A maun d'in schema d'autovalitaziun pon ins marcar tge nivel ch'ins cuntanscha en ils differents secturs da comunicaziun «tadlar», «leger», «participar ad ina conversaziun», «discurrer en moda coerenta» e «scrire». Diploms da lingua e certificats acquistads vegnan era registrads en il Passport. El po vegnir utilisà cur ch'ins mida scola, s'annunzia per ina piazza da lavur u fa midadas professiunalas.

La Biografia linguistica documentescha l'istorgia individuala d'emprerder linguas. Ella mussa tge linguas ch'ins ha emprendi fin ussa e tge experientschas interculturalas impurtantas ch'ins ha fatg. Eventuals atests da curs sco era diploms da lingua e certificats acquistads vegnan integrads en la Biografia linguistica. Ella dat er scleriment davart l'andament dal process d'emprerder. La Biografia linguistica pussibilitescha da valitar sez las enconuschientschas en las differentas linguas estras. Cun agid da glistas da controlla che sa basan sin in rom da referenza europeic cuminaivel, pon ins preschentar prestaziuns linguistics a moda cumparegliabla sin plaun internaziunal.

Il Dossier è ina collecziun d'atgnas lavurs e da documents. Questas lavurs mussan d'ina vart tge ch'ins ha gia prestà en las differentas linguas; da l'autra vart dattan ellas scleriment davart l'andament dals process d'emprerder e dals progress cuntanschids.

Schema per l'autovalitaziun

Tut tenor grappa da vegliadetgna variescha il schema d'autovalitaziun dal Portfolio europeic da linguas. Entant ch'il PEL I e II lavuran mo cun ils nivels A e B (respectivamain cun ils nivels intermediars A1.1, A1.2, A2.1, A2.2 e B1.1, B1.2, B2.1 e B2.2) lavura il PEL III era cun ils nivels C1 e C2, ch'ins cuntanscha per ordinari pir suenter in studi pli lung da la lingua estra.

Il schema descriva per mingta level e sectur da comunicaziun tge ch'ins pretenda da l'emprerder u da l'emprerder d'ina lingua estra. En il sectur «leger», per exempel, cuntansch'ins il nivel – A1 sch'ins po chapir singuls nums e plects enconuschents e frasis fitg simpels, p.ex. sin tavlas, placats u en catalogs; A2 sch'ins po leger texts fitg curts e simpels e sch'ins po chattar en texts simpels dal mintgadi (p.ex. inserats, prospect, cartas da menu u uraris) infurmaziuns concretas e previsiblas e chapir brevs persunalas curtas e simpels.

– B1 sch'ins po chapir texts scrits surtut en ina lingua usitada dal mintgadi e da la professiun e sch'ins po chapir brevs privatas ch'expriman eveniments, sentiments e giaschis; B2 sch'ins po leger e chapir artitgels e rapports davart problems actuals, nua che vegn exprimi ina tscherta tenuta u posiziun. Plinavant pon ins chapir texts litterars contemporans en prosa.

– C1 sch'ins po chapir texts documentars u litterars lungs e complexs e percepier las differenzas da stil. Ins po chapir artitgels spezial e descripziuns tecnicas pli lungas, er sche quellas na pertutgan betg il champ professiun persunal; C2 sch'ins po leger senza difficultads praticamain mingta sort da text scrit, er texts abstracts u da cuntegn u lingua complex, p.ex. manuals, artitgels spezial ed ovras litteraras.

En il sectur «discurrer en moda coerenta» cuntansch'ins il nivel

- A1 sch'ins po applitgar expressiuns e frasis simpels per descriver glied ch'ins enconuscha e per declarar nua ch'ins stat; A2 sch'ins po descriver cun ina retscha da frasis e cun meds simpels p.ex. l'atgna famiglia, autra glied, la situaziun d'abitar, la scolaziun e l'activitad professiunala actuala u passada.
- B1 sch'ins po discurrer en frasis simpels e coerentas per descriver experientschas ed eveniments u ils agens siemis, las speranzas e finamiras. Plinavant pon ins declarar e motivar curtamain las opiniuns ed ils plans persunalas. Ins po raquintar in istorgia u declarar il cuntegn d'in cudesch u d'in film

Il Passport da linguas furma in dals trais elements dal Portfolio europeic al nivel PEL II e PEL III.

e descriver l'atgna reacziun; B2 sch'ins po s'exprimer en moda clera e detagliada davart blers temas dal champ d'interess persunal. Ultra da quai pon ins explitgar in punct da vista davart ina dumonda actuala ed inditgar ils avantatgs e dischavantatgs da differentas pussaivladads.

– C1 sch'ins po preschentar detagliadamain fatgs complexs ed integrar temas secundars, accentuar tscherts aspects e concluder l'atgna contribuziun adequatamain; C2 sch'ins po preschentar temas ed argumentaziuns en moda clera e currenta, en in stil adattà a la situaziun e cun ina structura logica che gida ils auditors a chapir e tegnair endament ils puncts impurtants.

Versiun svizra dal PEL

La versiun svizra dal Portfolio europeic da linguas datti en las suandants quatter versiuns:

- Portfolio, per uffants da 4 fin 7 onns (anc senza nivels da cumpetenzas);
- PEL I, per uffants da 7 fin 11 onns;
- PEL II, per uffants dad 11 fin 15 onns;
- PEL III, per giuvenils a partir da 15 onns e per creschids.

Ils emprims trais dossiers èn avant maun en las quatter linguas nazionalas. Er il PEL III è vegnì concepì en ina versiun quadrilingua; la versiun rumantscha n'è dentant betg vegnida surpigliada per l'ediziun finala stampada. Sin la pagina d'internet dal portfolio da linguas, www.porfoliodalinguas.ch, han ins dentant resguardà er il rumantsch; las parts esenzialas dal PEL III sco er divers texts infurmativs èn vegnids translats en la quarta lingua svizra. Ils Portfolios per ils differents stgalims ed ils manuals infurmativs per persunas d'instrucziun pon vegnir empristads tar la Schulverlag plus SA a Berna.

Il «Portfolino» per uffants da 4 fin 7 onns. Cun quest portfolino simplifitgà pon ils uffants dal stgalim d'entrada da scola documentar lur emprimas competenzas da linguas estras e lur experientschas interculturalas.

La preschentaziun:
Dossier «Portfolio europeic da linguas (PEL)»

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=182
www.chatta.ch

Locomotivas da la Viafier Furca-Alpsu en la tschungla vietnamaisa...

... e puspè en funcziun al Furca.

FOTOS DFB

La viafier fima puspè sur il pass – Aventuras al traject da muntogna dal Furca

■ **La viafier a vapor che maina sur il traject da muntogna dal Furca porscha in viadi fascinanti tras ina cuntrada singulara. La reavertura dal 1992 è stada pussaivla grazia a l'engaschament da millis da voluntaris e lascha puspè reviver veglia tecnica da viafier.** L'october 1981 è il davos tren da persunas da la Viafier Furca-Alpsu cursà sin la lingia da muntogna da radund 18 kilometers sur il pass dal Furca da Realp ad Oberwald. Cun quai è per entant ida a fin in'istorgia da viafier da 56 onns.

Pervi dal tunnel dal Furca era il traject da muntogna daventà danvanz. Amateurs da viafier da la Svizra e da l'exteriur han prestà durant onns lavur gratuita per restaurar il traject da muntogna da maniera ch'ins po danovamain porscher al public viadis da nostalgia sin ina da las lingias da viafier alpinas las pli interessantas.

Traject da la Viafier Furca-Alpsu fin il 1982

L'emprim tren sin la rait da la Viafier Matterhorn-Gottard dad oz è cursà ils 3 da zercladur 1891, quai sin il traject tranter Visp e Zermatt (da lez temp anc Viafier Brig-Visp-Zermatt). Il 1910 è lura vegnida fundada la Societad da la Viafier dal Furca (Brig-Furca-Mustér). Il 1911 ha la Société des Batignolles da Paris inizià la construcziun da la viafier electrica a binari stretg da Brig a Gletsch, messa en funcziun il 1914. Ma gia il 1916 èn las lavurs da construcziun vegnidas sistidas per mancanza da daners e pervi da la guerra, ed il 1923 ha l'interpresa fatg falliment.

La nova societad d'acziuns, fundada il 1925, ha terminà las lavurs, e l'onn 1926 han ins pudì inaugurar il tschancun Brig-Mustér (viafier a vapor). Il 1930 èn lura las duas raits da las viafiers Furca-Alpsu e Brig-Visp-Zermatt vegnidas colliadas. Quai è lura gist era stà la naschientscha dal Glacier Express che cursescha tranter San Murez-

zan e Zermatt. Durant ils onns 1939–42 èn vegnidas realisadas l'electricaziun da l'entir traject ed adattaziuns per il manaschi d'enviern sur l'Alpsu.

Il traject sur il Furca è exponì fermamain al privel da lavinas e na sa lascha perquai betg tegnair avert l'enviern. Sper la pausa da manaschi da bunamain set mais era da quintar mintga primavaira cun lavurs da rumida da naiv e da reparaturas fitg intensivis e charas. Per quel motiv ha la Viafier Furca-Alpsu decidì da bajegiar in tunnel da basa che colliava Realp cun Oberwald e che cumpiglia in transport d'autos. Las lavurs han cumenzà il 1973. Il fanadur 1982, suenter grondas crisas e scandals pervia da surpassament dals custs, ha il tunnel da 15,4 km pudì vegnir avert. A medem temp è il tschancun da muntogna vegnì serrà. Cun quai parevan ils onns da la viafier al Furca d'appartegnair a l'istorgia. Tenor lescha duvevan tut ils indrizs tecnics vegnir allontanads ed il traject renaturalisà. E suenter che la Viafier Furca-Alpsu è s'unida il 2003 cun la Viafier Brig-Visp-Zermatt a la Viafier Matterhorn-Gottard è il num «Furca» schizunt sparì or dal num da la veglia societad purtadra.

Amis da la viafier vegnan activs

Ma gia il december 1983 han parlamentaris ed amis privats da la viafier fundà l'«Unìun traject da muntogna Furca» (Verèin Furca-Bergstrecke, VFB) cun la finamira da mantegnair la veglia lingia e da la metter en funcziun per intents turisticis. Il dumber dals commembers è spert s'augmentà. Tranter ils millis gidanters figureschan glieud da differents pajais europeics e da tut las professiuns. Oz lavuran managers, lavurers ed emprendists maun en maun, e cun lur lavur cumina gidan els a sanar il traject da muntogna ed a reparar e restaurar las locomotivas a vapor ed ils vagns. Ils voluntaris survegnan durant lur engaschament «mo» albiert e dunsena libra. La vaira cuntravalta è l'experientscha singulara. Be las lavurs fitg cumplitgadas vegnan fatgas da firmas da construcziun.

Malgrà tscherts regress, sco per exempel las grondas malauras la stad 1987 ch'han de-

struì ina gronda part dal traject da muntogna, han ils voluntaris lavurà vinavant cun grond anim e perseveranza. Las lavurs da sanaziun han cumenzà a Realp. Il 1992 ha il traject Realp-Tiefenbach pudì vegnir avert, in onn pli tard la prolungaziun fin a la staziun dal Furca. Suenter è il tunnel al Pass dal Furca vegnì sanà ed il tschancun enfin Gletsch (avertura il 2000). Ils 12 d'avust 2010 ha la finala pudì vegnir avert il davos traject da Gletsch enfin Oberwald. Durant tut quests onns ha la societad purtadra investì circa 13 milliuns francs e voluntaris han prestà radund 520 000 uras da lavur.

Furca-Vietnam-Furca

La viafier da muntogna dal Furca na dueva betg mo laschar reviver il traject istoric, mabain er metter en funcziun veglias cumposiziuns da tren a vapor autenticas. In chapitel tut spezial munta perquai l'istorgia da las singulas locomotivas ch'èn oz en diever al Furca.

L'emprima locomotiva ch'è charrada sin la nova viafier da muntogna è stada la HG 2/3 nr. 6 «Weishorn». Ella era vegnida construìda il 1902 per la Viafier Visp-Zermatt. A partir dal 1941 è ella vegnida duvrada sco locomotiva da manaschi da las ovras da Domat. Il 1965 è ella vegnida messa ord funcziun e piazzada a Cuira davant la chasa da scola Herold. Il 1988 han cumenzà las lavurs da restauraziun ch'èn stadas terminadas il 1990. Ina segunda locomotiva dal medem tip deriva da l'anteriura Viafier Brig-Visp-Zermatt e cursescha al Furca dapi il 2010.

Gronda sensaziun ha il viadi aventurus da quatter locomotivas a vapor dal tip HG 3/4 levantà il 1990. Quellas eran vegnidas fabritgadas il 1912/13 a Winterthur ed eran stadas en funcziun sin il traject da la Viafier Furca-Alpsu fin tar l'electricaziun durant la Segunda Guerra mundiala. Il 1947 èn ellas lura vegnidas vendidas en Frantscha. Da là èn ellas arrivadas en l'anteriura Indochina franzosa, il Vietnam odiern, e duvradas per la viafier a roda dentada che colliava la planira cun il lieu da cura muntagnard Da Lat. Questa cumpra n'è betg stada casuala: ils inschigners al Furca e quels en il Vietnam derivavan tuts da la Frantscha ed avevan elavurà lur trajects tenor il «sistem Abt». Gia avant la vendita dal 1947 eran locomotivas da Winterthur ed Esslingen stadas en funcziun en il Vietnam.

Durant la Guerra dal Vietnam (1964–1975) ha la viafier stuì vegnir serrada. Emprovas da puspè metter en funcziun il traject suenter la guerra èn be stadas da curta durada. Per finir èn las rodaglias vegnidas demontadas e duvradas per sanar la lingia principala Saigon-Hanoi. Durant ils onns 1980 èn commembers da la viafier da muntogna dal Furca ids a la tschertga da questas locomotivas. Suenter lungas retschertgas èn ellas vegnidas chattadas a l'ur da l'antierur traject en in stadi desolat. Duas da las locomotivas HG 3/4 e duas HG 4/4 (ch'eran vegnidas furnidas di-

Posiziun da la punt dal Steffenbachtobel durant ils mais d'enviern.

FOTO DFB

rectamain da Winterthur en il Vietnam) èn vegnidas transportadas enavos en Svizra. Las HG 3/4 curseschan puspè al Furca dapi l'onn 1993; in'ulteriura HG 3/4 che deriva da l'anteriura Viafier Furca-Alpsu è vegnida messa en funcziun il 2006. Las HG 4/4 vegnan restauradas dapi il 1996 en il lavuratori da la viafier a Cuira.

Infurmaziuns generalas

La societad purtadra dal traject da muntogna dal Furca è concessionada da la Confederaziun e stat sut surveglianza da l'Uffizi federal da traffic. Il manaschi, il mantegniment, la lavur administrativa e da publicitad vegnan per gronda part prestads da voluntaris. Quels èn organisads en l'unìun da promoziun che dumbra dapli che 7500 commembers e che cumpiglia 23 secziuns (12 en Svizra, 9 en Germania, mintgamai ina en Belgia ed Ollanda).

Ina sfida tut speziala muntan mintg'onn las lavurs da rumida da naiv e da reparaturas ch'han lieu en il decurs da la primavaira. Er quai succeda cun schlavazzuns istorics ed a basa da lavur voluntaria. Il punct culminant da questas lavurs furma l'erecziun da la punt dal Steffenbachtobel. Oriundamain era vegnì erigì qua in viaduct massiv. Ma gia il 1916 – avant che l'emprim tren possia insumma traversar la punt – è quella vegnida destruìda d'ina lavina. Suenter ils schuschuris da l'Emprima Guerra mundiala è la firma Theodor Bell & Cie a Kriens (LU) vegnida incumbensada da realisar ina punt plegabla. Quella è en funcziun enfin oz e

pussibilitescha da tegnair l'enviern la punt or da la zona da privel da lavina.

Durant ils mais da manaschi (mez zercladur fin entschatta october) vegnan mintgamai transportadas radund 30 000 persunas. Punct da partenza dal traject furma il vitg da Realp en il chantun Uri (1538 m s.m.). La viafier maina l'emprim vest per lung dal curs da la Reuss. Silsuenter muntan ils trens cun agid d'ina lingia a roda dentada sur la staziun Tiefenbach (1846 m s.m.) fin a la staziun dal Furca, il punct da culminaziun sin 2160 m s.m. Sut il pass sco tal maina in tunnel da 1874 m lunghezza. A la fin da quest tunnel sa chatta la staziun Muttbach-Belvédère (2118 m s.m.) cun vista sin l'enconuscent Gletscher dal Rodan. Da là maina in ulteriur tschancun da viafier a roda dentada sur Gletsch (1757 m s.m.) ad Oberwald (1466 m s.m.) en il Goms. Tranter Gletsch ed Oberwald curseschan sper ils trens a vapor er viafiers da diesel. L'entir traject ha ina lunghezza da radund 18 kilometers. Las bundant duas uras da viadi porschan natura, tecnica ed istorgia e sveglian admiraziun per tut las voluntarias e voluntaris che fan pussaivel quest eveniment.

Gletsch. Vista en direcciun dal Gletscher dal Rodan e dal Pass dal Furca.

FOTO E. WESTENDARP/PIXELIO

La preschentaziun:
Dossier «Viafier a vapor dal Furca»
Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=856
www.chattà.ch

«donna» – program da screening mammografic

Constataziun a temp da cancer dal sain per dunnas a partir da 50 onns

■ Cancer dal sain è il tip da cancer il pli frequent tar dunnas sut 70 onns. Cun in screening mammografic po vegnir chattà in tumor ditg avant ch'el è palpabel. Quai permetta in tractament main engrevgiant ed auza las schanzas da guarizium. Il program «donna» dals chantuns Grischun e Son Gagl offra ina consultaziun medicala cun mammografia e contribuescha uschè cun ina mesira impurtanta a la prevenziun da la sanadad. En ils chantuns Grischun e Son Gagl vivan tut en tut circa 80 000 dunnas en la vegliadetgna tranter 50 e 69 onns. Datas novas or dal register da cancer da Son Gagl-Appenzell mussan che 190 dunnas da questa gruppa da vegliadetgna vegnan en media malsanus per onn da cancer dal sain.

Cancer dal sain è la raschun da la mort la pli frequenta tar dunnas sut 70 onns. In program da constataziun a

temp da cancer dal sain cun qualitat controllada è impurtant per chattar tumors pitschens uschè baud sco pussaivel.

En la Svizra romanda ed in numeros pajais europeics vegnan realisads gia dapi onns programs da screening mammografic cun qualitat controllada. Cun questa controlla sistematica e regulara da radiografia po la mortalitad tras cancer dal sain vegnir reducida per fin a 25%.

Il program da prevenziun «donna»

Il num «donna» stat per il program da constataziun a temp da cancer dal sain per dunnas tranter 50 e 69 onns che abitan en ils chantuns Grischun e Son Gagl. Mintga dus onns vegnan las dunnas da questa gruppa da vegliadetgna envidadas ad ina radiografia voluntara dal sain, l'uschenunada mammografia.

En programs da screening mammografic vegn dada in'attenziun maximala a la qualitat. Las persunas spezialisadas absolvan ina scolaziun supplementara e las radiografias vegnan adina giuditgadas da duas medias u medis independentamain in da l'auter. La mammografia en il rom d'in program organisà cun qualitat controllada sco «donna» è ina prestaziun obligatorica da l'assicuranza fundamentala ch'è libra

Frontispizi da la brochura «donna – program da screening mammografic» (2011).

da la franchisa. Las participantas ston surpigliar sulettamain la resalva persunala da 10% (16.85 francs).

Il program «donna» riguarda mo las dunnas a partir da 50 onns, quai per il motiv che ovg da diesch dunnas ch'èn malsanus da cancer dal sain èn pli veglias che 50 onns. Plinavant e la mammografia tar dunnas sut 50 onns pli pauc expressiva, quai sin fundament dal tessi da las glondas da latg ch'è savens pli spess.

Co vegn fatg il screening mammografic?

Las dunnas tranter 50 e 69 onns en ils chantuns Grischun e Son Gagl survegnan mintga dus onns ina invitaziun cun ina proposta da termin per laschar far ina mammografia. La participaziun è voluntara. Cun l'invitaziun survegnan las dunnas er in questunari cun indicaziuns persunals e cun las premissas per prender part. Sin il formular pon ellas er inditgar ina u duas medias u medis da confidenza che duain vegnir infurmads davart ils resultats da la mammografia.

En instituts certifitgads da radiografia vegnan lura fatgas las radiografias d'assistents spezialisadas e d'assistents spezialisads da la radiografia. La controlla dura circa 20 fin 30 minutas. Quest mument n'ha betg lieu ina consultaziun da la media u dal medi. Suent vegnan las radiografias dal sain giuditgadas da duas radiologas u radiologs ch'èn qualifitgads spezialmain, e quai

Chattar midadas: La mammografia po chattar tumors cun in diameter da cleramain sut 1 cm, quai che na fiss betg pussaivel cun palpar.

independentamain in da l'auter. Sch'il resultat n'è betg cler, vegn consultada ina terza persuna spezialisada da la radiologia. Il resultat vegn communitgà a la partecipanta – e sin giavisch er a sia media u a ses medi da confidenza – en scrit entaifer ovg dis da lavur. Tar circa 95% da tut las dunnas na vegnan constatadas naginas particularitads. La proxima invitaziun ad in screening mammografic ha lieu dus onns pli tard. Tar circa 5 da 100 participantas vegnan constatadas particularitads en il sain. Questas dunnas vegnan envidadas ad in scleriment cun controllas complementaras sco mammografias supplementaras, ultrasun u prelevaziun dal tessi (l'uscheniditga biopsia).

Las controllas specificas per il scleriment d'in suspect conferman a las bleras dunnas ch'ellas n'èn betg pertutgadas da cancer dal sain. Questas dunnas survegnan ils resultats entaifer tschintg dis da lavur e vegnan suenter dus onns envidadas da nov a la participaziun da «donna». Tar circa 1% da las participantas vegn diagnosticà in cancer dal sain. A las dunnas pertutgadas vegn purschì in discurs persunal cun ina media spezialista u cun in medi spezialist da lur tscherna. Tar quel vegnan discutadas cuminaivlamain la diagnosa sco er las raccomandaziuns individualas da terapia. Ultra da quai vegn purschì in accompagnament psicosocial da la Lia cunter il cancer.

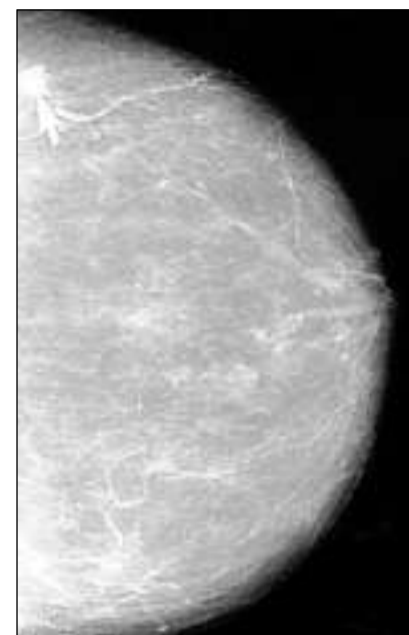
Constataziun a temp: in tractament tempriv è main engrevgiant ed auza las schanzas da guarizium.

Sper la spierta dal program «donna» resta la controlla regulara tar la ginecologa u tar il ginecolog ina mesira da prevenziun raccomandabla. Er la controlla mensila dal sain tras la dunna senza è ina metoda raschunavla per pertschaver midadas, ella na vala scientificamain dentant betg sco mesira per la constataziun a temp.

Effects, schanzas e cunfins dal screening mammografic

La mammografia po chattar tumors cun in diameter da cleramain sut 1 cm. Quai na fiss betg pussaivel cun palpar. Cun chattar in tumor uschè pitschen giascha la schanza da guarizium tar var 95%. Tar ina terapia che vegn fatga silsenter po il sain il pli savens vegnir mantegnì e la chemoterapia u l'irradiaziun èn pli pauc engrevgiantas. In screening mammografic cun qualitat controllada sbassa la mortalitad tras cancer dal sain per circa 25%. Tar programs organisads da screening mammografic vegn garantida in'alta qualitat areguard la tecnica, areguard la competenza professunala sco er areguard la collavuraziun da las medias spezialistas e dals medis spezialists.

La mammografia po mussar ina midada dal sain che sa mussa suenter ulteriusas controllas sco benigna. Questa intschertezza avant la comunicaziun definitiva dal resultat po engrevgiar psichicamain la dunna (resultat fauss-positiv). Grazia a la constataziun dubla

Radiografia dal sain.

ed a la garanzia da qualitat da programs organisads po questa part dentant vegnir reducida. Sco tut las autras controllas medicinalas po la mammografia chaschunar tema, oravant tut avant ch'il resultat vegn communitgà.

Ina mammografia n'è betg dolorosa. Per obtegnair ina buna qualitat dals maletgs radiografics e per tegnair uschè bass sco pussaivel la dosa da radioactivitad èsi però necessari da smatgar in pau il sain. Per quest motiv po la controlla vegnir resguardada sco malempernaivla. L'exposiziun a las radiaziuns è fitg pitschna e cunquai betg nuschaivla. Ils apparats da Röntgen che vegnan duvrads tar «donna» correspundan al stadi da tecnica il pli nov ed èn sutmess ad ina surveglianza cuntinuada.

Darar vegn in cancer dal sain survesi tar ina mammografia (resultat faussnegativ). Cancer dal sain po er sa furmar durant la perioda tranter duas mammografias da constataziun a temp (24 mais). En pli èsi pussaivel che tumors che vegnan chattads tras il screening mammografic na sa sviluppassan er senza in tractament betg en ina moda che pericletescha la vita. Uschia pudesan dunnas pertutgadas far ina terapia inutilamain. La mammografia pussibilescha da chattar in tumor a temp, na po dentant betg evitar la furmaziun da cancer.

Adressas nizzaivlas

– «donna» Constataziun a temp da cancer dal sain per dunnas a partir da 50 onns, www.donna-programm.ch, hotline gratuita: 0800 100 888. Sut quest numer da telefon pon ins fixar in termin per prender part al program «donna».

– Lia cunter il cancer Son Gagl-Appenzell, www.krebsliga-sg.ch, telefon +41 (0)71 242 70 00

– Lia cunter il cancer Grischun, www.krebsliga-gr.ch, telefon +41 (0)81 252 50 90

– Federaziun svizra dals programs da constataziun a temp da cancer dal sain, www.vbkf.ch

– Europa donna Svizra, gruppa regionala da la Svizra Orientala, www.europadonna.ch

La preschentaziun:

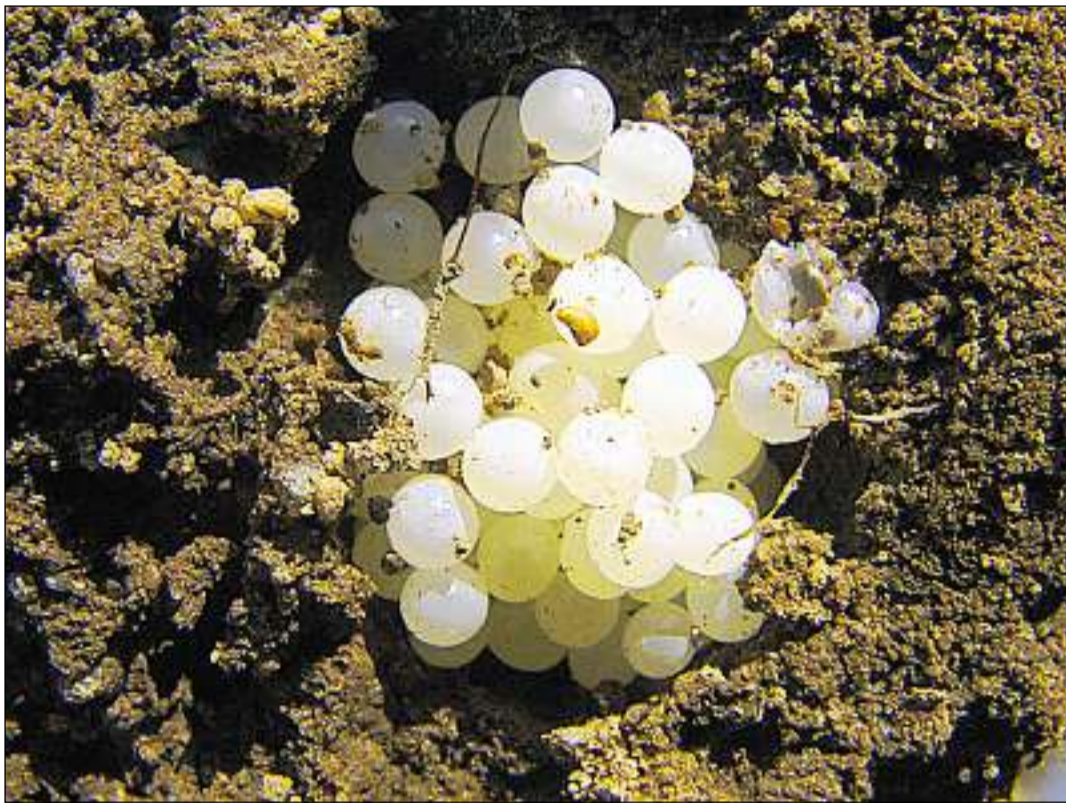
Dossier «donna – program da screening mammografic»

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=1711
www.chatta.ch

Dunna tar il screening mammografic.

Ovs da lindorna.

A. KERN/PIXELIO

Glimaja.

M. SIEGMUND/PIXELIO

En il mund da las lindornas e glimajas

■ Il reginavel dals animals sa divide en il tschep dals vertebrads ed en quel dals invertebrads che furman dapli che 20 ulteriurs tscheps. La caratteristica la pli impurtanta dals vertebrads è la spina dorsala. Atras quella va la lingia principala da la gnerva, il magugl dal dies. Als vertebrads appartegnan ils peschs, ils amfibis, ils reptils, ils utschels ed ils mammals. Tar ils invertebrads tutgan tut las ulteriuras spezias d'animals, dals monocellulars e las spungias als verms ed insects fin tar las lindornas.

Las lindornas appartegnan al tschep d'animals dals molluscs. A quest tschep appartegnan era las conchiglias che vivan en aua dultscha u en las mars. Ellas èn caracterisadas tras las duas crosas che circundeschan l'animalet dal tuttafatg. In'ulteriura gruppa entaifer ils molluscs furman ils chalimars cun lur represchentants ils pli enconuschents, ils octopus. Cun ils chalimars eran er parentads ils ammonits. Quels èn morts ora, ma tuttina bain enconuschents pervia dals numerus fossils en furma da crosas petrifitgadas.

Lindornas e glimajas

Entaifer ils molluscs furman las lindornas la gruppa la pli gronda ed a medem temp la suletta cun spezias che vivan sin terra. Da las conchiglias sa differenzieschan ellas tras lur crosas sturschidas en furma da spirala. Tant en l'aua sco sin terra vivan lindornas cun crosa e lindornas nivas, las glimajas. Bleras lindornas da l'aua tiran flad tras las brantschas empè tras ils pulmuns. Auter che las lindornas da la terra han differentas spezias da lindornas d'aua plinavant in pe-tschtsch, cun il qual ellas restan tagadas vi dal fund.

Ins stima ch'i dettia en tut radund 100 000 spezias da lindornas, da quellas vivan radund 25 000 sin la terra. En Svizra vivan 254 spezias: 51 èn lindornas

da l'aua, 35 lindornas da la terra senza chasa (pia glimajas) e 168 lindornas da la terra cun crosa. La pli gronda lindorna cun crosa indigena è la lindorna gronda (u lindorna bella). Ulteriuras spezias èn la lindorna strivlada cun ina u pliras strivlas u la lindorna da postigliun cun sia crosa caratteristica. Daspera datti crosas alvas, brinas, melnas e bleras autras variaziuns; en pli pon ins differenziar tranter spirals da crosa plitost plattas e da quellas schlunganadas, en furma da fis.

Las duas gruppas principalas da las glimajas da terra indigenas sa differenzieschan en dus puncts: ina gruppa ha ina cua senza carena e la fora da respirar en la part davant dal chau (glimajas nairas, oranschas, cotschnas u brinas); l'autra ha ina cua carenada e la fora da respirar sa chatta en la part davos dal chau (glimajas nairas u brinas, ma savens cun tuns transparents u grischs e musters nairs).

La lindorna gronda

In'enconuschenta represchentanta da las lindornas è la lindorna gronda che viva a l'ur dals gauds, en saivs vivas, curtins e parcs. A l'exempel da questa spezia duain vegnir preschentadas las caracteristicas da las lindornas:

La lindorna gronda ha in corp lom ch'è cuvert da mutschigna tatganta. Il corp consista da chau, pe, satg d'intestins e mantè. Il chau ha quatter cornas che la lindorna sa traier enavos. Las duas cornas grondas han egl; las duas ulteriuras palpan il fund e gidan la lindorna a s'orientar. La bocca ha ina lieunga-raspa cun la quala la lindorna raspa il nutriment. Per sa mover dovra ella il pe. Cur ch'ella ruschna, fan ils muscels in moviment sco in'unda sin la planta-pe. Quel lascha enavos ina strivla da mutschigna. Il satg d'intestins sa chatta en la crosa. El cuntogna il begl, il gnirom, ils gnirunchels ed ils organs sexuals. In mantè circundescha il satg d'intestins e cuvra l'intern da la crosa. Il cuvel dal mantè è l'organ da respiraziun da la lindorna.

La lindorna gronda è androgina. Quai vul dir ch'ella è mastgel e femella

enina. Mintga lindorna metta 40 fin 60 ovs per onn en ina fora en la terra. Las pitschnas lindornas naschan gia cun ina chasina sin il dies. Uschè ditg che la lindorna crescha, secretescha l'ur dal mantè chaltschina. Uschia crescha la crosa.

Tar la gronda part da las lindornas è la spirala da la crosa drizzada a dretga; i dat dentant er excepziuns nua che quella è sturschida a sanestra. En il linguatg dal pievel numnan ins quests exemplars «lindornas-retg». Sur l'enviern sa retira la lindorna en sia crosa e serra l'entrada da quella cun in viertgel da chaltschina. Er durant la stad po la lindorna sa retrair en sia crosa per sa proteger cunter inimis u cunter setgira.

Senns e sensibiladad

Tar las caracteristicas fundamentalas da la vita tutga la sensibiladad. Quella è bain sviluppada pli ferm tar ils vertebrads, ma sensibiladad è er avant maun tar animals pli primitivs e schizunt tar la planta che crescha per exempel adina en direziun da la glisch. Co che la lindorna reagescha sin stimulaziuns sa lascha mussar fitg bain cun tutgar il piz d'ina corna. La lindorna tira immediat enavos quella, e quai fitg spert, cum bain che la lindorna è atgnamain in animal plaun.

Tge capita en quest curt mument? Il contact è ina stimulaziun per la corna. Las cellas sensitivas en la pel s'exciteschan qua tras. Ellas mainan il signal da l'excitaziun davent dal gnerv sensitiv al center gnervus, il tscharvè. En il tscharvè vegn elavurà il signal ed ina resposta adequata vegn preparada. Sur in gnerv da moviment trametta il tscharvè in nov signal. Quest signal è in cumond als muscels da la corna. Quels sa tiran ensem, e la corna vegn pli curta.

Las lindornas reageschan era sin la glisch. Ellas san far la differenza tranter stgir e cler. Lur egl na vesan betg ils detagls, mabain mo las conturas da lur conturn. Las lindornas han er in odurat per savurar il pavel ed in palat per al gustar.

Differentas lindornas da crosa indigenas.

AH/PIXELIO

Grazia a quels indizis vesa la lindorna tge che curra e passa en ses ambient e sa reagir. Ella chatta uschia sia via, sa co sa proteger d'inimis, sa evitar nutriment tissient e sa chattar in parteneri.

Magliar e vegnir maglià

Lindornas sa nutreschan a moda multifara – i dat lindornas erbivoras, magliacadavers e lindornas che fan chatscha sin auters animals. La lieungaraspa da las lindornas è unica en l'entir reginavel dals animals. Sco tar la dentadura d'auters animals sa differenzieschan er tar las lindornas ils dentins da raspa dals erbivors da quels dals carnivors.

Magari vesan ins lindornas che raivan sin plantas. Qua tschertgan ellas bulieus u litgen. In problem per amatur da l'iert furman en spezial las glimajas. Auter che las lindornas, che prefereschon smarschim, maglian las glimajas plantas frestgas ed il pli gugent salata. Sch'i dat ina disproporziun tranter las glimajas e lur inimis natirals pon quellas sa derasar fermamain.

Lindornas furman dentant er il nu-

triment per numerus spezias d'animals (erizuns, talpas, serps, raunas e.a.). Er tscherts utschels èn sa spezialisads sin lindornas, sco per exempel il tursch che sfratga la crosa cun la pitgar cunter in crap.

Differentas spezias da lindornas valan er per l'uman sco delicatessa, e quai dapli l'antica. En spezial la lindorna gronda ma era differentas lindornas da la mar vegnivan e vegnan consumadas en l'Europa dal Sid (Frantscha, Italia, Spagna e Portugal). I dat dentant er receipts da lindornas tradiziunals da l'Europa Centrala.

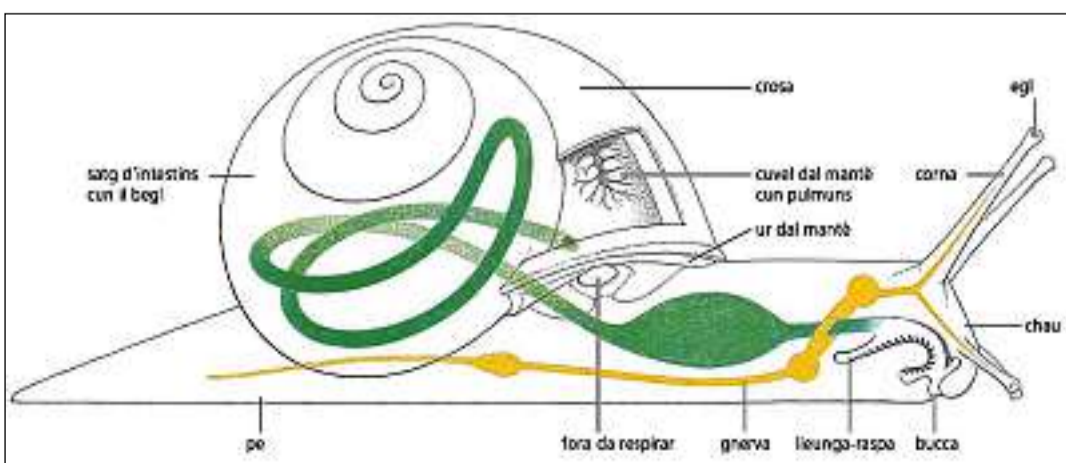
In'otra spezia utilisada da l'uman è la lindorna da purpur che viva en las mars. Da quella vegniva gudagnà il colorant che valeva en l'antica ed en il temp medieval sco simbol per ritgezza e pussanza.

La preschentaziun:

Dossier «Lindornas»

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=1783
www.chattà.ch

Las singulas parts dal corp da la lindorna.

Da la lindorna pitschnina al gigant

La lindorna cilindrica brin cotschna è ina pitschna spezia da lindornas periclitada che viva be en las Alps da l'Ost. En il Parc Naziunal Svizzer la chatt'ins per exempel sin il Munt la Schera, en la Val Cluozza u si Margunet. Ella è sa spezialisada sin prads maghers alpins cun terrens da chaltschina u da dolomit. L'observaziun da quests animals dovra grond'attenziun: sia chasina mesira be 2 mm.

La lindorna gigantica africana per cunter cuntanscha ina lunghezza da 34 cm. Abstrahà da questas dimensiuns enormas è ella ina lindorna sco tut las autras era: Ella sa nutrescha da tuttas sorts plantas. Cun sia lieunga raspa ella pitschnas parts giu da la feugia. Orasum ses tentaculs lungs ha ella egl che distinguan stgir e cler. Ils tentaculs curts vi dal chau dovra ella per savurar e palpar.

Il Parc Naziunal Svizzer

Territori da protecziun totala d'animals e plantas

■ Il Parc Naziunal Svizzer cumpiglia ina cuntrada natirala alpina cun ina fauna e flora fitg ritga. En quest spazi da viver vegn la natira surlaschada a ses svilup natiral. L'uman gioga ina rolla d'aspectatur: el è perditga dals process dinamics che dattan a questa cuntrada ses caracter incumparabel.

La pagina d'internet dal Parc Naziunal porscha infurmaziuns interessantas davart l'istorgia e la filosofia dal reservat.

Il Parc Naziunal Svizzer (PNS) ha ina surfatscha da 170 km². El è il pli grond reservat e l'unic parc naziunal da la Svizra. Tenor l'Uniun internaziunala per la protecziun da la natira (IUCN) appartegna il Parc Naziunal Svizzer a la gruppia la pli exclusiva dals reservats natirals, vul dir cuntradas selvadias cun prescripziuns da protecziun las pli severas. Fundà l'onn 1914 è el ultra da quai il pli vegl parc naziunal da las Alps e da l'Europa Centrala.

Il Parc Naziunal è enconuscent per sia ritga fauna e flora alpina e per sia natira intacta. Ils viandants pon observar chamutschs, tschiervs, capricorns, muntanellas ed evlas, fotografar flurs alpinas da tuttas colurs, admirar las pli differentas cuntradas muntagnardas intactas e far spassegiadas da bellezza sin las vias e sendas marcadadas.

Proteger, perscrutar, infurmar

Il Parc Naziunal ha las suandantas trais finamiras principals: laschar sa sviluppar la natira senza l'influenza da l'uman, perscrutar ils process dinamics da quella ed infurmar las visitadras ed ils visitaders, s'orientond a las finamiras da la protecziun da la natira.

Proteger: Il Parc Naziunal Svizzer è ina cuntrada selvadia protegida severamain. Ils animals e las plantas pon sa sviluppar a moda libra. E nagin n'intervegn en ils process natirals. Ses aut status da protecziun oblighescha: en il Parc Naziunal èsi scumandà da bandunar las sendas, cleger flurs, segar ils prads, mazzar animals u derscher plantas. La natira è surlaschada a sasezza e na dastga betg vegnir transformada.

Perscrutar: Co sa sviluppa la natira senza l'influenza da l'uman? La perscrutaziun da basa e la perscrutaziun da lunga durada gidan a chapir ils process complexes. Scenziadas e scenziads da divers instituts da perscrutaziun nizzegian quest laboratori al liber unic per acquistar enconuschientschas davart il svilup da las spezias e las midadas dals spazis da

Las muntanellas gaudan la stad en il Parc Naziunal Svizzer.

viver en las Alps. Ils disturbis umans minimalis e las activitads da perscrutaziun da blers onns tras anteriuras generaziuns da scenziads, porschan cundiziuns idealas per las pli differentas disciplinas da perscrutaziun.

Las retschas da datas dal Parc Naziunal, rimnadas durant blers onns, èn unicas ed accentueschan sia impurtanza sco lieu da perscrutaziun attractiv. Las emprimas surfatschas d'observaziun permanentas èn vegnidas endrizzadas gia il 1917 e vegnan perscrutadas e documentadas dapi lura regularmain. Ils perscrutaders en il Parc Naziunal portan ina fascha da color enturn il bratsch ed infurmeschan gugent davart lur activitads.

Infurmar: Las spassegiadas tras il Parc Naziunal permettan da scuvrir la natira cun tut ils senns. Ina visita en il Center dal Parc a Zernez porscha numerusas infurmaziuns interessantas per chapir meglier la natira. Cun sia lavur d'infurmaziun multifara vul il PNS render pli enconuscent la natira e ses process complexes e gudagnar partenaris per la protecziun da quella. Excursiuns guidadas, sendas ecologicas, curs da perfeziunament per scolastas e scolasts, offertas per uffants, referats, exposiziuns, in guid da viandar digital e numerusas publicaziuns èn ils elements centralis dal program da l'educaziun ambientala dal PNS. En il Center dal Parc a Zernez chatt'ins ultra da quai offertas interactivas che permettan da far experientschas multifaras.

Cun ses engaschament sin plirs stgallims presta il Parc Naziunal er ina contribuziun al svilup duraivel da la regiun.

100 onns engaschament per il PNS

Il cumenzament dal 1900 sa faschevan ils trais scenziads da la natira, Fritz e Paul Sarasin e Carl Schröter, sco era il magister engadinais Steivan Brunies quatschads observond las intervenziuns progressivas en il mund muntagnard e l'industrialisaziun creschenta. Els avevan la visiun da reser-

var in toc terren, nua che la natira duai pudair sa sviluppar senza intervenziuns da l'uman. Il 1904 ha intimà il cusseglier naziunal Bühlmann da fundar ina gronda zona da protecziun. Suenter examinaziuns minuziusas hai sa demussà che la regiun enturn il Pass dal Fuorn è la pli adattada, pervi da sia izolaziun e pervi da sia ritgezza da flora e fauna. Il 1909 han ils

Il Parc Naziunal è enconuscent per sia ritga flora alpina.

piuniers da la protecziun da l'ambient enturn Brunies pudì prender a fittanza la Val Cluoza da la vischnanca da Zernez, e quai per 25 onns. Per pudair finanziar quest fit han els fundà la Lia svizra per la protecziun da la natira, la Pro Natura dad oz.

Pervi da la zoppina na pudeva la vischnanca da Zernez al cumenzament dal 20avel tschientaner betg pli chargiar sias alps cun muvel da l'Italia. Quai ha manà a grondas perditas finanzialas ed ha favurissà las tractativas per integrar ulteriuras regiuns en in Parc Naziunal. L'onn 1913 ha visità ina cumissiun parlamentara da Berna la Val Cluoza ed è immediat stada intgantada da l'idea dal Parc Naziunal. In onn pli tard è vegni fundà uffizialmain l'emprim Parc Naziunal da las Alps. Il 1. d'avust 1914 è vegni fundà il Parc Naziunal Svizzer. Ses

emprim survegliader era Steivan Brunies da Cinuos-chel.

Il 1936 ha il Parc Naziunal stuì acceptar in'emprima sconfitta: sin gjavisch da la vischnanca da Scuol è la Val Tavrü puspe vegnida separada dal Parc. L'onn 1957 ha acceptà la populaziun svizra, suenter cumbats da votaziuns fitg agitads, da dar la concessiun a las Ovras Electricas En-

maioritad en la populaziun. Dapi l'onn 2001 vegn lavurà vi dal project da la Biosfera Val Müstair/Parc Naziunal. Il Parc Naziunal è previs en quella sco zona centrala. La cuntrada cultivada da la Val Müstair furma la zona da tgira e da svilup. Il 1. d'avust 2014 festivescha il Parc Naziunal ses giubileum da 100 onns. Mantegnair ed a medem temp sa sviluppar èn las finamiras da l'avegnir.

Fundaziun PNS

Il Parc Naziunal Svizzer è in'instituziun statala. Il gremi da decisiun suprem da la fundaziun da dretg public è la Cumissiun federala dal Parc Naziunal CFPN. La CFPN sa cumpona da nov commembers e represchenta il stadi en quai che pertutga las incumbensas ed ils dretgs che sa dattan dal contract cun las vischnancas dal Parc. La CFPN elegia ils commembers da la direcziun e propona ils meds che pussibileschan l'administraziun dal Parc Naziunal.

Ils commembers da la CFPN vegnan elegids dal Cussegl federal. La CFPN sa cumpona da represchentantas e represchentants da las suandantas organizaziuns: Pro Natura (3), Confederaziun Svizra (2), Academia svizra da las scienzas natiralas ASSN (2), Chantun Grischun (1), Vischnancas dal Parc (1). Las tschintg vischnancas Zernez (66.5%), S-chanf (13.5%), Scuol (13.2%), Val Müstair (4.7%) e Lavin (2.1%) dattan a fittanza terren al PNS. Ellas disponan perquai d'ina sedia en il cussegl da fundaziun e vegnan indemnisadas da la Confederaziun cun in tschains da fittanza annual.

La preschentaziun:

Pagina d'internet dal Parc Naziunal Svizzer: www.nationalpark.ch/go/rm

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=1961
www.chatta.ch

Cifras e fatgs davart il Parc Naziunal Svizzer

Autezza:	1400 m s.m. (Clemgia/Scuol) – 3174 m s.m. (Piz Pisoc)
Surfatscha:	170.3 km ² (17030 ha)
Gnaud:	28% (da quai 99.5% gnaud da guglias)
Pastgets alpins:	21% (qua creschan las bleras plantas alpinas)
Senza vegetaziun:	51% (grava, grippa, auta muntogna)
Clima:	sitg, criv, ferma irradiaziun dal sulegl, pauca umiditad da l'aria
Tschiervs:	1800–2000 animals (be la stad)
Tschess barbet:	vegnan colonisads dapi il 1991 en la Val da Stabelchod

Rait da sendas:	80 km sendas da viandar uffizialas, da quellas duas rutas alpinas (alv-blau-alv)
Visitaders:	ca. 150 000 ad onn
Pernottaziun en il Parc:	Chamanna Cluoza, Hotel Parc Naziunal Il Fuorn
Camping:	scumandà en il Parc (incl. parcadis)
Excursiuns guidadas:	mintgamai il mardi e la gievgia, excursiuns guidadas privatas sin dumonda
Chauns:	ston star ordaifer il Parc, era sch'els èn vi da la corda
Guardians dal Parc:	8 persunas a temp cumplain

Dapli infurmaziun survegn ins tar il Center dal Parc a Zernez. Uras d'avertura la stad: 17 matg fin 28 d'october, mintga di da las 8.30 fin las 18.00; enviern: uras d'avertura reducidas. L'enviern n'è il Parc betg accessibel.

Sin la pagina d'internet dal PNS vegn preschentada tranter auter la fauna variada che viva en quest reservat.

Expo.02

L'Exposiziun naziunala en la Regiun dals Trais Lais

■ Ina giada per generaziun sa presta la Svizra in'expoziun naziunala. L'expoziun dal 2002 n'ha betg gi lieu en ina suletta citad, mabain en in'entira regiun: la Regiun dals Trais Lais. Bienna e sias turs, Neuchâtel e ses crappels, Murten e ses monolit, Yverdon-les-Bains e ses nivel, il Giura e sia bartga. Mintga arteplage ha sveglià ils senns, fatg siemiari, rir, reflectar ed envidà da scuvrir sazes ed ils auters en ina gronda festa d'expoziuns e da spectaculs. La Regiun dals Trais Lais sa chatta en il nordvest da la Svizra, tranter la Svizra Bassa ed il Giura, e cumpiglia il Lai da Bienna, il Lai da Neuchâtel ed il Lai da Murten. La regiun è enconschenta per sias grondiusas cuntradas e ses bellezza territoris sut protecziun da la natira. La Regiun dals Trais Lais, il lieu d'inscunter tranter la Svizra tudestga e la Svizra franzosa, sa caracterisescha tras sia diversità linguistica, sia tradiziun d'urers sco er sia dinamica envers la nova economia. En mintga lieu d'expoziun è vegnì endrizzà in'arteplage. Questa expressiun sa cumpona dals dus plects «art» e «plage» e manegia ils areals d'expoziun. Quests lieus d'expoziun situads a las rivas dals lais eran mintgamai dividids en duas parts: il parc da las expoziuns a la riva ed il forum sin l'aua. Mintga arteplage sa referiva ad in tema, sin il qual sa basavan er l'architectura e las expoziuns: «Pussanza e libertad» per Bienna, «mument ed eternità» per Murten, «natura ed artificialità» per Neuchâtel, «jau e l'univers» per Yverdon-les-Bains, «senn e moviment» per il Giura. Confurm a la tematica ha mintga arteplage resplendi in agen caracter: quella a Bienna era citadina, quella a Murten fitg poetica, quella ad Yverdon sensitiva, quella a Neuchâtel il pli artificiala e quella dal Giura mobila.

L'Expo.02 ha gi lieu dals 15 da matg fin ils 20 d'october 2002 en in'architectura spectaculara, ma temporala – fin l'atun 2003 èn tut ils edifizis vegnids allontanads. Quai ch'è restà è la Regiun dals Trais Lais – e las regurdientschas. La preschentaziun dad oz rinfrestga quellas a basa dals numerus texts rumantschs ch'èn vegnids creads avant diesch onns.

«Pussanza e libertad» – Bienna e las turs

Las trais turs che s'auzan maieustusamain sur l'arteplage da Bienna simboliseschan la pussanza. Ellas han in'auzezza da radund 40 meters e paisan mintgina var 120 tonnas. Sin la gronda plattforma da lain e da fier, francada da 236 pitgas en il fund dal lai, vesan las trais turs ora sco fortezzas nunconquistablas. Ma ils coloss stattan sin pes d'arschiglia e las puntanadas pompusas fan be finta: pussanza, daners ed autorità n'èn betg valurs nuntgablas. Lur sumbriva arroganta na tanscha betg fin a la riva nua ch'il curaschi, l'imaginaziun e la libertad sa deraan. En il parc da las expoziuns s'ignivan ils pavigliuns directamain en la natira, sco ils siemis en nossas testas. Il millenni sa fitta si, stimulescha noss neurons e rimna nossas ideas per l'avegnir.

Ils edifizis dal parc d'expoziuns èn situads da mintga vart da la vasta promenada. A la fin da questa via da flunar en direziun dal lai s'avra ina vista panoramica spectaculara sin il forum imposant che sumeglia in portaviens. Là pon ils visitaders chaminar – forsa cun in pass in pau pli lev – sur la puntetta dals peduns (450 meters lunga) che traversa la riva dal lai e collia il parc da l'Expo cun il forum, damai la libertad cun la pussanza. Enturn las trais turs sa storiglia il «Skywalk», ina gronda rampa ch'envida ad

Natura ed artificialità – il tema da l'arteplage a Neuchâtel.

FOTOS KEYSTONE

ina promenada architecturala spectaculara e che s'uniescha senza interrupziun cun la punt dal parc d'expoziuns.

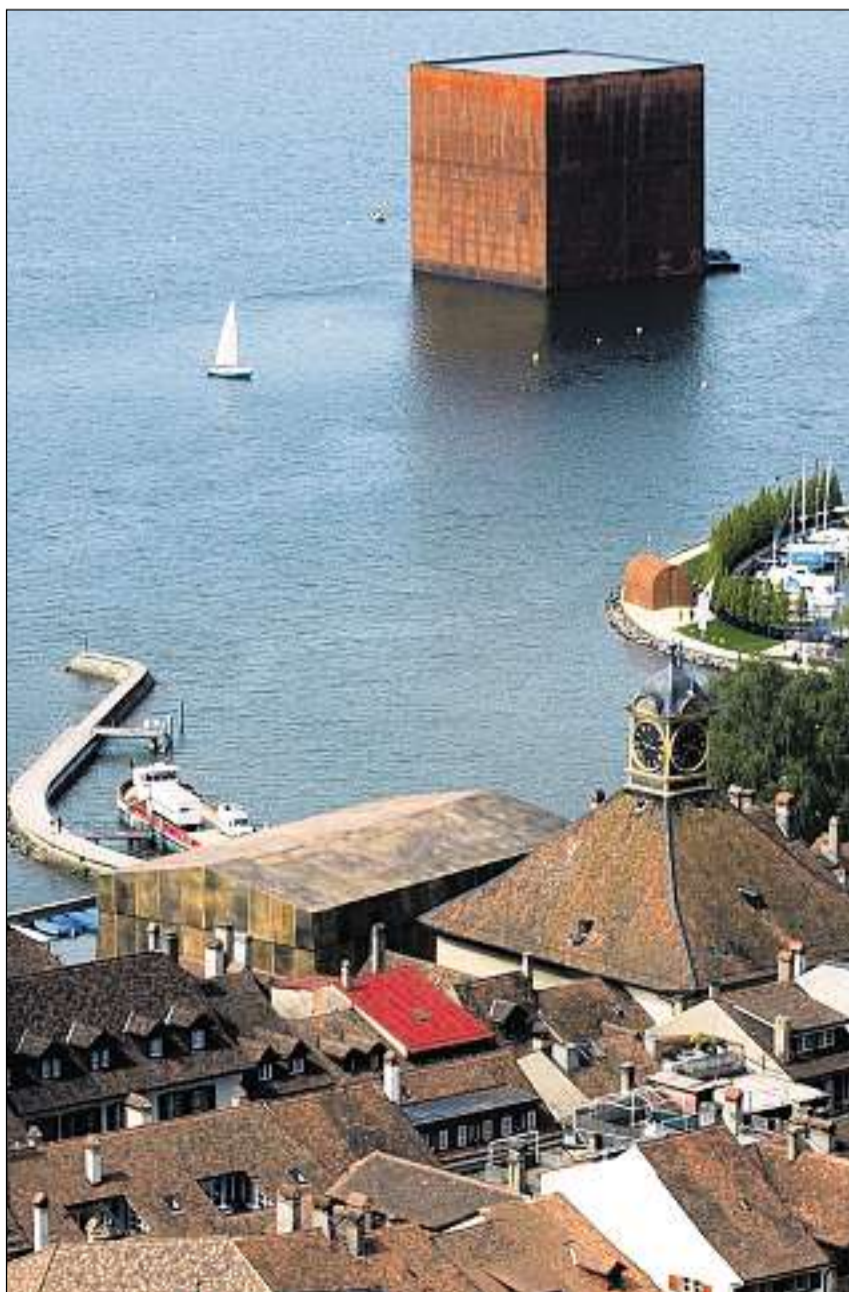
Las expoziuns: Bien travailler – bien s'amuser; cyberhelvetia.ch; Empire of Silence; Daners e valità – l'ultim tabù; Vivere il cunfin; Happy End; Klangturm; Leben, Lust und Lohn; Nouvelle Destination; Strangers in Paradise; sWiSH*; Territoire imaginaire; Das Zelt.

«Il mument e l'eternità» – Murten sut l'ensaina dal temp

Las expoziuns da Murten-Morat èn repartidas sin in grond areal e s'integreschan fitg bain en questa pitschna citad e sia cuntrada da lais. Ils realisaturs han tschernì ina via simpla per l'arteplage da Murten: nizzegiar quai che è già avant maun – la bella citad veglia dal temp medieval e l'atmosfera spectaculara al lai – ed agiuntar sulettamain edifizis provisoris che mancan al lieu. Uschia daventa

Murten in parc d'art mistic e spaziu ch'ins po scuvrir cun ina spassegiada ludica, intellectuala u populara tras ina cuntrada pittoresca. Responsabel per l'architectura da l'arteplage da Murten-Morat è Jean Nouvel. Ses princip: zuppentar e camuffar. Qua ina pluna laina, là in munt da glera zuppà e tuttina visibel, ed a la riva rempars da sablun e crappels. Las expoziuns a la riva dal lai sa zuppan sco perlas en ina cuvrida exteriura che para a prima vista nunsignifiganta.

L'object spectacular da l'arteplage da Murten è il monolit amez il lai. Quest cub da tola da ruina cuntrastescha cun l'areal d'expoziun. El è cuntanschibel cun quatter navettas davent da la riva circumdada da cipressas. Atnamain è il monolit medemamain ina bartga. Ma che la «bartga» noda, gliez è d'engraziar a sia construcziun spectaculara. Per exempel a la plattforma che porta il cub:

Il monolit a Murten è daventà l'icona da l'Expo.02.

ella consista da 100 corps da betun chavortgs, mintgin uschè grond sco ina chombra. Dus panoramas che stattan en il champ da tensiun tranter tradiziun e midada spetgan là ils visitaders. A l'intern èn exponids il «Panorama da la battaglia da Murten» da l'onni 1894 sco era il «Panorama Svizra versiu 2.1», in'installaziun multimediale d'ina grupp d'artists basilaia. In terz panorama avra la vista sin la bellezza cuntrada da Murten.

Las expoziuns: Blindkuh; Il curtin de la violenza; Die Werft; Expoagricole; Heimatfabrik; Il panorama da la battaglia da Murten; Panorama Svizra versiu 2.1; Un ange passe.

«Natura ed artificialità» – Neuchâtel tranter hightec e poesia

Il center da l'expoziun a Neuchâtel furma ina plattforma gigantica, francada en il lai. Ils dus areals d'expoziun – il parc d'expoziuns ed il forum – èn colliads in cun l'auter tras punts. Tranteren cula ina stretga via d'aua. Sur quella maina ina lunga passarella da lain. Ella è a medem temp ina promenada per spassegiar ed il cunfin tranter il parc d'expoziuns ed il forum. L'attirasguard da l'arteplage furman ils tetgs gigantics en furma da plattamorta che pendan sco trais ufos sur l'arteplage e duain far endament ils craps plats a la riva dal lai. Sco archipels «sgolan» els en in'auzezza da bunamain 20 meters sur l'insla d'expoziun. La furma organica cuntrastescha cun la struttura exacta da la channa.

L'arteplage da Neuchâtel gioga cun il tema «natura ed artificialità». Ella na vul dentant betg preschentar dus cuntraris, mabain avischinar ils dus elements. A quai serva il champ da channa artificiala plantada enturn la gronda plattforma sin il lai. Ils urs da la plattforma davan tan uschia pli loms, il cunfin tranter la natira e l'artificialità, tranter il territori natiral e l'insla artificiala sa perda.

La notg cumenzan ils pizs dals fustis da channa a glischer en in ritmus. Las dimensiuns dal champ da channa, ch'ins po sulettamain s'imaginar durant il di, davan tan visiblas en il stgir. E cura ch'il vent fa ballantschar en ina direziun ils fustis da channa artificiala vegn mess en moviment il giu poetic tranter natira ed artificialità.

Las expoziuns: Ada; Aua extrema; Beaufort 12; Biopolis; Le Palais de l'Equilibre; Magie de l'Energie; Manna; Piazza Pinocchio; Robotics.

«Jau e l'univers» – Il nivel artificial ad Yverdon-les-Bains

L'areal d'expoziun ad Yverdon è in parc dals senns dividì en in forum a la riva dal lai, in parc d'expoziuns sin la terra fer-

ma ed in nivel che penda sur l'aua. Cura che las visitadras ed ils visitaders entran en il parc d'expoziuns, furmà da collinas emplantadas, scuvran els ina cuntrada nunusitada: ina tecnologia raffinata e champs da flurs miaivels furman qua in'unitad. Las colurs e savurs da las flurs stimuleschan ils senns e sveglian las regurdientschas. Il parcours dals senns tracta dumondas fundamentalas davart la vita sco: Tgi sun jau? Nua è mes plaz en l'univers? La resposta da l'arteplage dad Yverdon è ina gronda festa da tut ils senns: nus scuvrin ina cuntrada da collinas e valladas. Nus respirain odurs, decifrain maletgs (da video), contemplain il giu da la glisch, udin curiosas montaschas da tuns ed ans chatta in situaziun nunusitada.

Arrivond a la riva dal lai, s'avra la vista sin l'attracziun principala da l'arteplage d'Yverdon: in nivel mistic, creà a moda artificiala e vesaveil da lunsch enturn. La passarella da la riva maina las visitadras ed ils visitaders en il cor traglichant dal nivel artificial. El consista d'ina struttura traidimensiunala ed ovale da radund 60x100x20 meters grondezza. La construcziun è surtratg cun ina rait fina da lingias d'aua. En quella circuleschan radund 1780 liters per minuta cun ina pressiun da 80 bar. Questas «avainas» han numerus rusninas. L'aua dal lai nettegiada vegn smatgada tras questas rusninas sin in fin piz da guglia e vapurisescha. Da questa «maschina da vapurizaziun» fitg raffinata vesan las visitadras ed ils visitaders dentant pauc, els chaminan – protegids cun mantels da plievgia – sur la plattforma d'expoziun a l'intern dal nivel.

Las expoziuns: Circuit; il curtin d'Eden – la fascinaziun da la sanadad; Kids.expo; Le premier regard; Signalschmerz; Onoma; Oui!; SwissLove; Wer bin ich?

«Senn e moviment» – L'Arteplage Mobile du Jura

L'Arteplage Mobile du Jura (AMJ) è l'exot tranter las tsching arteplages da l'Expo.02. Ella è endrizzada sin ina bartga e traversa ils trais lais dal Giura. Confurm al motto «senn e moviment» tschertga l'AMJ il senn da l'entir. La bartga alv-cotschna cumpara tuttenina, sa ferma sper in'arteplage fixa e svanescha puspè tut nunspegtadamain. L'AMJ na sa ferma betg mo a la riva, mabain stabilescha era connex cun ils temas da l'Expo e cun las actualitads dal temp. Ella metta en dumonda las activitads e creescha connex surprudents.

Cun sias acziuns a bord e sin il terren, en il port ed ora sin il lai sa differenziescha l'Arteplage Mobile du Jura da las purschidas usitadas da l'Expo sco l'event u l'expoziun. Ella creescha e simulescha realitads, represchenta, anticipescha e spievla l'incalculabel. L'AMJ duai pussibilitar ina vista da las chaussas che s'occupa a moda critica cun l'Expo.02 ed il pajais. Ella s'exprima davart il concept e la realisaziun da l'expoziun naziunala senza imponer a las visitadras ed als visitaders ina tscherta vista da las chaussas. L'Arteplage Mobile du Jura vul irritar, betg provocar. Mintga arteplage fixa ha ses quai e da quel anora svaneschan ils pirats da l'AMJ ora sin ils lais u vegnan giu da la bartga per raquintar la legenda d'in outra arteplage lontana, per stabilir connex fantastics tranter las expoziuns u per prender a bord voluntaris.

La preschentaziun:
Dossier «Expo.02»

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=1116
www.chattà.ch

Dumonda ed offerta – l'economia da martgà

■ La teoria dal homo oeconomicus – ch'è in dals fundaments dal liberalissem – parta da l'idea che mintga uman agescha raziunalmain tenor quai che para util ad el. Grazia a la repartiziun da la lavur sa specialisescha mintgin en il sector nua ch'el è il pli productiv. Quai è la basa dal chapitalissem che promova l'impresa privata ed il pensar da profit. Il liberalissem economic sa basa sin in'idea simpla: pli libers ch'ils umans èn da producir e stgamiar rauba sin in martgà e pli grond che lur gudogn daventa. Il martgà è il lieu nua che sa scuntran en temps fixs vendiders (offerta) e cumpraders (dumonda). La relaziun tranter dumonda ed offerta vegn dictada dal pretsch, sch'i na dat betg intervenziuns en la concurrenza (p.ex. tras fixaziuns ufficialas dal pretsch). En il mund industrialisà na vegnan las fatschentas impurtantas betg pli fatgas sin la plazza da martgà sco en il temp medieval u en l'antica. Tuttina vegn quest gieu d'offerta e dumonda anc numnà martgà en il senn abstract. La preschentaiziun dad oz tematisescha ils avantatgs ed ils privels da l'economia liberala da martgà.

L'idea fundamentala dal martgà

En la circulaziun economica vegnan ils bains ed ils servetschs barattads per daders. Il pretsch d'in bain u d'in servetsch sin il martgà vegn determinà

tras la dumonda e l'offerta. Ils cumpraders èn sin martgà quels che dumondan. Els vulan cuntentar lur basesgn. Ils vendiders èn sin martgà quels che offreschan. Els vulan vender la rauba producida ed ils servetschs. En l'economia da martgà surprinda il martgà la rolla d'equilibrar tranter dumonda e offerta.

La dumonda vegn determinada tras la quantitat da bains e da servetschs ch'ils consumers èn pronts da comprar per in pretsch fixà sin il martgà. La dumonda po esser pli u main flexibla. Quella dals bains substituibel è fitg flexibla, perquai che la variaziun da pretsch influenzescha fermamain la quantitat consumada. In exempel: Sch'il pretsch d'ielì da flur-sulegl augmenta a moda massiva, diminuescha sia consumaziun fermamain, perquai ch'ils consumers pon remplazzar el tras l'ielì da spagnolettas, in product quasi identic. La dumonda dals bains betg substituibel è percenter pauc flexibla, perquai che la variaziun da pretsch influenzescha strusch la quantitat consumada. Sch'il pretsch da sal augmenta, na sa sbassa la quantitat consumada bunamain betg, perquai ch'il sal è in product indispensabel che na po betg vegnir remplazzà tras in auter.

L'economia planifitgada

En opposiziun cun il martgà liberalisà stat l'economia planifitgada. Quella vegniva pratigada en l'Uniun Sovietica: ils pretschs dals bains e servetschs na vegnivan betg determinads tras la dumonda ed offerta, ma bain tras il stadi. In dals problems principals dals martgads planisads è la ristga da prevediment (l'offerta na s'adatta betg automaticamain a la dumonda). Ins sa regorda da las colonnas immensas davant ils negozis da virtualias sovietics.

Il martgà tradiziunal furma la basa da l'economia liberala moderna.

FOTO: M. MÜLLER / PIXELIO

L'offerta è la quantitat da bains e da servetschs ch'ils producents èn pronts da vender ad in pretsch fixà sin il martgà. Sch'il pretsch s'augmenta, crescha la quantitat offerta, perquai che ses producents pon augmentar lur profit. Sch'il pretsch percenter sa sbassa, sa sbassa era la quantitat offerta.

Il pretsch

La funcziun la pli impurtanta dal pretsch è d'adattar dumonda ed offerta in a l'autra. La dumonda crescha cun pretschs bass e sa diminuescha cun pretschs auts. L'offerta crescha cun pretschs auts e sa diminuescha cun pretschs bass. Sch'ins metta las curvas da dumonda ed offerta ina sur l'autra, vesan ins che dumonda ed offerta s'entaupan en in tschert punct. Quel marchescha il pretsch da martgà nua che dumonda ed offerta sa guluschan quantitativamain: Ils purschiders (restaurants) che pretendan in pretsch pli aut na pon betg vender lur café, ed ils dumandaders che n'èn betg pronts da pagar il pretsch da martgà per scadiola café ston renunziar da comprar. Tar il pretsch da martgà s'accorda la quantitat offerta pia cun la quantitat dumandada.

Ma il pretsch da martgà vala mintgamaì be per curt temp, perquai che dumandader e purschider midan cuntinuadamain lur cumportament. Per consequenza sa spostan las curvas ed i sa resulta in nov pretsch da martgà.

Il cumportament dal vendider vegn per exempel influenzà da midadas dals custs da produenziun. Cun raziunalisar ed augmentar la productivitat po il vendider sbassar ils custs. Ulteriurs factors che sforzan las interpresas da s'orientar adina danovamain al martgà pon esser il cumportament da la concurrenza u differentas racoltas: cun ina pitschna racolta sa sminuescha l'offerta, cun ina gronda racolta crescha quella.

Il cumportament dal cumprader vegn influenzà da midadas da las entradas. Sche quellas creschan, s'augmenta la dumonda, sche quellas diminueschan, tschessa quella. In ulteriur factur èn las midadas dals basesgn: Ils cumpraders pon midar lur pretensiuns, per exempel tras midament dals gusts, novaziuns tecnicas u influenzas da la reclama. La finala pon er midadas dals pretschs d'autras raubas midar il cumportament: Sch'il pretsch per glatscheras vegn sbassà, po la du-

monda per products schelentads crescher.

La concurrenza

L'economia da martgà vegn dirigida da la concurrenza. Quella permetta als producents d'offrir libramain lur bains e servetschs sin in martgà. La concurrenza permetta era als cumpraders da tscherner libramain tranter quests bains e servetschs. Il princip da la concurrenza è la basa da l'economia da martgà.

La concurrenza sclauda participants nunproductivs. Tgi che porscha rauba da mendra qualitat u per pretschs pli auts che ses concurrents vegn a vender pauc u nagut. Tgi che na po betg pagar ils pretschs da martgà, na po betg comprar. A lunga vista vegnan be quellas raubas producidas e vendidas che vegnan dumandadas da clients solvents.

In avantatg da la concurrenza è ch'ella stimulescha l'innovaziun. Ils producents sviluppan novs products per offrir meglier che lur concurrents. La concurrenza promova plinavant la diminuziun dals pretschs. Sch'ina impresa fa gronds profits sin in martgà, attira ella autras che produceschan bains sumegliants ad in pretsch pli bass.

Ma en vardad è la concurrenza savens incumpleta. Igl existan numerus obstachels per la concurrenza sco la preschientscha d'ina furma da monopol, l'existenza da cartels, convegnas verbalas, patentas, subvenziuns, normas da qualitat u labels che protegian tscherts products. Il stadi po era preservar tscherts martgads da la concurrenza, perquai ch'els èn d'in interess general (p.ex. la sanadad u l'educaziun).

Las limitas da la teoria

L'idea da l'economia da martgà ha passa 200 onns. Il bab spiertal da quella è il Scot Adam Smith. Gia il 1776 ha el scrit: «Mintgin vul chattar l'investiziun la pli favuravla e vesa be ses agen avantatg. Ma gist perquai preferescha el era quai ch'è il meglier per la societad.» «Sche las interpresas ageschan uschia che lur products survegnan dapi valita, vulan ellas be augmentar lur gudogn. Qua tras cuntanschan ellas però er ina finamira publica ch'ellas gnanca n'intendevan. Cun agir en agen interess promovon las interpresas l'interess da la societad blier pli efficaciamain che sch'ellas avessan vuli promover quel directamain.» «Il stadi na

dastga betg intervegnir en il process economic.»

Ma la lescha da la dumonda ed offerta, ch'è in dals fundaments dal sistem chapitalistic, è fitg teoretica. Ella parta da l'idea ch'ils cumpraders ed ils producents vulan tuts maximar lur profit. La cumpra po dentant esser motivada tras autras valurs, pli irraziunals. Per pudair applitgar la lescha stuess il martgà plinavant esser cumpletamain liberalisà; la concurrenza stuess esser cumpleta per permetter als consumers da tscherner libramain ils products per il pretsch il pli bass e l'intervenziun dal stadi stuess esser limitada. En realitad datti strusch martgads cumpletamain liberalisads. L'intervenziun dal stadi, era sch'ella è minima, è adina preschenta, tras las taxas ch'el accassescha u las subvenziuns ch'el accordescha. Er leschas pon sfurzar ils producents da respectar tscherts standards, quai ch'augmenta il pretsch da tscherts products. Per blers consumers n'è il pretsch plinavant betg l'unic argument per tscherner in product. En Svizra vegnan per exempel las bananas pli charas che derivan dal commerzi loial vendidas meglier che las bananas classicas.

L'economia da martgà sociala

La basa da l'urden economic svizzer è l'economia da martgà. La Constituziun federala garantescha la libertad da commerzi e mastergn. Il stadi dastga però intervegnir en l'economia da cas en cas, sch'i va per il bainstar dals burgais. Perquai sa numna noss urden economic – e quel da blers auters stadis – «economia da martgà sociala».

La Confederaziun intervegn per exempel en ils suandants cas: per promover in svilup equilibrà da la conjuntura; per cumbatter la dischoccupaziun e la chareschia; per garantir la segirtad finanziala en cas d'accident, malsogna, invaliditad e vegliadetgna; per segirar la concurrenza libra; per mantegnair productiva l'agricultura; per promover ina repartiziun gista da las entradas; per metter a disposiziun l'infrastructura necessaria sco per exempel vias u ospitals; per proteger l'ambient da la destrucziun. En il decurs da la segunda mesadad dal 20avel tschientaner è l'influenza dal stadi creschida pli e pli fitg. Actualmain correspundan las expensas totalas dal maun public tranter 30–40% dal product social.

L'exempel da la repartiziun da las entradas

En Svizra vegnan las entradas en emprima lingia repartidas tras il martgà. Las entradas èn la recumpensa (il pretsch) per la lavur, il terren ed il chapital. Las entradas dals singuls lavurants divergeschan fitg tut tenor vegliadetgna, professiun, furmaziun, schlattaina e regiun. Las differenzas da paja fan che las entradas vegnan repartidas inegualmain tranter las singulas gruppas dal pievel. Perquai emprova il stadi da cuntanscher cun mesiras adequatas ina repartiziun gista da las entradas.

Per questa repartiziun gista da las entradas na datti però nagina definiziun generala. Il sentiment da giustia sa basa sin valitas idealas che divergeschan tut tenor la vista persunala. Perquai vul ins cuntanscher ina repartiziun da las entradas che correspunda al sentiment da giustia da la gronda part da las burgaisas e dals burgais. La basa furman ils suandants principis da repartiziun: L'entrada duai correspunder a la prestaziun (giustia da prestaziun); mintga persuna duai obtegnair tantas entradas sco necessari per cuntentar ils basesgn ils pli impurtants, e quai independentamain da sias forzas da prestaziun (giustia da basesgn); mintga persuna duai avair cundiziuns da partenza sumegliants en l'economia, independentamain da sias entradas e da sia facultad (guluschiun da las cundiziuns da partenza); mintga persuna duai pudair disponer da las medemas entradas (princip d'egalitad).

La Svizra tschertga da realisar optimalmain quests principis da repartiziun. Las interpresas pajan en general tenor prestaziun. Cun taglias progressivas e cun ina renta da vegls maximala emprova il stadi da gular las entradas. Tgi che n'ha naginas entradas da lavur u facultad (p.ex. invalids u vaivs) vegn sustegnì dal stadi. Quest sustegn sa drizza tenor il princip da basesgn. Las cundiziuns da partenza vegnan gularadas per exempel cun stipendis, cun regionalisar las scolas medias e professiunals e cun promover las pussaivladads da sa scolar vinavant.

La preschentaiziun:
Dossier «Il martgà»

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=2132
www.chattà.ch

Il pavon – in exempel sorprendent per l'evoluziun da las spezias.

FOTO SUNSETFORUM/PIXELIO

Las spezias pon s'adattar a lunga vista a midadas da lur ambient.

FOTO R. ECKSTEIN/PIXELIO

Evoluziun e varietad

La teoria da Darwin explitgescha la diversitad da la vita

■ Dapi si'empira appariziun è la vita sa sviluppada cuntinuadamain e sa preschenta oz en milliuns furmas differents. La ritgezza actuala è il resultat da l'evoluziun durant passa 3,5 milliardas onns. Evoluziun numn'ins la midada da segns characteristics ertavels d'ina populaziun da creatiras en la transiziun da generaziun tar generaziun.

Quests segns characteristics èn codads en furma da gens che vegnan copiads tar la fructificaziun e dads vinavant a la descendenza. Tras mutaziun poi dar differents variantas da quests gens, uschenumads allels, ch'effectueschan characteristics midadas u dal tutfatg novas. Questas variantas e lur recombinaziuns mainan tar differenzas ertadas (variabilitad genetica) tranter ils singuls individis. Sa mida il dumber da tals allels (l'uschenumnada frequenza d'allels) en ina populaziun e vegnan las characteristics correspundentas avant pli savens u pli da rar, alura discor ins dad evoluziun. Quai po succeder tras seleziun natirala (ratas da survivor e da reproducziun pli autas u pli bassas en consequenza da characteristics ch'èn sa midadas) u er tras l'uschenumnada

drift genetic, pia tras midadas casualas durant la reproducziun genetica. Questa capacitad da s'adattar permetta a la spezia da sa mantegnair, malgrà las midadas da l'ambient.

La teoria da l'evoluziun tras seleziun natirala ha Charles Darwin (1809–1882) preschenta per l'emprima giada l'on 1859 en si'ovra «The Origin of Species». Durant ils onns 1930 han ins cumbinà la seleziun natirala tenor Darwin cun las reglas da reproducziun elavuradas da Gregor Mendel (1822–1884) e creà uschia la teoria sintetica da l'evoluziun. Tras si'imensa forza explicativa è la teoria da l'evoluziun daventada il principi organisatoric central da la biologia moderna. L'evoluziun explitgescha a moda cumplessiva la diversitad da la vita sin Terra.

L'istorgia da las spezias n'è tuttavia betg quieta e regulara, mabain è caracterisada d'episodas da grondas diversificaziuns e da periodas d'extincziun en massa (las tschintg grondas crisas biologicas, enconuschentas sut il num «big five»). Sco quai che la naschentscha e la mort fan part dal ciclu da la vita, tutgan l'appariziun e l'extincziun da tschertas spezias tar il process da l'evoluziun. Ma las extincziuns en massa, durant las qualas numerusas spezias èn svanidas entaifer fitg curt temp, restan eveniments excepziunals.

Precambrium e paleozoicum

La Terra è sa furmada avant 4,6 milliardas onns tras la densitad da gas, da pulvra e da conglomerats en l'univers. Durant l'emprima perioda geologica (il precambrium: 4600 fin 542 milliuns onns) è la Terra sa sfradentada ed ils oceans e continents èn sa furmads. En quest'epoca ha er la vita cumenzà. Quai cumprovan ils pli vegls fossils che dateschan d'avant 3,5 milliardas onns. Els mussan che organisems monocellulars, procariots (bacterias), vivevan en ils oceans. In pau a la giada en sa sviluppada organisems pli cumpless che consistivan da pliras cellas, sco per exempel las algas blauas, ils emprims organisems ch'han produci oxygen. Quai ha midà a moda radicala l'atmosfera ed ha permess il svilup da furmas da vita pli e pli cumplessas.

A l'entschatta dal cambrium (542 fin 488 milliuns onns), la segunda perioda geologica, ha lieu ina veritabla explosiun da furmas da vita: ils precursurs da las stailas da mar, da las crustaccas e da las medusas han conquistà la Terra. Ils emprims animals vertebrads èn cumparids en furma da peschs sco anguillas che sumegliavan las lampredas dad oz. Durant l'ordovicium (488 fin 444 milliuns onns) è la vita sa diversifitgada en ils oceans.

A la fin da questa perioda ha gi lieu probablamain l'emprima extincziun en massa. Ella è vegnida chaschunada d'ina perioda glaziala ch'ha sbassà il nivel da las mars. 85 % da las spezias èn svanidas, tranter quellas è stada pertutgada fermamain la grupp da dals trilobits (ina grupp d'artropods da la mar parentà cun las crustaccas dad oz).

Durant las periodas dal silur (444 fin 416 milliuns onns) e dal devon (416 fin 360 milliuns onns) èn las spezias ch'han survivi sa diversifitgadas vinavant. Els emprims insects senza alas èn cumparids, medemamain ils amfibis e las emprimas

plantas terestras (fletga). Suenten ils oceans ha la vita conquistà la terra. Ma in'ulteriura extincziun en massa ha fatg svanir passa 70 % da las spezias, surtut las spezias che vivevan en las auas chaudas. Era questa crisa è d'attribuir ad ina sbassada da la temperatura sin il planet.

Tuttina è la vita ida ses curs. Ils emprims insects cun alas han colonisà il spazi d'aria durant il carbon (360 fin 299 milliuns onns). Ils millipes han populà ils guauds da coniferas ed ils squagls han dominà las mars. Intgins milliuns onns pli tard, durant il perm (299 fin 251 milliuns onns), han cumenzà a sa derasar ils reptils.

Alura ha gi lieu la terza extincziun en massa, la pli impurtanta da l'istorgia. Durant quella èn svanidas passa 90 % da las spezias. Els motivs pussaivels èn: ina midada dal clima, in'activitad vulcanica u l'effect da serra.

Dal mesozoicum al temp dad oz

Las spezias ch'han survivi questa crisa, surtut ils reptils, han profità dals spazis libers per sa sviluppar durant il trias (251 fin 200 milliuns onns), la perioda dals emprims dinosaurs e mammals. Durant questa perioda ha la quarta gronda crisa biologica gi lieu. Il spazi ch'è daventada liber tras quai, ha avert la via als gronds reptils sco ils dinosaurs ch'han conquistà la terra franca durant il giura (200 fin 145 milliuns onns). Els vivevan tant sin terra sco en l'aua ed en l'aria. Durant la perioda da crida che suonda (145 fin 65 milliuns onns) èn cumparidas las emprimas plantas da flurs ed ils utschels.

Durant quest temp vegniva il mund vivent dominà dals dinosaurs. Ma lur domini ha prendi ina fin durant la tschintgavla crisa biologica, chaschunada ubain d'in meteorit ch'ha fatg crudar tonnas da material en l'atmosfera e provocà ina stirentada da quella, ubain da currents da lava ch'han manà ad ina midada dal clima, ubain tras la cumbinaziun da quests dus fenomen. Var 50 % da las spezias èn svanidas, oravant tut ils gronds reptils. Lur dispariziun ha creà spazis liber per la derasaziun da las plantas da flur, dals utschels e dals mammals durant il terziar (65 fin 2,6 milliuns onns), e per l'arriva dals ominids (surfamiglia entaifer l'urden dals primats, a la quala er l'uman fa part).

La finala arriva il temp en il qual nus vivain oz, il quartar (2,6 milliuns onns fin oz). Intginas periodas glazialas han gi in'influenza impurtanta sin las furmas da vita. Spezias bain adattadas al fraid, sco

il mamut, èn sa derasadas durant quest temp. Els antecessurs da l'uman modern èn cumparids, e suenten ina lung'evoluziun ha conquistà il homo sapiens il mund.

L'istorgia da la vita en l'interval d'in onn

Sch'ins vules raquintar l'entira istorgia da la vita en l'interval d'in onn, alura giess quella uschia: la Terra vegn creada l'emprim da schaner; las emprimas furmas da vita cumparan l'avrigl e las plantas terestras la fin da november; ils dinosaurs naschan enturn la mesadad da december e moran ora enturn Nadal. L'uman cumpara pir ils 31 da december a las 23.25 uras.

Vers ina nova crisa biologica?

Sco vesì n'è il dumber da spezias betg saugmentà gradualmain e n'è era betg restà constant en il decurs dal temp. Durant il svilup da la vita hai dà fasas prosperantas e periodas da crisa, nua che la diversitad era fitg pitschna. Grazia a l'evoluziun, al fatg che las spezias pon s'adattar a las circumstanzas, ha la diversitad pudì sa remetter da questas grondas crisas.

Oz è questa diversitad dentant periclitada pervia d'intervenziuns da l'uman. El è responsabel per quai che tschertins numnan la sisavla crisa biologica. La quota d'extincziun actuala da las spezias è 1000 fin 10 000 giadas pli auta che la quota d'extincziun natirala ch'ins pudess spetgar – la reducziun da las spezias progredescha uschè spert sco anc mai.

L'uman è vidlonder da modifitgar ses ambient – l'ambient, en il qual el viva e dal qual el è dependent.

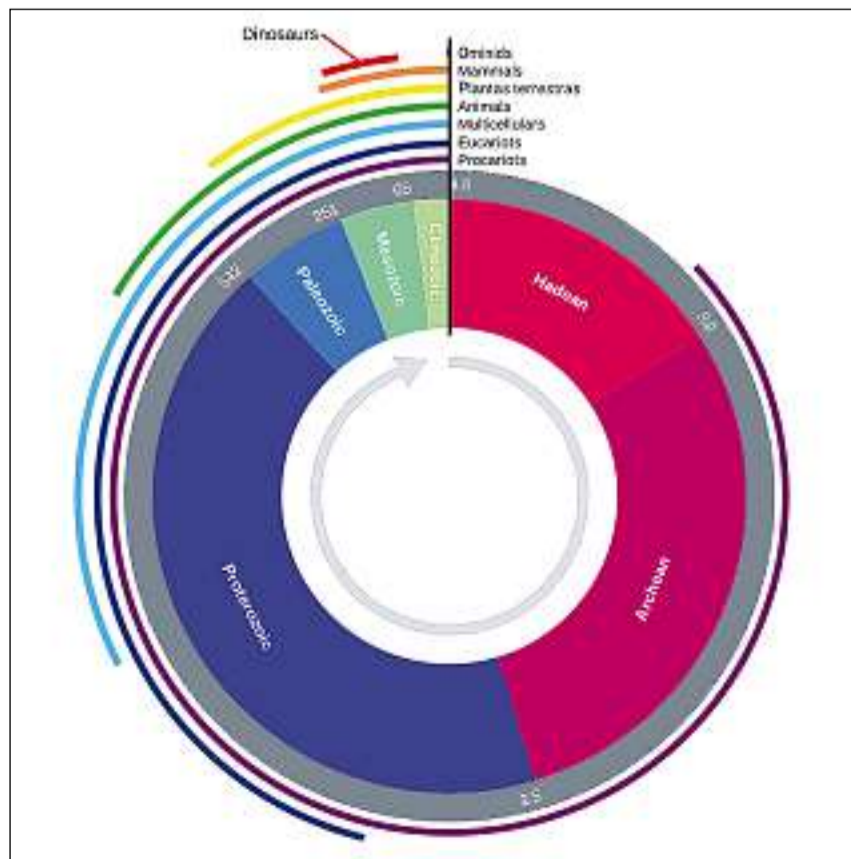
Tras quai periclitatescha el era la diversitad dals ecosistems e da tut ils process e las relaziuns ch'existan entaifer quels. Dapli spezias ch'els ecosistems han e meglier ch'els pon far frunt a las midadas da l'ambient ed a las influenzas umanas. Perquai èsi impurtant da proteger la diversitad biologica dals ecosistems.

La preschentaaziun:

Dossier «Evoluziun»

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=1374
www.chattà.ch

Svilup da la diversitad biologica sin Terra.

cenozoicum	quartar	2,6 – 0
	terziar	65 – 2,6
mesozoicum	crida	145 – 65
	iura	200 – 145
	trias	251 – 200
paleozoicum	perm	299 – 251
	carbon	360 – 299
	devon	416 – 360
	silur	444 – 416
	ordovicium	488 – 444
precambrium	cambrium	542 – 488
	proterozoicum	2500 – 542
	archaicum	4000 – 2500
	hadaicum	4600 – 4000

Las periodas geologicas da la Terra

Angelo e la muetta

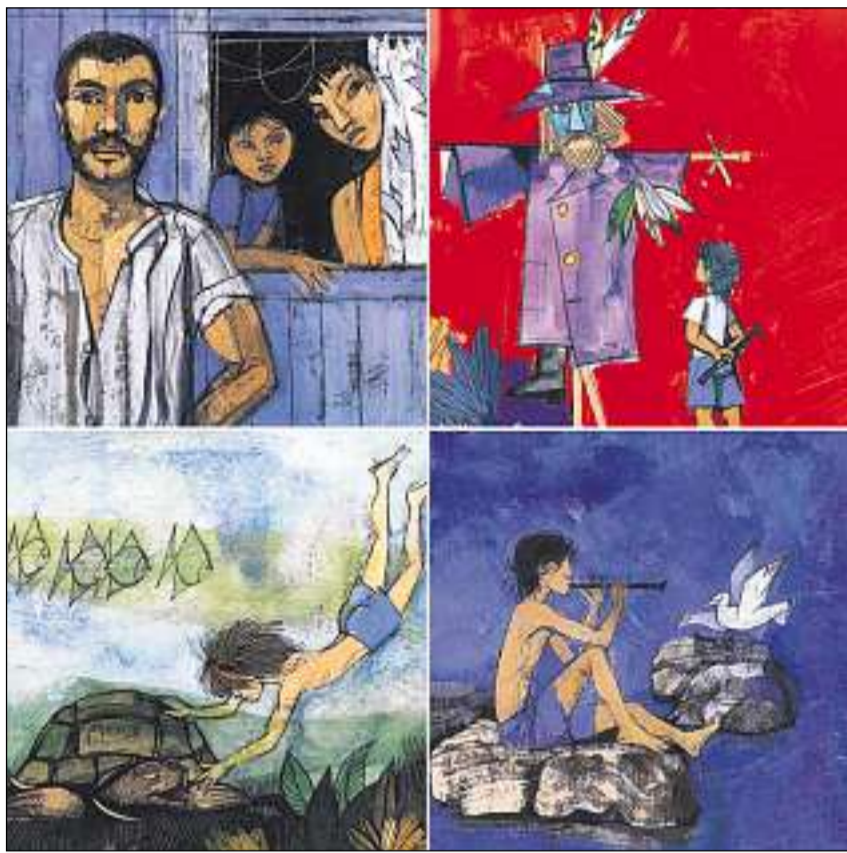
In viadi aventurus tar l'insla misteriusa d'Insulet

■ Il mattet Angelo abita a la mar ed ha in fidaivel cumpogn da giu: la muetta Timbo. La mamma dad Angelo è malsauna ed il bab ha pers la vusch. Angelo vulesch gidar ses geniturs e va tar il spaventegl per cussegl. Quel al confida in grond misteri: la medischina per la mamma e la vusch dal bab sa chattan sin l'insla magica d'Insulet. Ensemen cun Timbo e las autras muettas sa metta Angelo sin via vers in'aventura incredibla. Il delfin giagl, la sirena, la tartaruga giganta ed autras creatiras fabulusas gidan Angelo a surmuntar bliers incapas. Tgi che ristga da sa metter sin quest viadi, returna midà. In'istorgia davart l'amicizia e l'amur, la tristezza e la speranza, in'aventura ch'envida da prender part.

Sco contribuziun a l'Onn europeic dals umans cun impediments ha la Procap Grischun ed il 2003 il cudesch «Angelo e la muetta» en tut las quatter linguas naziunalas. L'istorgia captivanta da Vincenzo Todisco, illustrada da l'enconuscent pictur artist Rudolf Mirer, conquista dapi lura ils cors dals

uffants e creschids en tut la Svizra. Il 2004 è l'ovra vegnida tschernida sco Cudesch grischun da l'onn. Il 2005 ed il 2006 ha il cudesch, inscèn sco musical en lingua tudestga tenor ina cumposiziun da Robert Grossmann, festiva ina premiera reussida ed è ultra da quai vegnì edì sco giu auditiv sin DC.

Cun il med d'instrucziun «E Timbo sgola tuttina...» cuntinueschan Angelo e sia muetta Timbo lur viadi aventurus en las scolas grischunas. Il med

Maletgs da Rudolf Mirer or dal cudesch «Angelo e la muetta» (2003).

d'instrucziun sa drizza a la terza e quarta classa primara. El è disponibel en tut las trais linguas chantunalas e cumpiglia sper in ordinatur cun in commentari didactic e bleras propostas per l'instrucziun er il cudesch «Angelo e la muetta» ed il DC tudestg. Ultra da quai pon las persunas d'instrucziun te-lechargiar ulteriuras materialias en in sector online protegì cun in pled-clav.

L'editura, la Procap Grischun, è ina secziun da Procap, l'anteriura Associazion svizra d'invalids fundada il 1930. Oz è Procap la pli gronda organisaziun d'autoagid d'umans cun in impediment en Svizra. Ella è activa sin plaun

naziunal en radund 60 secziuns regiunalas ed en tut las regiuns linguisticas. L'uniun gida dapertut, nua che l'agid social statal vegn a ses cunfins. Procap procura cun ses engaschament che naging na vegnia discriminà pervi da ses impediment u da sia malsogna. Sia finamira è da cuntanscher ina reconuschienscha ed in'integraziun cumplina dad umans cun impediments. Quest cudesch duai gidar a cuntanscher quest intent.

L'istorgia

Angelo, il figl d'in pestgader, abita cun ses geniturs a la mar. La famiglia è fitg povra. Il bab na sa betg discurre e la mamma è malsauna. Angelo va cun ses bab a la pestga. Il bab vinda ils peschs al martgà.

Angelo siemia dal circus, sto dentant guardar da ses geniturs. «L'amur è l'emprima virtid.» La muetta Timbo è la meglra amia dad Angelo. Ella ha in curius disegnan sin ses dies. Angelo na dumonda betg tge che quai signifitga. «La pazienza è la segunda virtid.» Angelo gioga cun Timbo. La muetta disegna per il mattet maletgs magnifics vi dal tschiel. Il medi visita la mamma. El n'enconuscha nagina medischina per curar il bab e la mamma.

Angelo ha anc in auter ami: il spaventegl. Quel è sulet e vegn spretschà e marginalisà dals utschels. Angelo vul savair dad el co chattar la vusch da ses bab ed ina medischina per la mamma. Il spaventegl al tradescha ch'el sto sglar fin a l'insla d'Insulet per chattar quai ch'el tschertga.

Tras in accident perda la muetta Timbo in'ala. Ella na vegn mai pli a savair sglar. Angelo la spendra or da la mar furibunda. Ils dus amis èn vegnids en ina tempesta.

Il delfin-cameleon spendra Timbo ed Angelo or da la tempesta. El maina ils dus amis a la riva. Angelo resta fidaivel a sia muetta. «La fidaivladad è la terza virtid.»

Angelo fa cun las plimas dal spaventegl in'ala per Timbo. Ma Timbo na reussescha betg da sglar. Il spaventegl tradescha al mattet co ch'el arriva a l'insla d'Insulet. Las muettas prendan dapart il spaventegl e construeschan cun las parts da quel in drag. «L'amicizia è la quarta virtid.» Il viadi cumenza. Timbo sesa sin il drag. Communabla-main cuntanschan els il grip da la sirena.

Il vent tegna ferm la sirena sin il grip, per ch'ella chantia per el chanzuns da durmir. Ella è sul suletta e fitg trista. La sirena tradescha ad Angelo pertge

ch'il vent ha prendì la vusch a ses bab. Angelo schlia l'engiavina da la sirena e chatta il pled magic.

Uss è la sirena liberada. Angelo sfunsa giufuns la mar e prenda la conchiglia or da la bucca da la tartaruga giganta. Il viadi cuntinuescha. Angelo e ses amis arrivin sin l'insla d'Insulet. Là als spetga gia il nausch nanin guardian ch'als vul stgatschar. Els vegnan da guadagnà l'amicizia dal nanin cun al regalar la conchiglia. Quella cuntogna in spivel che gida il nanin da puspè daventar bun.

Angelo e ses amis arrivin tar l'umin tshorv. Quel surdat ad Angelo la flur magica. Ils amis prendan cumià da l'insla d'Insulet. Il delfin-cameleon als maina a chasa. Grazia al suc da la flur vegn la mamma puspè sauna. Il vent ha returnà al bab sia vusch. Angelo e Timbo vegnan a restar amis, era sche la muetta ha mo pli in'ala.

«Entant, lunsch davent, sin l'insla lontana d'Insulet, chatta il vegliet sabi finalmain la frasa daditg desiderada che concluda il Cudesch dals misteris. Sin la davosa pagina dal cudesch statti ussa scrit: La vita è in labirint da decisiuns ch'ins sto prender ed a la fin ha tut in senn.»

Ponderaziuns da l'autur

Davart l'aventura da concepì e scriver il cudesch «Angelo e la muetta» scriva l'autur Vincenzo Todisco: «Leger in cudesch è sco da far in viadi aventurus. Scriver signifitga in pau il medem. Insa na sa mai exact nua ch'il viadi maina. A mai ha l'istorgia avert ils eglis per las

litica duessan procurar che las persunas handicapadas pudessan esser pli independentas, saja quai cun megliar la mobilitad, construir abitaziuns adequatas a lur basegnas u cun las metter a disposiziun agids en il mintgadi. Era persunas cun impediments vulan cuntanscher in'autonomia pli gronda e sa realisar en las differentas situaziuns da lur vita. Sch'il cudesch vegn da sensibilisar uffants per talas dumondas, als po el gidar a chapir megliar las persunas cun impediments.»

Il med didactic

Angelo e la muetta è en emprima lingua in'istorgia captivanta e commoventa ch'ins legia, taidla e raquinta gugent. Sch'ins legia e taidla attentamain l'istorgia, sent'ins ch'il cudesch cuntogna bliers messadis per part zuppads. In exempel: La gronda part da las persunas cun impediments visita atgnas scolas, viva en chasas spezialas e lavura en officinas separadas. En la vita publica èn ellas strusch preschentadas. Umans senza impediments las inscuntran savens cun in sentiment da malsegrezza u schizunt da refusa, in pau sco il guardian da l'insla d'Insulet ch'emprova, avant ch'el daventa bun cun guardar en il spivel, da stgatschar mintgin che vul entrar en ses reginavel.

Il spivel è mo in dals numerus elements simbolicos e codads dal cudesch. Ir a la tschertga da quests messadis è sco da far in viadi d'exploraziun. Il med d'instrucziun «E Timbo sgola tuttina...» cumparì l'onn 2010 vul accompagnar ils uffants sin in tal viadi.

Vincenzo Todisco, l'autur dal cudesch.

FOTO YVONNE BÖHLER

persunas handicapadas – ed jau sper che quai saja il cas er per las lecturas ed ils lecturs.

Ils protagonistas da l'istorgia èn Angelo e sia muetta Timbo. In di ha la muetta in terribel accident e perda in'ala. Ella na sa mai pli sglar. Tge far cun in utschè che na sa betg pli sglar. Al serar en in chaset per impedir anc ulteriurs accidents e perquai ch'el na sa tuttina sglar nagliur pli? La resposta, nus essan tuts d'accord, sto esser in'otra. E gist questa resposta emprovan il cudesch ed il med d'instrucziun accompagnant da chattar ensemen cun ils uffants.

En il cudesch vegnan avant ulteriuras persunas ch'han «defects» fisics: il bab dad Angelo na sa betg discurre, la mamma è malsauna ed il vegliet sabi è tshorv. En pli vegn la sirena tegnida a ferm sin in grip. Ella n'ha naginas chommas e na sa betg chaminar. Ella na pudess betg ir tras in isch «normal». E la muetta Timbo? Na vegn ella mai pli a savair sglar? È quai in impediment? E co vesa ora la realitad dals umans handicapads? Els inscuntran dapertut obstachels: sin via, en edifizis e meds da transport publics, en scola. Savens sa tracti da barrieras invisiblas e nunnecessarias che restrenschan l'autonomia e difficulteschan la vita sociala da quellas persunas. La societad e la po-

La finamira è d'intimar las scolas/ils scolasts e lur classas cun agid da propostas didacticas orientadas a l'activitad, che conceschan l'emprer sco in process che cumpiglia tut las dimensiuns cognitivas, da s'occupar a moda ludica ed a medem temp profundada da la tematica da l'impediment. Ils uffants reduceschan uschia lur pregiudizis e sviluppan in access natiral e spontan a la tematica ed als basegnas da persunas cun impediments. Ils uffants sa fatschantan cun dumondas sco las suandantas: Tge è in impediment? Co sa mussa quel? Tge differents impediments datti? Co pudain nus inscuntrar persunas cun impediments? Co vivan persunas cun in impediment?

Questas dumondas vegnan tematizadas en il decurs da l'istorgia. Il med duai esser in instrument d'instrucziun interdisciplinar che po vegnir utilisà durant l'instrucziun regulara u en in'emna da project.

La preschentaziun:

Vincenzo Todisco / Rudolf Mirer: Angelo e la muetta. Cuir 2003.

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?id=1338&chiid=401
www.chatta.ch

Cuverta dal med didactic, cumparì il 2010.

Angelo e la muetta – ils singuls elements en survista:

– Cudesch «Angelo e la muetta» da Vincenzo Todisco, illustrà da Rudolf Mirer (2003)

– DC dal giu auditiv/musical tudestg «Angelo und die Möwe» da Vincenzo Todisco e Robert Grossmann (2006)

– Ordinatur «E Timbo sgola tuttina...» che cumpiglia in commentari didactic, propostas didacticas, fegls da lavur, il text dal cudesch per copiar e las notas da las chanzuns dal musical (2010)

Erox sin dumonda

Co che l'istorgia dals Vegls Confederads è vegnida rescritta atras ils tschientaners

■ S'occupar da l'istorgia vul dir interrogar las perditgas dal passà. Quellas na consistan betg mo da scrittiras, mabain er da maletgs, chanzuns, films u monuments. Feschond diever da questa materia prima da l'istorgia accentuescha mintga generaziun differentes aspects dal passà. Tras quai relata mintga preschentaiziun istorica er insatge dal preschent. Sche l'artista Margot Güttinger lascha far traits Svizras l'engirament dal Rütli a chaschun da las festivitads da 700 onns Confederaziun l'onn 1991, tschenta ella il medem mument ina dumonda actuala: è la politica atgnamain ina chausa che pertutga be ils umens?

Il medem vala er per represchentaiziuns e tractats istorics pli vegls. Uschia ha mintga generaziun si'atgna

na imaginaiziun da la Veglia Confederaziun. Las diversas interpretaiziuns correspundan a differentas finamiras e raschuns: Duai l'istorgia cumprovar la tutpreschientescha da Dieu? Duai ella mussar il progress da l'umanità? È ses intent primar da scuvrir las ragischs da la naziun u da rinforzar la prontezza da sa defender? U duai ella provar da descriver il mintgadi dals antenats?

Interrogar il passà: carmalant e privlus

«Arbitrariadad e tirannia dals chastelans da Habsburg han a sias uras giustifitgà il mazzament d'in tiran e la destrucziun da las fortezzas habsburgaisas; Dieu sez ha protegi il Confederads en lur acziun.» Quai è il messadi central da la cronica illustrada da Christoph Murer «Vom Ursprung der Eidgenossenschaft» (1580). Ella preschenta diversas epocas da la fundaziun da la Confederaziun e da la separaziun da Habsburg. En furma e cuntegn è quest'ovra – che para sin l'emprim'egliada descriptiva e «neutrala» – pia nagut auter ch' in tractat politic. Ella emprova da giustifitgar l'agir dals Confederads ed appellescha a medem temp a las regenizas dals chantuns, ch'èn smanatschadas da quel temp da dispartas, da betg emblidar l'origin cuminaivel.

Quest'istorgia da liberaziun militarà sut protecciun divina è er sa fatga valair durant ils proxims tschientaners. Ils maletgs da Morgarten e d'au-

tras battaglias èn daventads fitg populars enturn il 1700; els regordan a la cuminanza d'in pievel cumbattiv che para da viver en gronda libertad. En il 18avel tschientaner edeschan scienzias svizzers alura collecziuns da las funtaunas istoricas da la Svizra. Sin quellas sa basan «Die Geschichten Schweizerischer Eidgenossenschaft» en tschintg toms che Johannes von Müller da Schaffusa ha publicità tranter il 1780 ed il 1808. Sia vasta preschentaiziun epica chatta in'immensa accoglientscha durant l'entir 19avel tschientaner; sin quella sa basan poets e picturs sco Friedrich Schiller u Ludwig Vogel en lur preschentaiziuns popularas.

Uschia sa patrunan plaunet er spierti illuministics e critics da l'istorgia da la Veglia Confederaziun. Il Bernais Albrecht von Haller è in dals pli excellents filosofos e scienzias dal 18avel tschientaner. Ensemen cun Jean-Jacques Rousseau ed auters formulescha el ina nova vista da la natira, da las Alps e da ses abitants che sa derasa en l'entira Europa. Il poem «Die Alpen» publicità il 1732 ha in success durabel. Sco spezia d'avantgardist da l'entusiassem per la natira crai Haller da chattar en las Alps svizras, preservadas da la corrupziun da las citads, ils fastiz da l'epoca dad aur legendara.

L'occupaziun scientifica cun funtaunas istoricas ha gia baud mess bravamain en dubi tscherts maletgs tradiziunals dal passà. Uschia preschenta il scienzìa bernais Gottlieb Emmanuel von Haller en ina brochura publicitada il 1760 l'istorgia da Tell sco ina ditga d'origin danais. L'indignaziun è gronda en l'entir pajais. Ad Altdorf, la patria da l'erox detronisà, vegn il cudeschet arsentà publicamain. La censura bernaisa metta l'ovra immediat sin l'index, e Haller retira sia tesa pauc pli tard. Uschia succedi che la figura da Tell marscha cun ils «gronds» dal pajais tras las vias da Berna a chaschun dal til da glindesdi da Pasca. Haller, plain ricla, ha sez recumandà da recepir l'erox discredità dad el sez en la cerimonia solenna.

Dieu protegia ils Svizzers: l'istorgia sco istorgia dal salit

Dieu il bab sez tegna ses maun protegind sur ils Confederads, ses pievel elegi. L'istorgia da quel appartegna al plan dal salit, ha ses plaz insanua tranter la creaziun dal mund e la vegnida da Cristus.

Uschia sa cloma il messadi cun il qual ils regents dal temp medieval tar-

Battaglia da Morgarten, tenor la cronica da Diebold Schilling (enturn 1480).

div giustifitgavan lur posiziun. Cun incumbensas istoricas ha l'elita federala stgaffi enturn il 1450 ina legenda da la fundaziun da la Lia: L'engirament sin il Rütli, l'assagl sin ils chastels, la stgatschada dals tirans da Habsburg, l'act da liberaziun da Tell. Da lez temp è l'agid da Dieu stà evident per tut ils abitants dals Quatter Chantuns originars. La Lia ch'è naschida da quests eveniments aveva ina posiziun tut spziala en l'Europa contemporana: sco uniun da pitschnas republicas che vegnivan guvernadas d'ina classa superiura aristocratica. En quests circuls tschertgav'ins models politics. Ins ha chattà quels en il Veder Testament ed en il temp antic roman.

En il temp medieval tardiv èn vegnidus scrittis cronics illustradas per incumbensa d'autoritads citadinas. Illustraziuns e texts da questas cronics na pon dentant betg vegnir considerads sco preschentaiziuns autenticas dals eveniments dal temp. Questas cronics reflecteschan plitost la vista istorica dals potentats, la persuasiun da lur missiun e lur basegn da reputaziun. Ch'ellas sajan cumparidas sco singul manuscrut u sco stampat en ina pitschna ediziun – access a questas cronics ha puspè gi mo l'elita politica.

Speranza en l'avegnir: l'istorgia sco progress

L'actur principal da l'istorgia è l'uman che tschertga sia via en l'avegnir cun agid da l'intelletg – per il bainstar da la cuminanza e da sia patria. Ponderaziuns teologicas n'han strusch pli plaz en quest maletg da l'istorgia che flurescha en il 18avel tschientaner. A la tschertga da las furmas exemplaras da la societad e dal stadi scuviron ils filosofos dal temp l'urden social natiral da las valladas alpinas. Filosofos sco il Bernais Albrecht von Haller ed il Genevrin Jean-Jacques Rousseau cartevan d'avair chattà qua il «paradis terrestre», la «tgina da la libertad»: els han chattà en il «pievel dals pasturs» l'uman en sia buntad originala. Talas valurs, projectadas sin il futur, portian il progress.

Tenor ils scienzias da la Confederaziun è quest ideal sa realisà gia pli

baud – numnamain dal temp da las «battaglias eroicas» da Sempach, Murten u Novara. Da lez temp, enturn il 1400 e 1500, ha existì l'epoca d'aur, en la quala ils pasturs cumbattivs han cumprovà lur eroissem en servetsch da la patria e da la libertad. Numerusas societads patrioticas, fundadas enturn il 1750 da l'elita culturala e politica, èn sa stentadas da dar vinavant questa vista da l'istorgia. Chanzuns e raquinaziuns duevan far conoschent las figuras eroicas ad in public pli vast. La tschertga dal stadi ideal maina dentant anc pli lunsch enavos: en il mund da l'antica. Gia a partir dal 16avel tschientaner è sa sviluppa in cult da l'antica per propi cun vastas exchavaziuns archeologicas.

L'istorgia furma il spiert da cuminanza naziunala

Ils tschientaners passads èn las ragischs ed il mutagl d'ina planta encurunada da la constituiziun da 1848. Uschia chapeschan ils purtaders da la furmaziun dal temp da la fundaziun dal stadi federativ il senn da l'istorgia. Perquai accentueschan els ils maletgs impriments dal passà: «pievel da pasturs», engirament dal Rütli, battaglias eroicas, palissadas. Quests maletgs han furmà uschia in spiert naziunale e dà al nov stadi sia legitimaziun.

Bleras instituziuns e corporaziuns dal 19avel tschientaner han gidà a derasar quest cuntegn da l'istorgia. Tirdurs e chantadurs ch'èn sa reunids ad uniuns dapi il 18avel tschientaner han laschà reviver questas ideas a chaschun da lur festas. Er en las scolas è vegni sviluppa e furmà quest sentiment per il spiert da cuminanza naziunala e politica: da l'instrucziun d'istorgia speravan ins che la giuventetgna deduceschia dal passà las dretgas conclusiuns per il preschent e per l'avegnir.

Chalenders populars illustrads èn cumparids a partir da la mesadad dal tschientaner en grondas ediziuns. Reproducciuns da maletgs istorics e raquints populars sa drizzavan consciantamain ad in vast public – en cuntradicziun cun l'istoriografia academica contemporanea che lavura cun las fun-

taunas originalas e sa drizza vers in circul da lecturs pli stretg. Vers la fin dal tschientaner èn las festivitads istoricas s'accumuladas: in factur impurtant per chattar l'identitad naziunala. Giubileums sco la festividat da 600 onns Confederaziun da 1891 duevan gidar ad integrar la massa ed a giustifitgar il sistem politic liberal che sa sentiva smanatschà da novas forzas politics da dretga e da sanestra.

L'istorgia rinforza la prontezza da defensiun

Dal temp da la Segunda Guerra Mundiala èn danovamain revividas las legendas da fundaziun sco l'engirament dal Rütli ed il culp da Tell. Ellas correspundevan a las intenziuns naziunals per ina defensiun spiertala dal pajais. En allocuziuns ed artitgels inziali èn vegnidus accentuadas las valurs originalas e tradiziunals: la prontezza d'erox vigurus da dar la vita, la cunfinaziun vers l'exteriur. Er numerus istoriografos dals onns 1930 e 1940 han celebrà noziuns sco independenza e prontezza da defensiun: la Svizra è unida tras si'istorgia ch'entschaiva, sco ch'i vegn pretais, sin il terratsch benedi dal Rütli cun l'engirament dals muntagnards cumbattivs.

Er ils novs meds da massa, il kino ed il radio, han derasà maletgs e texts correspundents ed impriments. Il film, a l'entschatta discredità e sgiamia en circuls interessads per la cultura, ha obtegnì la reconoschientscha ed il sustegn uffizial da las autoritads. Dal temp da la defensiun spiertala dal pajais èn vegnidus creads films documentars e dramatics ch'han actualisà l'istorgia per intents politics. Grondas preschentaiziuns «istoricas» sco il film «Landamman Stauffacher» han gidà a rinforzar la prontezza da defensiun da la populaziun.

L'istorgia omnipreschenta

L'istorgia è omnipreschenta. Ella sa manifestescha dapertut ed en sias pli differentas furmas. Entiras armadas d'istoriografos locals, da conuschiders da la patria u da genealogs van en lur temp liber suenter ils fastiz da lur antenats. Films dramatics e romans, comics e gieus da computer fan diever cun success da temas dal passà. Creaziuns da moda en il stil da temps passads, copias a bunmartgà da vasas tenor il «Jugendstil» cumprovan ch'er l'istorgia è suttamessa en nossa societad da consum a las leschas da la moda e dal martgà.

Istoriografos ed istoriografos disponan oz da las pli diversas funtaunas per reconstruir il passà. A la materia prima da lur lavur n'appartegnan betg be ils documents scrits u illustrads dals archivs publics e da collecziuns, mabain er ils effectivs da fundaziuns privatas ed ils urdains u il mobigliar dals museums locals. Per examinar e mantegnair questas perditgas stattan numerus edifizis a disposiziun en nossa societad – archivs, museums e bibliotecas cun in'architettura da caracter represchentativ e simbolic. Tut questas instituziuns na dattan dentant betg la garanzia ch'els eveniments passads vegnian tractads objectivamain: Sco da tut temp po l'istorgia er oz vegnir furmada da tschertas gruppaiziuns segund lur agens basegn e surduvrada per propagar lur agens interess.

Guglielm Tell, maletg da Ferdinand Hodler (1897).

La preschentaiziun:

Dossier «Ils Vegls Confederads atras ils tschientaners»

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=2654
www.chattà.ch

Gigli-dras, vinatscha e puma-culaischen – coclas selvadias en cuschina

■ Temp d'atun, temp da racolta. Sper ina ritga schelta da fritgs e coclas en iert, vi da pumera esin la prada datti er las coclas selvadias – main enconuschentas, ma betg main preziasas e savurusas. En la publicaziun bilin-gua «Wilde Weibeküche – Las selvadias cuschinan» (1994) ed en ulterriurs texts preschenta Gisula Tschanner las atgnadads da questas coclas e dat tips e trics co cleger ed elavurar ellas. En pli cuntogna il cudesch in bel dumber da receipts, da l'«avantpast da l'alp d'atun» a l'«elixier da parmuglias». Ma dain il pled a la «rimnadra selvadia»... Coclas selvadias na ston betg adina esser medischina, ellas dastgan er ina giada chasinar la bucca cun lur gust savurus. Ils lieus nua ch'ins chatta las coclas èn

gualds ed urs da gaud, saivs vivas, chavorgias, rivas natirals, costas e bovas crap-pusas, pastgiras ed auters maghers. Mintg'onn madira e smarschescha ina massa coclas da tuttas sorts. Nus dastgain pia racoltar cun buna conscienza en quest «iert per tuts». Blers na ristgan betg da far quai, perquai ch'els crajan ch'ils fritgs sajan tissientads. Segir, er jau lasch star ina planta, sch'jau na la conusch strusch u be cun 99 % segirtad. Sche l'instinct di però: «100 % cler», lur va, ta derscha en l'abundanza da colurs e furmas e scuvra las odurs multifaras.

Tips pratics

Betg duvur gualds e maschinas per cleger. L'instrument il pli sensibil è anc adina il maun uman. Cun el schanegian ins cussegl impurtant per prender giu coclas da las chaglias fitg spinusas: cleger a fin senza pausa, sch'i va bain. Ils pizs dals gnervs «sa retiran» pervia dals impuls permanents durant ch'ils mauns vegnan sgrattads e pizzgads.

Las bleras coclas selvadias èn pli aschas e pli diras che las coclas d'iert. Probabel vegn ins perquai a duvur ellas per far suc. La metoda da pressar cumprovada è da laschar buglir las coclas en aua che na las cuvra betg dal tut. Sil-suenter vegn la broda laschada puser fin ch'ella è tievia e pronta da vegnir pressada. I dat oz diversas struccleras modernas, daspera sa cumprova vivan-vant la metoda tradiziunala da pressar a maun tras il satg da glin. La tailla dal satg lascha passar blera pulpa, betg mo il suc cler da las coclas – e quai è la finala la megla substantza. Suenter vegn il suc stgaurà cun agiuntar in quantum pli u main grond da zutger (u eventualmain da birnel ni da mel d'avieuls), tut segund il product final giavischà: schel u suc.

Gigli-dras

Ellas èn sconuschidas e sbittadas, questas coclas alpinas cun il gust levamain amar. Nus na las enconuschain strusch en outra moda da preparaziun che sco supplement tar selvashina. Las giglidras reducidas a la romantica da chatscha e là er be sco garnitura, smatga-

Coclas selvadias

Gigli-dra	– Vaccinium vitis-idaea / Preiselbeere
Spina da grava	– Hippophaë rhamnoides / Sanddorn
Suvi cotschen	– Sambucus racemosa / roter Holunder
Suvi nair	– Sambucus nigra / schwarzer Holunder
Vinatscha	– Berberis vulgaris / Spitzbeere, Berberitze ni Sauerdorn
Parmuglia	– Prunus spinosa / Schlehdorn ni Schlehe
Puma-culaischen	– Sorbus aucuparia / Vogelbeere ni Eberesche

Gigli-dras, spina da grava, suvi nair, vinatscha, parmuglias e puma-culaischen.

FOTOS PIXELIO

das, spogliadas da lur originalitad... Tgi ha gia sagià ina giglidra clegida directamain da la terra cuverta cun mistgél? Ella gusta dultscha, fina, in zic farinusa e levamain amara; precis sco il sulegl d'atun. E quest aroma sin maisa, en bucca – in eveniment sensual ch'ans lascha pertschaiver la contradicziun misteriusa da questa stagium.

Madirezza: settember – october. Ins las chatta sin terratsch da gaud cuvert cun mistgél, sin pastgiras alpinas en cuminanza cun izuns ed erica, fin ca. 2000 m.

Spina da grava

Sablunusa è la surfatscha da las coclas oranschas, sablunus er il terratsch, sin il qual ellas creschan: en gualds da riva e sin spundas sitgas da sablun, però strusch sin costas vers nord; en pli en cuntradas fluvialas che midan adina la furma. Ils gualds da spina da grava èn spess-spinus e romantics. Cleger è stentus: las coclas creschan amez las spinas lungas e betg oradim. Il pertschient dal vitamin C ch'è fitg aut para da guntgir l'access uman. Ma tuttina, la spina da grava è la regina da la fritga selvadia! Tard la stad, cur ch'ins vesa glischar oransch cler tranter flum, gaud e tschiel, lura è la quaida per il fritg pli gronda che la tema da las spinas.

Ins chatta la spina da grava fin sin 1200 m. Sin quest'atezza vegni settember fin ch'ella è madira. Adatg: prender vestgadira veglia, flatgs da spina da grava na svaneschan mai dal tut.

Per far schel coier 1 l suc pressà cun 1 kg zutger durant 10 min. ed al emplenir en magiels. Spina da grava cuntogna avunda substantza da schelifitgar, ed il vitamin C vegn conservà. Suc (sirup) far tuttina sco il schel, be cun in zic pli pauc zutger.

Suvi cotschen

El è bler main derasà en Svizra ch'il suvi

nair, cumbain ch'il num mussa la stretga parentella. E savurar savura il suvi cotschen propi da selvadi, il gust misterius na sa lascha strusch descriver. Sco outras plantas da fritgs nuncultivadas, mo anc bler dapli, preferescha il suvi cotschen gist ils lieus nua ch'ins na quinta betg pli da scuvrir insatge dretg: crappa, chavorgias senza humus e cuntradas da gondas e bovas. Plinavant cresch'el en gualds umids e betg memia stgirs da la Bassa. Il suvi cotschen è ina da las plantas da pionier classicas per replantaziuns da gaud. Adatg nua ch'ins passa, sch'ins clegia coclas da suvi sin spundas taissas! Las pli bellas coclas porta exact quella planta che sa tegna vi da crappa lucca.

Da questa sort da suvi dov'ins mo il suc, perquai ch'ils coccs cuntognan l'acid blau fitg tissientà. Adatg perquai cun mangiar coclas crivas. Il meglier è da smatgar mintgamai in'umbrella entira cun la lieunga cunter il tschiel da la bucca e tragutter alura be il suc; tut l'auter pon ins spidar or. Per l'aroma vala questa cerimonia la paina.

Madirezza: fanadur – avust; en ils culms vegni settember. Suvi cotschen madira fin al cunfin dal gaud.

Per far schel stgir (en moda grischna) laschan ins coier il suc pressà durant 2 uras en ina gronda padella averta. Silsuenter agiuntar 750 g zutger sin 1 l suc cotg e puspè coier durant 1 ura. Laschar star in di e lura coier vinavant 1 u 2 uras, truschar da temp en temp. Cur ch'il schel dagutta da la palutta sco mel d'avieuls, al pon ins svider en magiels. Per far schel cler stgaurar 1 l suc pressà cun 900 g zutger e laschar coier 15 min. Ubain anc meglier: avant che pressar la tuargia coier ella cun 4–5 mails malmadirs; quai dat in aroma frestg e fritgs.

Suvi nair

Segir enconuschian tuts las chaglias cun las immensas umbellas da coclas nairas traglischantas che pendan l'atun vi dals monis cotschens. La chaglia ch'ins savens là nua ch'i deva insacura cultura umana, sper clavads vegls per exempel. Ma er als urs dals gualds ed en las saivs vivas crescha il suvi nair en massas, sco zerclim. Ed er il niz da questa chaglia è davaira multifar: Ella dat sumbriva davant chasa, da sia roma fan ils uffants lantschas. L'odur intensiva da las flurs pon ins giudair sco sirup, sco turta da

flurs e sco umbellas brassadas en pasta. Areguard la relaziun tranter asch e recent furma la cocla dal suvi nair in'exceptziun tranter las coclas selvadias. Ella cuntogna numnadamain fitg pauc acid da fritga; sia miaivladad na vegn concurrenzada ni da substanzas aschas ni da paletscha dira. Forsa gist perquai èn las coclas nairas gia adina vegnidas duvradas da blera glieud sco nutriment – sper il diever medicinal.

Madirezza: Fin d'avust – fin da settember. Sur 1300 m na vegnan las coclas betg pli madiras.

Per far mel u schel stgauran ins il suc pressà u las coclas nettegiadas cun zutger da schelifitgar e lascha coier durant 15 min. Pli baud laschav'ins coier il suc da suvi pressà ordavert en grondas sadellas da metal, fin ch'el era fitg dir e brin sco mel d'avieuls. Tgi posseda anc in tal indriz ozendi? Ma quest mel brin da suvi è d'in aroma fantastic! Il recept per far suc da suvi cotschen e nair è il medem sco quel da vinatscha.

Vinatscha

Las chaglias cun coclas aschas creschan daper tut nua ch'igl è chaud e sitg: sin terratsch magher, en gualds, en saivs vivas e sin pastgiras nuncultivadas. La vinatscha è talmain derasada ch'ins na fa betg propi persenn dad ella – l'etichetta da raritad la manca. Ma i vala la paina da gustar l'atun las coclas lungas bain madiras (ordinadas en paniclas sco las uzuas). Ellas èn d'in aroma fitg recent e la megla medischina encunter la said, cur ch'ins è viandà lunsch. Il suc pressà è in pau asper, el cuntogna la madirezza spessa dal sulegl. E lura il cotschen che glischa, co ch'el gutta sur la detta cun pressar... sang frestg n'è nagut dasperas.

Madirezza: settember – october, sin tut las autezzas fin al cunfin dal gaud.

Per far schel coier 1 l suc pressà cun 1 kg zutger da schelifitgar (1:1) durant 15 min. Per far suc coier 1 l suc pressà cun ca. 200 g zutger (5:1) ed al emplenir en buttiglias grondas u pitschnas; per survegnir in gust pli dulsch agiuntar dapli zutger, 4:1 u 3:1. Zutger criv fa pli miaivel l'aroma da vinatscha; birnel e mel perencunter concurrenzchan il gust particular.

Parmuglias

Las chaglias spinusas restan adina

pitschnas e fitg romadas. Ellas tutgan tar la vegetaziun tipica da saivs vivas selvadias e d'urs da gaud en la Basa ed en las Prealps. La parmuglia, in pitschen fritg acid da coc, è ina da las perdavantas da la primbla cultivada. Tut las plantas na portan betg fritgs, e n'er betg mintg'onn. Sch'ins vesa mez settember traglischar puncts blaus en la saiv viva, lura èsi prest temp da racoltar. Savens chatt'ins be pauc en ina giada, perquai èsi recumandabel da schelentar successivamain las racoltinas. In di da plievgia pon ins lura buglir e lavurar ora las parmuglias. Ma ins sto truschar il satg da glin cun tutta forza: enturn il cros relativamain grond crescha pauca pulpa, e quella cuntogna pauc acid da fritga. Percunter sentan ins in fin sgrattar en la bucca: acid silicat. Las parmuglias cuntognan bler dapli acid silicat che rabarber e spinat.

Madirezza: settember – october. Ins chatta las parmuglias en regiuns bassas e pli autas fin 1200 m.

Recept da basa per schel: Coier 1 l suc pressà cun 1 kg zutger criv e cun 1 satg pulvra da schelifitgar durant 10–15 min.; agiuntar 2–3 squits suc da citrona. Per far suc coier 1 l suc pressà cun ca. 300 g zutger u birnel ed emplenir chaud en pitschnas buttiglias a vacuum.

Puma-culaischen

Blers din che la puma-culaischen saja da tissi. Ushè mal na poi betg esser – ils utschels en mintga cas la mangian gugent. E davaira: Da tissi n'è la puma-culaischen betg zic. Il cuntrari, ella tutga tar las grondas bumbas da vitamins. La chaglia sezza fa part da la famiglia dals rosers; a la medema famiglia botanica appartegna bunamain tut nosa pumera da cultura.

Substanzas amaras (tannin), acids da citrona, da maila, da vin e da parasorbin, ielis eterics, sorbit, glicosids e fitg bler vitamin C: tut quai dat a quest fritg la muntada enorma ch'el aveva per noss perdavants. Numnada «citrona dal nord» vegniva la puma-culaischen duvrada cunter la malsogna scorbuto, surtut en las terras scandinavas durant temps da miseria. Ins la po duvur sco medischina (té e tinctura), per far vinars ed ina confitura plitost amara. En pli la pon ins elavurar a sirup e buglia; l'aroma è levamain amar-dulsch-picant e dat a las spaisas ina nota fitg particulara e misteriusa.

Ch'il culaischen ha tar blera glieud anc oz la macla dad esser tissientà ha da far cun sia muntada impurtanta en temps precristians. Tar ils Celts devi mitus da fritgaivladad e da sanadad enturn questa planta sontga. Atras la cristianisaziun eran questas qualitats vegnidas viuetas en il negativ e dapli lura avevan ils missiunaris avertì la glieud dal culaischen sco planta dal diavel u da stria. Pir en il 19avel e 20avel tschientaner è la medischina natirala s'avischinada al stgazi da sias qualitats. Schizunt poets pli moderns han puspè scuvert la fascinaziun estetica e misteriusa dal culaischen. I n'è betg da sa smirvegljar che quest intgant fascinant accompagna la puma-culaischen er en la padella, sin il taglier e da là en bucca. Ch'el revivi puspè, il culaischen, la bellezza tutpreschenta en nosa cultura alpina.

La preschentaziun:

Dossier «Coclas selvadias»

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/chatta.1536.0.html
www.chattà.ch

La postmoderna u: la dispariziun da l'istorgia dal salit

■ La postmoderna furma in moviment en l'istorgia d'art ch'è da vesair sco reacziun cunter l'ortodoxia da la moderna. Al lieu da la funcziunalità e dal purissem modern – che vegniva resenti pli e pli sco totalitar – ha la postmoderna mess in pluralissem giagl e plain fassetas. Chatta.ch presenta in essai da l'istoricher d'art Beat Wyss, cumpari l'onn 1992 en la retscha «Ars Helvetica – art e cultura visuala en Svizra».

Mintga moviment ch'asprescha ad in salit definitiv stat davant il suandant problem: cura è il vegl mund propi a fin e cura cumenza il preschent da l'empermischun? Sa resvegliada senter la Segunda Guerra mundiala è l'epoca moderna stada en ina situaziun sumeglianta a quella dal primcristianissem senter avair pudì sortir da las catacumbas da l'illegalità per daventar la religiun da l'imperi.

Enturn il 1970 han talas dumondas fatschentà ils intellectuals. Co tegnaire l'empermischun da l'epoca moderna sche la durata dal stadi provisoric tranter

la profezia e ses accumuliment daventava adina pli lunga? Entant ch'ils estetchers da sanestra

debattevan davart la permanenza da l'avanguardia han cumenza la guerra da Jom Kippur e la crisa d'ielì dal 1973. Sinaquai èn ils artists, ch'avevan mai propi lavurà tenor teorias, ids irrevocablain lur atgna via.

Uss dominava l'uschenumna «Inerlichkeit» tant blasmada; l'allegria maschada tranter edonissem ed engaschament è ida dapart. Senter las chamischas fluridas giev'ins uss puspè en nair ed oscillava tranter «New Wave» e «No Future». L'«autenticità», ina noziun da l'estetica d'Adorno, vegn puspè stabilida: Ella furma per uschè dir la davosa bastiun da l'art senter che quel ha renunzià a sia pretensiu da vardad. L'autenticità è la davosa restanza da l'essentialissem modern: quai che vanza ad ins, a la fin da tut ils quinti, senter ch'ins ha gustà las visiuens en lur banalità la pli brutala, niv sco in internà en il champ dal project da l'epoca moderna realmain existent. Il sulet che quinta anc è questa scrittira a maun, questa sigla scrivlada che vegniss in di a vegnir interpretada sco ensaina da schlatta d'ina gruppa d'umans ch'è vegnida bittada enavos da las bambas en il temp dals chatschaders e collezziunaders. Questa furma da mentalità tardiva dal pessimissem senter la guerra sa lascha resumir sut il titel da la «postistorgia». Las revoltas da giuventetgna dal 1980 furman in fil da questa tenuta.

Sa dumandar co che las «vardads» vegnan fatgas

A medem temp è entrata en sia fasa determinanta l'epoca «postmoderna» cun ina conscienza pli ottimistica dal temp senter la guerra. Deplorablmain èsi daventà usit da qualifitgar sco «postmodern» las chasas d'ina famiglia cun lur motivs da Palladio. Ma gia la critica letterara dals onns sessanta aveva fatg diever da questa noziun; l'architettura l'ha surpiglià tard ed a medem temp sfalsifitgà tras sia popularisaziun. La schientscha postmoderna reprenda il fil interrutt ed instrumentalisà da l'epoca moderna individualistica ed anarchica. Il giueu da daistic cun la convenziunalità dals segn, las associaziuns libras dal surrealissem e la clera differenziaziun dal Pop

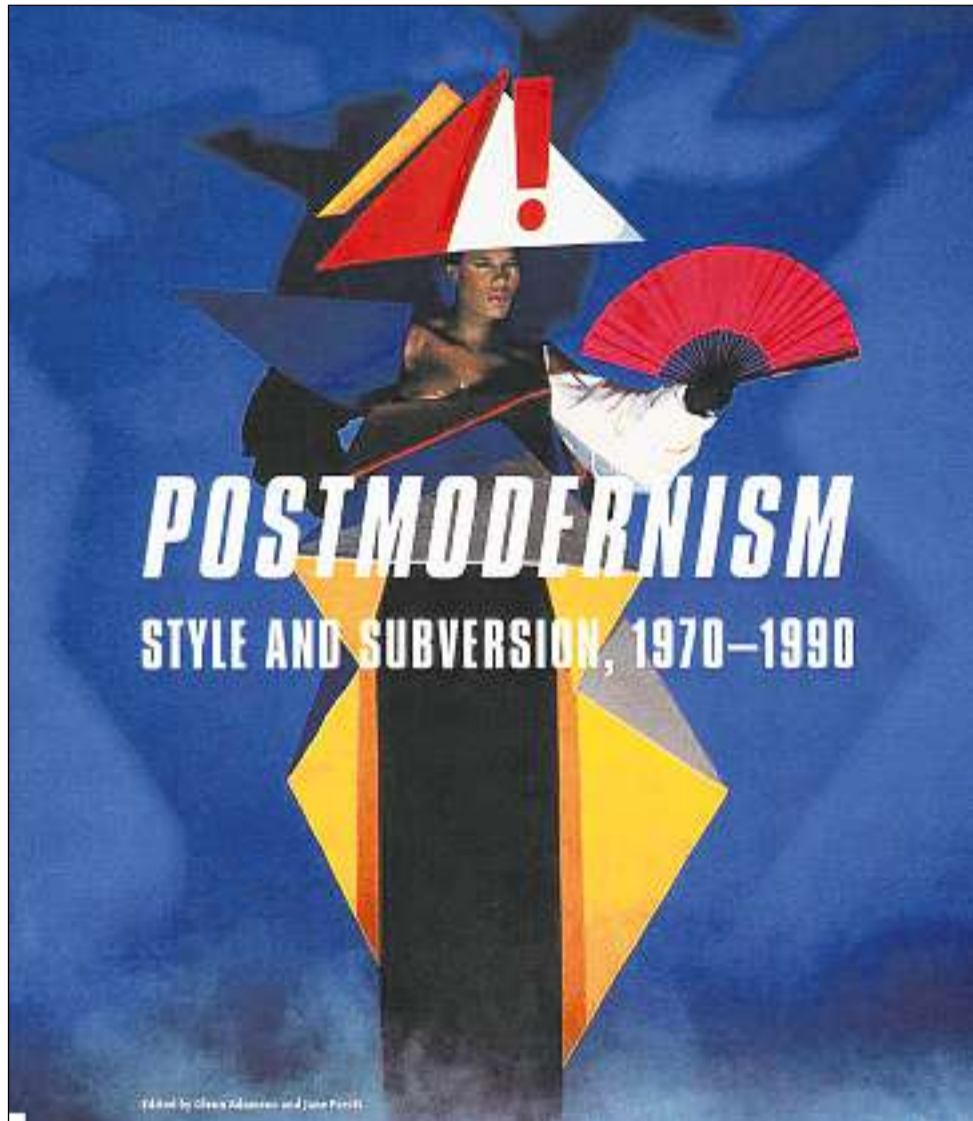
Catalog d'exposiziun dal Museum naziunal svizzer.

Art tranter segn e significaziun fan part dal proceder postmodern. Il «leitmotiv» da questa tradiziun metodica è la separaziun en il senn radical dal convenziunalissem, quai vul dir: reconoscher da maniera critica ch'i na dat en sazez nagina furma per propi. Mintg'expressiun è il resultat d'in accord social e sco quel po er ella vegnir visada. Furma e cuntegn n'èn betg identics, sco quai che l'epoca moderna classica l'aveva anc carti vulend taisser en ina gronda taila tant l'expressiun sco la finamira; l'epoca postmoderna las fa puspè ora – sco Penelope da notg ses dun dal di – per betg daventar la victima d'ina fauss'empermischun ch'ella aveva carti da stuaier far sin fundament d'in optimissem precipità.

L'artist modern era sa mess a la tschertga dal fenomen original, da quel segn ch'aveva gia adina existi, ed el ha mo sveglià las glischs fosforescentas da la notg da la vardad che traglichan dapi l'entschatta da las entschattas. Entant che la furma moderna (sco simbol) sa referescha a saezza mussa la furma postmoderna (sco allegoria) davent da saezza sin autras furmas. Ils umans da l'epoca moderna avevan dumandà tge che saja la vardad, ils umans da l'epoca postmoderna dumondan co che la vardad vegnia fatga; per els na sa mussa nagut da sazez.

Da l'utopia a l'umanissem ad interim

Sco la plipart da las epocas e da las noziuns da stil ha er l'epoca postmoderna d'engraziar saezza a la vaghezza d'ina critica glinatica. La «postmoderna» ha gi pressapau la medema sort sco il «baroco»: ella è vegnida sfalsifitgada e svalitada ed ha mo mussà da maniera zunt nunprecisa sin l'object ch'ella avess dui descriver. Cuntrari a quai che la noziun di, è l'epoca postmoderna numnadain dal tutafatg conscienta da sia derivanza moderna. Il prefix «post» avess en sazez correspund meglier a l'epoca classica moderna ch'era sa chapida sco resultat dals sigls da l'istorgia dal salit. L'epoca moderna è vegnida «senter»: senter il diluvi da las

evoluziuns politicas ed esteticas sco paradisi sin terra. En l'epoca moderna dueva sa realisar il return etern a l'entschatta – sco correctura senter in'istorgia malgarategiada. L'art modern tschertga la «concordanza cun l'axa interna da l'uman, pia la concordanza cun las leschas da l'univers – return a l'urden dal mund», ha scrit Le Corbusier. Il titel «Vers une Architecture» sugerescha ch'ins n'avesse gnanca pudì discurre d'architettura avant la publicaziun da quest'ovra. L'estetica da la nov'entschatta totala va a pè cun l'estetica da l'eliminaziun. Per l'idea d'ina architettura da chadaina era Le Corbusier s'inspirà dals bombardaments da las citads da l'Emprima Guerra mundiala: «Domino», il skelet da standard d'elements fabritgads en seria per la construcziun da chasas, è vegnì stgaffi il 1914 sut il schoc da las veglias citads brichadas da la Flandra.

L'epoca moderna veseva saezza da maniera posttradiziunala sco nov'epoca senter l'istorgia. L'epoca postmoderna perencunter sa situescha sco part dal context istoric. Ella ans liberescha dal sforz da redemziun e professescha in umanissem ad interim che s'approximescha a l'idea da la ventura en furma da provisoris. Las utopias n'èn naginas miras da viadi; ellas èn sin il pli intginas stailas fixas che gidan a navigar sin la mar in calculabla dals basegn. Mintga cursa utopica sto pudair garantir da tut temp l'experiencescha realisabla d'ina ballantscha ventiravla tranter il nagliur ed il da qua. Na fidai a nagin paradisi che vegn annunzià per puschmaun! La libertad assoluta, che duai l'emprim vegnir chatschada tras il tunnel da la terror, n'è a la fin dals quinti nagut auter ch'il return a la veglia sclavaria.

Collià cun la dialectica da la ventura umana tras la violenza tuna il moviment studentic dal 1968 sco il davos refrain da l'epoca moderna classica. La refusa da la «postmoderna» davart dals revoltants correspunda ad ina resistenza d'analisa incapabla da sa liberar dal «jau» idealisà dals buns tats. In'istorgia che na sa sviluppa betg en moda natirala vers il bun vegn en ils eglis dals moralists da sanestra automaticamain resentida sco offensiu narcistica, perquai ch'ì manca ad els la pussaivladad da s'identifitgar cun las leschas d'in progress che sa drizza vers il futur. Ma sper quai survesan ils criticichers da l'uschenumna «neue Unverbindlichkeit» ch'il movi-

ment studentic ha cumenza ensem cun l'epoca postmoderna; tuts dus èn s'exprimids durant ils onns sessanta, cura che la giuventetgna ha refusà da simplamain cuntinuar senter la catastrofa cun la mentalità d'avant la guerra e da la garnir d'in pau conjunctur'auta e d'in maletg d'inimi pli endiri. La part edonistica da questa revolta è vegnida transmissa tras il Fluxus ed il Pop Art. La scena dal happening ha rut cun la seriusadad vigurusa dal progress. «Less is a bore», pli pauc è lungurus, è stada il 1966 la risposta da Robert Venturi al dictat dal Bauhaus: l'art dastga esser tut, mo betg lungurus. Il «less is more» da Mies van der Rohe – quai «minimum» ch'ins entaupa memia savens e cun repetiziun nundifferenziada en ils gronds negozis, ils silos d'abitaziuns e las turs d'uffizis – era degenerà a l'expressiun architectonica dal desert d'ina societad che viva da la surgiudida industrialia.

Cur ch'il schoc estetic na giavina betg pli

Entant è il cuntegn emfatic da l'epoca moderna sfunsià nunobservadamain daventond ina rasada archeologica dal preschent. Quai che vanza è ina crusta impermeabla da vaider, atschal e mesira regulara. Il public n'è gnanca pli abel da realisar il scandal politic cultural chaschunà a l'entschatta da quest tschientaner da l'avanguardia. Cura che la tecnica dal schoc estetic è puspè vegnida applitgada pli savens a la fin dals onns tschun-canta, ha sia teoria mo pudì zuppentar cun breggia sia forza motorica vaira e propria: la novità sco sforz da las circostanzas dal martgà. Il clom «épaté le bourgeois!» (shoccai il burgais!) era oramai daventà anacronistic en in mund en il qual l'uschenumnà «Bildungsbürger» n'existiva gnanca pli. Insicura durant las duas guerras mundias sto el esser svani per adina; gia en «Buddenbrooks» da Thomas Mann ha questa figura in pau la savur nostalgia da palpieri vegl. Ha el insumma existi insicura? U è il «Bildungsbürger» be l'autopurtret stilisà d'ina clasa dal 19avel tschientaner ch'era s'enrigida memia spert e che zuppentava ses arrivissem davos il vel da l'interess cultural? Forsa è el er daventà ina simpla projecziun da l'artist ch'ha gist anc inventà l'adressat adequat per ils surpassaments dals tabus estetics. Ch'ì saja sco ch'ì veglia – cura che quel «Bildungsbürger» avess dui reagir sin la provocaziun artistica,

n'al devi betg pli. Ils sulets ch'han prendi serius l'art da tala maniera che mintga stinchel e mintga stucca parevan d'als tutgar en il pli profund, èn stads ils criticichers d'art marxistics da la pasta da Georg Lukács.

Davanti il fund da l'industria culturala d'ozendi po la figura dal «Bildungsbürger» svegliar inqual sentiment nostalgic. Quant èn stads bels ils temps en ils quals ins pudeva anc retschaiver in'educaziun cultivada respectond cun gronda premura ils rituals dals acts solens: exercizis per la detta cun Schumann, in Grand Tour a Florenza e forsina passiu per Picasso. L'affecziun glorifitgata per in ideal da furmaziu passà ans fa siemiari da museums emblidats e vids, sco aquaris turbels tranter stgir e cler – lieux d'ina epoca lontana che savuran da palantschieus unshids e da pulvra. Cura èsi pomai stà uschia? En il temp ch'ìls camariers dals restaurants purtavon anc scussals alvs, brigiantina ed in rispli davos l'ureglia?

Democratizaziun da la cultura

La furmaziu giudida ed il consum elevà èn pelvaira duas furmas che tutgan ensem. La democratizaziun da la cultura sa mussa tras il fatg che tuts dastgan uss star en retscha: tant al buffet da l'anteriur Grand Hotel, renovà en in «remake» dal Jugendstil per l'autoservetsch, sco a l'entrata d'ina exposiziun da Dalí tranter barriera che fan endament quellas d'inrunal. L'educaziun cultivada sco privilegi e nota distinctiva entamez ina maiorità ordinaria da meskins n'exista betg pli. Vulair conservar a tut pretsch ina concezziun nostalgica da furmaziu è gist uschè fallà sco ils candelabers epocals en il restaurant d'autostrada. Mintg'epoca ha ses gener d'art dominant. Quai ch'era stà per il deschtotgavel l'opera è per la segunda part dal ventgavel tschientaner la televisiun. Ella definescha il comportament cultural ed ils criteris da ses success. En l'epoca electronica sa mesira l'art vi dal princip da la quota d'aspectatur. Per las vias freidas dals interess d'utilisaziun a sa realisada la pretensiu d'ina democratizaziun da la cultura.

La scuverta dals museums tras las massas è succedida sut il fracass dals artists. Grazia ad els è sa diminuida l'uschenumnada «tema davant la sava» a la quala ils nunistantentavels pedagoges da museum – in nov rom entaifer il manaschi d'art dals onns settanta – han adina puspè fatg attent. Quella tema avain nus entant pers complettamain. Quai ch'aveva entschert il 1978 cun la maschina da divertiment dal Palais Beaubourg tecnoida ha oz fitgà pe en tut ils pajais cun in'industria culturala sviluppada. Senter ch'ìls artists han desancititgà cun lur provocaziuns las hallas benedidas dals museums las rendend qua tras familiaras ad in public che ri gugent, è oramai cumparida davant il tempel da la musa la furma secundara dal happening cun musicants da via, traguttiders da fiu ed aissas cun rodas.

Questa tendenza a l'innocenza limitescha la cultura postmoderna ch'è, ina giada sa liberada da l'empermischun dal salit, daventada da maniera modesta ina conversaziun elevada cun la massa. Ina nova fasa dal baroc ha cumenza. Las guerras religiusas èn passadas; tut è daventà pli paschaivel, pli tolerant, ma er in pau pli fat dapi la renaschientscha, dapi l'epoca moderna: temps dal cumbat spiertal e da las scuvertas revoluziunaras che stattan uss, senter esser ids a fin, a disposiziun a las epocas futuras sco canon mulabel dal patratg e da la furma.

La presentaziun:
Dossier «Postmoderna»

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=2618
www.chatta.ch

Exposiziun en il Museum naziunal svizzer

Actualmain mussa il Museum naziunal a Turgì l'exposiziun «Postmodernism. Style and Subversion 1970–1990». A l'exposiziun da basa, concepida dal

Victoria & Albert Museum a Londra, èn vegnids agiuntads exempels architectonics e da design da la Svizra. L'exposiziun dura anc en fin il 28 d'october 2012.

La lavur da l'Assamblea federala

Tge che nossas parlamentarias e noss parlamentaris fan a Berna

■ **Il parlament svizzer – l'Assamblea federala – sa cumpona da duas chombras cun dretgs eguals. Il Cussegl nazional dumbra 200 commembers. Mintga chantun furma in circulo electoral. Il dumber dals cussegliers nazional per chantun dependa dal dumber da la populaziun. Dapi il 1919 vegnan ils deputads elegids segund il sistem da proporz. Il Cussegl dals chantuns dumbra 46 commembers. Mintga chantun deleghescha dus e mintga mez chantun in commember. I blers dad ellas e dad els vegnan elegids segund il sistem da maiorz. Il Cussegl nazional vegn elegi mintga quatter onns l'ultima dumengia d'october. Mintga burgaisa svizra e mintga burgais svizzer cun dretg da votar po vegnir elegi en il Cussegl nazional. La vegliadetgna da votar e d'elegir cuntanschan ins cun 18 onns. Las eleziuns en il Cussegl dals chantuns vegnan fatgas tenor dretg chantunal ed han lieu en ils blers chantuns il medem di sco las eleziuns dal Cussegl nazional.**

Il parlament federal è l'autorità legislativa suprema da la Confederaziun. Il sistem cun duas chombras ch'èn absolutamain eguals exprima il federalissem marcant en Svizra. Ultra da las medemas competenzas disponan ils dus cussegliers dals medems dretgs da procedura. Mintga conclus dal parlament sto vegnir approvà da domadus cussegliers. Las chombras federalas sa radunan per regla la primavaira, la stad, l'atun e l'enviern per ina sessiun ordinaria da trais emnas a Berna; las sessidas èn publicas. Mintga chombra po decidir da sa radunar ad ulteriuras sessiuns spezialas per liquidar pendenzas u per tractar tematicas extraordinarias.

L'Assamblea federala s'occupa da midadas da la constituiziun, deliberescha leschas federalas e conclus federalas, elegia ils commembers dal Cussegl federal e dal Tribunal federal, decida per tge intent ed en tge dimensiun ch'è daners da taglia vegnan duvrads, surveglia l'activitad da l'amministraziun federala e prenda posiziun concernent iniziativas dal pievel. La duas chombras tractan las fatschentas per regla separadamain. Sco Assamblea federala sa radunan ellas comunablamain in cas d'occurrentzas spezialas, per exempel per eleziuns sco er per retschaiver decleraziuns dal Cussegl federal davart fatschentas impurtantas.

Ils 246 commembers dal Cussegl nazional e dal Cussegl dals chantuns deditgeschan 60–70 % dal temp da lavur a lur mandat parlamentari. Els han per regla er anc in'activitad professionala. En quest uschenumnà sistem da milissa vegnan las incumbenzas ed ils mandats publics pia exercitads en uffizi accessoric. La dubla chارجia da lavur dals parlamentaris evoche-

scha perquai regularmain la dumonda d'in parlament professionai. Da l'autra vart permetta quest sistem a las parlamentarias ed als parlamentaris dad esser pli datiers dal pievel e d'integrar lur enconuschentschas professionalas en las differentas discussiuns.

Fracziuns, cummissiuns e delegaziuns

Politicamain n'è l'Assamblea federala betg dividida en partidas, mabain en fracziuns. Ina fracziun è ina gruppa da parlamentaris da la medema partida u da partidas politicamain vischinas, constituida d'almain tschintg commembers dal medem cussegl. Las fracziuns jogan ina rolla centrala en il process da la furmaziun da l'opiniun. Ellas predelibereschan fatschentas impurtantas suttemessas als cussegliers ed emprovan da s'accordar ad ina posiziun cuminaiva. Partidas pli pitschnas sa stentan da far part ad ina fracziun existenta u pon s'associar per cuntanscher la forza da fracziun. L'appartegnentscha ad ina fracziun è la premissa per sa participar a cummissiuns.

Ina part essenziala da la lavur parlamentara na vegn betg fatga en las sessidas plenaras publicas, mabain en las sessidas confidenzialas da las cummissiuns. Quellas han l'incumbenza da predeliberar las fatschentas e da preschentar ina proposta a lur cussegl. Mintga cussegl dispona dad indesch cummissiuns permanentas: nov cummissiuns legislativas e duas cummissiuns da surveglianza. Bunamain tut las cummissiuns dal Cussegl nazional sa cumponan da 25, quellas dal Cussegl dals chantuns da 13 commembbras e commembers. Las cummissiuns sa radunan en media durant trais fin quatter dis per quartal. Questas sedutas han lieu tranter las sessiuns.

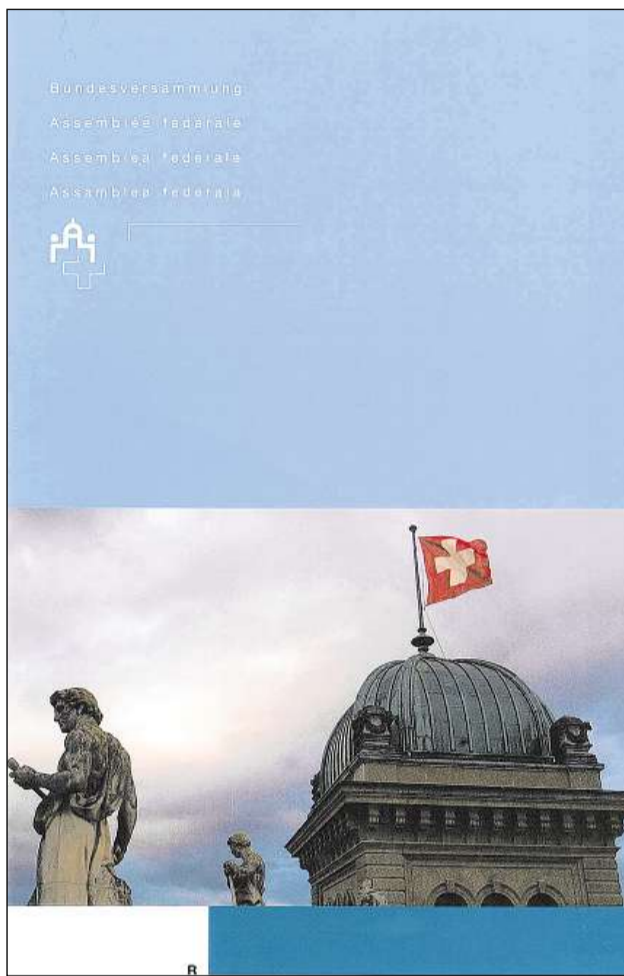
Cuntrari a las sessidas dal Cussegl nazional e dal Cussegl dals chantuns n'èn las sedutas da las cummissiuns betg publicas. Las deliberaziuns confidenzialas duain pussibilitar als commembers da discutir a moda averta ed als simplifitgar da chattar soluziuns cuminaivlas. Suenten lur sessidas infurmeschan las cummissiuns però las medias.

Ils commembers che n'hàn betg reussì da far valair lur punct da vista en las cummissiuns pon preschentar propostas da minoritad en il cussegl. En general acceptan ils cussegliers las propostas da lur cummissiuns. Ellas jogan damai ina rolla centrala per furmar las opiniuns e preparar las decisiuns.

Plinavant vegn l'Assamblea federala preschentada tras delegaziuns permanentas en differentas assembleas parlamentaras internaziunalas sco il Cussegl da l'Europa, en l'Associaziun europeica dal commerzi liber, en l'Uniu interparlamentara ed en l'Assamblea parlamentara da l'OSCE.

Las deliberaziuns

La sessiun publica munta per ina fatschenta parlamentara la fin d'in lung temp da preparaziun tras ils divers organs dal parlament (cummissiuns e fracziuns) e tras

Cuverta da la brochura d'infurmaziun edida il 2004 dals Servetschs dal parlament.

mintgin dals singuls parlamentaris. Tut las fatschentas vegnan tractadas successivamain da tut las duas chombras. Ils presidents da las chombras fixeschan mintgamaì, tge cussegl che tracta sco emprim ina fatschenta.

En il Cussegl nazional rapportan ils pleaders da la cummissiun per tudestg e franzos davart las lavurs entaifer la cummissiun ch'ha deliberà en detagl il text che stat en discussiun. Il cusseglier federal competent defenda il punct da vista da la regenza.

L'emprim avra il president la debatta d'entrar en materia. I suonda la tractativa artigel per artigel. Sche las propostas da midada da la cummissiun na vegnan betg contestadas, en ella acceptadas tacitamain. Mintga commember dal cussegl po far propostas da midada. Cur che la chombra ha acceptà espressivamain u tacitamain tut ils artigels cun u senza midadas passa ella a la votaziun globala.

Mintga commember dal Cussegl nazional e dal Cussegl dals chantuns ha in'entira retscha d'instruments per far valair si'opiniun. El po proponer midadas da lescha, far dumondas criticas al Cussegl federal u dar incumbenzas ad el. Las intervenziuns parlamentaras pon vegnir inoltradas mo durant las sessiuns. Ellas ston vegnir inoltradas en scrit al president dal cussegl e ston vegnir setgnadas (eventualmain tras consultegners).

Concret pon ils deputads proponer midadas e far propostas en furma d'iniziativa parlamentaras, da moziuns u da postulats. Cun l'interpellaziun, cun ina dumonda simpla ed en l'ura da dumondas pon els

pretender infurmaziuns da la regenza davart problems determinads.

En vista al dumber crescent da las fatschentas prevesa il reglament tschintg categorias per las tractativas en il Cussegl nazional, da la debatta libra fin a la procedura en scrit. Uschia èsi pussaivel da razionalisar la lavur en il cussegl e d'impunder il temp a disposiziun per las discussiuns davart las fatschentas las pli impurtantas. Per las votaziuns en la sala dal Cussegl nazional stat a disposiziun in indriz electronic. En il Cussegl dals stadis discorra mintga cusseglier da ses plaz anora. Cuntrari al Cussegl nazional na datti qua nagina reduziun dal temp da discurre; la discussiun è per quest motiv pli libra. Las votaziuns succedan cun auzar il maun.

Ils Servetschs dal parlament

Als cussegliers ed a lur organs sco er a las singulas commembbras ed als singuls commembers dal cussegl stattan a disposiziun ils servetschs dal Parlament per liquidar la lavur parlamentara. Els èn responsabls per l'organizaziun, per la preparaziun e per l'elavuraziun posteriura da las fatschentas, per la documentaziun, per la translaziun e per il support durant las sessiuns e durant las sessidas.

En il Cussegl nazional vegnan translattadas las deliberaziuns en moda complessiva. Mintga commember dal Cussegl nazional ha la pussaivladad da tadlar en sia piazza la translaziun simultana per talian, per franzos u per tudestg. En il Cussegl dals chantuns na datti naginas translaziuns simultanas.

Intervenziuns parlamentaras

Dumandar infurmaziuns dal Cussegl federal:

Ura da dumondas: Davant il plenum dumondan commembbras dal Cussegl nazional infurmaziuns a bucca dal Cussegl federal.

Dumonda: Intervenziun cun la quala in singul commember dumonda il Cussegl federal d'infurmar davart ina tematica determinada.

Interpellaziun: Oblighescha il Cussegl federal d'infurmar il parlament davart chassas da la Confederaziun, e quai a bucca u en scrit.

Dar impuls per mesiras u per novas disposiziuns giuridicas:

Postulat: Pretenda dal Cussegl federal ch'el duaja examinar e rapportar sch'i stoppia vegnir preschenta ina lescha u in conclus u sch'i stoppia vegnir prendida ina mesira.

Moziun: Oblighescha il Cussegl federal d'elavurar ina lescha u da prender ina mesira (incumbenza d'agir lianta).

Iniziativa parlamentara: Incumbescha il parlament d'elavurar sez in sboz per ina nova lescha u per in nov artigel da la constituiziun.

La preschentaziun:

Servetschs dal parlament. Assamblea federala. Berna 2004.

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=2662
www.chatta.ch

Las cummissiuns en survista

Las cummissiuns legislativas s'occupan dals sequents champs:

- politica esteriura
- scienza, scolaziun e cultura
- segirezza sociala e sanadad
- ambient, planisaziun dal territori ed energia
- politica da segirezza
- traffic e telecomunicaziun
- economia e taglias
- instituziuns politicis
- dumondas da dretg

A las cummissiuns da surveglianza èn attribuidas:

- las finanzas
- l'examinaziun da la gestiun

La sala dal Cussegl nazional.

Pro Senectute – promover l'indipendenza e la qualidad da viver en la vegliadetgna

■ **La vegliadetgna è ina fasa da la vita che porta blier nov. Grondas midadas han lieu en ils champs da la vita sanadad, abitar, dretg, finanzas e l'organisaziun dal mintgadi. Bliers umans attempads han il giavisch da viver vinavant ina vita activa. Auters han basegn da cussegliaziun, d'agid u da sustegn finanziel. E la gronda part apprezzescha buns contacts interumans. La Pro Senectute s'adattescha a las bleras fassettas da la vegliadetgna e preschenta in'offerta ordvart variada da servetschs e d'activitads.** La Pro Senectute è ina fundaziun d'util public, fundada il 1917 per cumbatter la povertad da vegliadetgna. Già da l'entschatta è la Pro Senectute s'engaschada fermamain per la creaziun da l'AVS. Suenter l'introduziun da quella è la fundaziun sa sviluppada ad in'organisaziun moderna da servetschs e

da consulta-ziuns – la pli gronda da la Svizra en il sectur da la vegliadetgna.

En mintga chantun da la Svizra datti in'organisaziun chantunala da la Pro Senectute. Quella è responsabla per la purschida da consulta-ziuns e da servetschs. Tut en tut lavuran var 18 000 persunas per la Pro Senectute. Questa cifra cumpiglia tant las collavuraturas ed ils collavuratsur emploiads sco era las persunas che s'engaschan sin basa voluntara.

En il Grischun è la Pro Senectute activa dapi l'onn 1919. En l'entir Chantun lavuran passa 20 collavuraturas e collavuratsur spezialisads e var 500 persunas s'engaschan gratuitamain e sin basa voluntara. Per var 50% vegn la Pro Senectute Grischun sustegnida dal maun public. Sco organizaziun privata è ella dentant er obligada da realisar chapital a moda autonoma. Sper la vendita da servetschs èn las collecziuns d'atun, mailings, donaziuns e legats las funtaunas d'entrada privatas las pli impurtantas da la Pro Senectute. Tut las entradas vegnan impundidas a favur da la populaziun attempada. La Pro Senectute vul prestar lavur raschunaivla che s'orientescha tenor ils basegns da las persunas attempadas e da lur parentella. Perquai sviluppa la Pro Senectute cuntinuadamain sias offer- tas ed iniziescha adina puspè novs servetschs.

Servetschs sin mesira

La Pro Senectute furnescha numerus servetschs che gidan a levgiar la vita en l'agen dachasa. Intgins exempels: las collavuraturas ed ils collavuratsur da la Pro Senectute portan tschaveras en chasa, els s'occupan dals quint mensils e gidan ad emplenir ora il formular da taglia, els gidan a nettegiar, pussibiliteschan la mobilitad, gidan a midar chasa – e procuran era per visitas che portan in pau variaziun e plaschair en il mintgadi. La purschida da servetschs che permettan da viver a chasa sa differenziescha in pau tenor ils chantuns. La Pro Senectute Grischun metta ils suandants accents:

Servetsch administrativ: Vulais Vus vegnir sustegnids en connex cun l'administraziun, il traffic da pajaments u il rendaint quint dals custs da malsogna? Vulais Vus

vinavant esser responsabel per Voss'administraziun e decider autonomamain davart tut ils fats? Il servetsch administrativ da la Pro Senectute Grischun As porscha in sustegn individual, discret e cumpetent.

Il servetsch da distgargia per la parentella che tgira ina persuna attempada: L'offerta distgargia la parentella che tgira ed accumponga ina persuna attempada a chasa, supplementarain ad auters servetschs. Persunas attempadas ch'èn malsaunas duain pudair star uschè ditg sco pussaivel en il conturn ch'ellas enconuschan. La purschida vul en spezial prevegnir a la spussada da las persunas che assistan ina persuna attempada. Il servetsch è favuraivel e tegna quint da las cundiziuns individualas.

Il servetsch da meds d'agid: Retschavidras e retschaviders da l'AVS che basegnan in med d'agid per esser movibels han la pussaivladad da prender en locaziun da la Pro Senectute Grischun ina sutga cun rodas u in rollatur. Ils posts da cussegliaziun en las regiuns garanteschin ina cussegliaziun cumpetenta ed ina sperta furniziun. Grazia a la collavuraziun cun in lavuratori professional è garantì il servetsch da reparatura e da mantegniment.

Il servetsch da tschaveras: Il servetsch da tschaveras da la Pro Senectute Grischun porscha a las persunas attempadas en l'entir Chantun tschaveras che ston mo pli vegnir stgaidadas. Ins po decider sez, cura ch'ins vul giudar la tschavera. Mintg'emna pon las retschavidras ed ils retschaviders da las tschaveras tscherner tranter alimentaziun normala, alimentaziun cumplaina leva, menus per diabetichers, menus senza charn, schuppas, salatas e desserts.

Sa mover fa plaschair en mintga vegliadetgna.

FOTO M. BÜHRKE/PIXELIO

La fundaziun cussegli gratuitamain ed a moda cumpetenta en cas da dumondas u da problems persunals u finanzials. Ils centers da consultaziun stattan a disposiziun a persunas attempadas, ma era a lur confamigliars.

La cussegliaziun sociala: En il chantun Grischun pon las persunas attempadas e lur parentella consultar ils posts regiunals da cussegliaziun per sa laschar cussegliar a moda cumpetenta, gratuita e

tar l'intermediaziun da servetschs e da meds d'agid.

La cussegliaziun finanziala: Tenor la devisa «da seniors per seniors» porscha la cussegliaziun finanziala ina cussegliaziun cumpetenta en tut las dumondas da daners e da facultad. Vulais Vus savair co pajar il meglier senza daner contant? U tge moda ch'è la pli adattada per reglar pajaments uschè simpel e favuraivel sco pussaivel? Vulais Vus da tut temp avair la survista da Voss

l'intermediaziun da servetschs e da meds d'agid.

Fitness per il spiert ed il corp

Vegnir vegl è ina schanza – la perspectiva d'in nov svilup persunal, la pussaivladad da far scuvertas, surtut sch'ins è sa conserà avant intensivamain a sia professiun u a sia famiglia. Igl è ussa temp d'accordar a sazez in pau dapli atenziun, da sa far in plaschair, da sa mover dapli – temp era per auters, per discussiuns, per in engaschament voluntar. Perquai porscha la Pro Senectute curs da furnaziun, pussaivladads da far sport, scuntradas ed occurrenzas.

L'activitad e la creativitad: Abel d'em- prender èn ins en mintga vegliadetgna! Em- prender quai ch'interessescha ins, en in clima agreabel, ensemen cun persunas ch'han ils medems interess: quai porscha l'offerta da curs multifara da la Pro Senectute Grischun. Pliars purschidas tractan in'organi- saziun pli conscienza da la vita e la confrun- taziun cun sazez e cun l'ambient. L'offerta porscha er eveniments cuminaivels che servan savens sco basa per crear gruppas d'in- teress activas. Offrids vegnan curs davart l'utilisaziun dal computer e dal telefonin, curs da linguas, da dissegнар e da sanadad, bridge, schah e blers auters.

La promoziun da la sanadad e la preven- zion: La promoziun da la sanadad e la pre- venziun rinforzan la sanadad e l'indep- endenza fin en in'auta vegliadetgna, uschia che persunas attempadas pon mantegnair il pli ditg pussaivel lur qualitat da vita e viver en il conturn ch'ellas enconuschan. La Pro Se- nectute Grischun ha ina vasta offerta da sport e moviment per persunas sur 60 onns.

Il sport ed il moviment: La finamira dal sport e dal moviment è da mantegnair e da promover la movibladad corporala, la forza e la cundiziun fin en l'auta vegliadetgna. En l'entir Chantun èn var 180 manadras e ma- naders da sport per seniors activs en las 120 offer- tas da sport da la Pro Senectute Gri- schun. Las offer- tas per gruppas porschan ina buna chaschun per entrar en contact cun auters e per far activitads communa-blas. Ils geners da sport preferids èn la gim- nastica, la fitness en l'aua, il saut popular ed il viandar. Per las persunas ch'èn intgantadas dal sport organischescha la Pro Senectute Grischun curs ed occurrenzas cun auters geners da sport, sco per exempel viandar cun gianel- las, nordic walking, badminton, pass- lung ed anc blier auter.

La pagina d'internet da la Pro Senectute Grischun porscha infurmaziuns en tuttas trais linguas chantunals.

Cussegliaziun e sustegn

Tuttenina na san ins betg pli tge far... Andetgamain davent'ins conscient: «Jau na vegn betg pli a fin sulet.» U alura ston ins surpigliar la tgira da ses geniturs – ed ins conuscha blier memia pauc las purschidas ed instituziuns per la vegliadetgna. Per tut questas situaziuns e bleras autras stat la Pro Senectute a disposiziun – e quai en passa 120 centers da consultaziun en l'entira Svizra.

discreta. Tut las collavuraturas e tut ils collavuratsur da la Pro Senectute Grischun lavuran cun l'obligaziun da discreziun. En cas da basegn po il discurs da cussegliaziun er avair lieu a chasa. La Pro Senectute Grischun cussegli en cas da dumondas persunals e da la sanadad, en connex cun l'abitar e cun l'entrada en la chasa d'attempadas e da tgira, davart l'assicuranza sociala ed agids finanzialas, tar dumondas areguard la demenza sco era

saldo dal conto e dals moviments da Voss conto? U simplamain savair tge med da pajament ch'è il pli adattà per il proxim viadi en l'exteriur? Sco allrounder cun experi- entscha As cussegli il cussegliader da finan- zas per seniors a moda cumpetenta ed extendida era davart temas da finanzas pli complexs sco la planisaziun da las entradas e da la facultad, las pussaivladads e las stra- tegias d'investiziun, l'optimizaziun da la tag- lia, Vossa situaziun persunala da preven-

Chadaina da telefon – collià in cun l'auter

Vivais Vus suletta respectivamain sulet? N'essas Vus betg pli mobil, ma vulesas tgirar regularmain contacts cun autras persunas? L'idea da las chadainas da telefon è simpla: trais fin sis persunas furman ina chadaina. D'in termin fixà cuminaivlamain telefonan ils participants in a l'auter, s'infurmeschan co che l'autra persuna sa senta e prendan peda per ina baterlada. Bel è che mintgin po sa participar. I dovera simplamain in tele-

fon (telefonin u rait fixa) e temp e gust da far ils telefons ils dis e da las uras fixadas.

Uschia funcziuni: La persuna responsabla per la chadaina da telefon cumenza la chadaina cun telefonar a l'emprim participant da sia chadaina. L'emprim participant da la chadaina telefona al segund participant e.u.v., fin che sa serra puspè il rudè cun l'ultim telefon al responsabel da la chadaina da telefon.

Las relaziuns tranter las generaziuns

La Pro Senectute Grischun pussibilitescha cun differentas occurrenzas e projects il contact ed il barat tranter las generaziuns. Quests projects duain promover la chapientscha, ils inscutters e l'appreziaziun vicendaivla tranter giuven e vegl. Qua intgins exempels:

Inscurtar: meglierescha la chapientscha e la toleranza; rinforza l'integratiun sociala en general.

Raquintar: barattar experien-

tschas; elavurar la biografia e las experi- entschas da vita; scuvrir la midada da la societad.

Emprender: artists versads intermedieschan ad artists giuvens lur tecnicas acquistadas; persunas pli giuvnas mussan a gliued pli veglia co che funcziuna il computer, l'internet u il telefonin; projects, en ils quals tuttas duas generaziuns emprendan ina da l'autra.

La preschentaziun:
Dossier «Pro Senectute»

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=235
www.chattà.ch

Libella bella ad alas blauas.

FOTO: ROSANUS/PIXELIO

L'uschenumnada «roda da copulaziun».

FOTO: LUISE/PIXELIO

Acrobatas da l'aria che passentan lur stadi da larva en l'aua

■ Igl è adina puspè fascinant da guardar co che las libellas sgulan. Lur alas transparentas traglischan en la glisch dal sulegl cur ch'ellas sventuleschan en l'aria senza la minima ramur. Libellas sgulan svelt sco frizzas tras l'aria, èn ablas da sgular al medem lieu sco in helicopter e perfin da sgular enavos. Questas abilitads èn per gronda part d'attribuir als dus pèrs d'alas ch'ellas pon manevar independentamain in da l'auter. Ma er en auters regards èn las libellas animals remartgabels. Ils dus eglis da fassetas consistan da millis eglis singuls. Mintgin da quels vesa mo ina pitschna part da l'ambient. L'entira vista consista

d'in mosaic da puncts da differentas clerezzas. Sin distanza na vesan las libellas betg uschè bain sco l'uman; ellas vesan dentant in spazi pli vast e registreschan pli bain moviments sperts. Sper ils dus eglis da fassetas possedan las libellas en pli trais pitschens eglis da puncts. Quels e la lunga part davos dal corp che consista da diesch segments gidan a stabilisar il sgol.

Las libellas appartegnan bain als insects sgulan, ellas dovan dentant la vischinanza da l'aua sco spazi vital per lur pitschens. La creschientscha e la midada da la furma da la libella enconuschan trais stadis: ov – larva – libella. La libella è pia in animal cun metamorfosa incompleta, perquai ch'il stadi da poppa manca. Durant il stadi da larva crescha la libella e mida pliras giadas la pel. Cun la davosa midada da la pel daventa la larva in insect sexualmain madir.

Tut en tut èn enconuschantas radund 6680 spezias da libellas. En l'Europa Centrala vivan radund 85 spezias. Tut las libellas han ina color sgiagliada traglischanta e quatter alas transparentas. Ins differenziescha dentant tranter libellas cun alas stretgas (Zygoptera) e libellas cun alas

ladas (Anisoptera). Cun agid da tschertas caracteristicas pon ins distinguer tant las larvas sco er ils insects creschids da las libellas cun alas stretgas e da las libellas cun alas ladas.

Ciclus da vita da la libella imperiala

Sur in puz sgola in bel mastgel blau da la libella imperiala. Tuttenina arriva ina femella, ed ils dus sa copuleschan en l'aria. Els furman ina «roda da copulaziun». Senter in mument sa separan els. La femella sa tschenta e depona ils ovs vi d'ina planta da l'aua.

Trais fin quatter emnas pli tard nascha or da l'ov ina larva fitg pitschna cun chommas immoviblas. Curt suenter sa mida ella en ina larva movibla. Davent da quest mument è ella constantamain a la chatscha da pitschens animals da l'aua. Ella crescha spert. Da temp en temp «siglia ella or da la pel» e sa stenda uschè ditg che la pel è anc loma. Mintga giada cur ch'ella mida la pel ves'ins meglier l'indriz da las alas.

Suenter in onn è la larva creschida. Ella è uss pronta per la metamorfosa e na maglia betg pli. In di a l'entschatta da la stad raiva ella d'in cost si e chatscha ses chau sur l'aua. Sut la pel stendida da la larva ves'ins uss bain las colors glischantas da la libella ch'è pronta per la metamorfosa. Vers saira vegn la larva dal tut or da l'aua e sa tegna vi dal cost. Ella batta enturn sai cun la part davos dal corp. Ella fa quai per esser segira d'avair avunda plaz per la metamorfosa. La part davos dal corp sa tira ensemen e sa stenda cuntinuadamain. A medem temp s'avra la pel dal dies. Il pèz, il chau e las chommas sa chatschan tras questa sfessa da la pel.

La libella penda uss cun il chau engiu. Mo la part davos dal corp è anc en la pel da la larva. La libella metta uss las chommas sin il corp e spetga fin che sia membra è dira. Suenter ina lunga pausa stat ella dretsi, sa tegna vi da la pel da la larva e tira la fin da ses corp or da la pel. Ussa s'avran las alas. Cur ch'ellas èn avertas cumplettamain, vegnan ellas diras. Ellas perdan lur color turbla e daventan transparentas. Lura stenda la larva sia part davos. Quat-

Da la larva a la libella: stadi final da la metamorfosa.

U. VELTEN/PIXELIO

ter uras suenter che la libella ha cumenzà a nascher è ses corp sa furmà cumplettamain. Pir la proxima damaun sgola la libella davent. La pel vida da la larva resta enavos. La libella creschida e sexualmain madira viva mo paucas emnas. Curt suenter ch'ella ha deponi ils ovs, mora ella.

Duas differentas sorts da larvas

Las larvas da las libellas cun alas stretgas èn satiglias, han chommas lungas e trais palmettas per remblar. Atras quests appendixs da la cua van er fitg fins «chanals d'aria». Quels furman las brantschas cun tracheas che servan a la respiraziun. Las larvas da las libellas cun alas ladas èn fermas e possedan tschintg spinas en la cua. Ellas prendan si l'oxigen cun il begl final. Quel è lartg, ha la furma d'in satg e cumpiglia numerus fegliets da brantschas. L'aua da respirar vegn tschitschada en da la cloaca e lura stuschada ora. Per regla sa movan las larvas da las libellas cun alas ladas mo plaunet sin il fund da l'aua u tranter las plantas. Sch'ellas ston fugir, mettan ellas dentant las chommas per lung dal corp e sajettan spert tras l'aua. En ina ferma squittada smatgan ellas l'aua da respirar or dal begl final e vegnan uschia bittadas tras l'aua. Era las medusas ed ils chalimars pon sa mover cun talas repulsiuns.

Auter che las libellas creschidas, èn las larvas plaunas e teman la glisch. Las larvas èn animals da rapina e maglian insects da l'aua, larvas d'insects, verms, giomberets e sitolas. Sch'ellas van a chatscha, s'avischinan ellas precautamain a lur preda, catapulteschan or la tschiffarola, tschiffan la preda e tiran quella a la bucca. Igl è remartgabel, quant precis che las larvas pon tschiffar la preda.

Las larvas da las libellas cun alas stretgas vivan in onn, quellas da las libellas cun alas ladas vivan savens pli che trais onns en l'aua. Ellas survivan l'enviern en la glitta sin il furs dal lajet.

Libellas pitschnas e grondas

A partir dal mais da matg vegnan las libellas or da las larvas. Ellas ruschnan or da l'aua si d'in fusti e sa tegnan ferm londeri. I dura pli ch'ina ura fin che las larvas èn glischnadas or da la pel, fin che las alas en furmadas e ch'ellas pon sgular.

Las libellas cun alas stretgas èn da statura fina e satiglia, cun il chau en furma d'in cilinder. Las alas davant e davos èn prest identicas; sche la libella paussa, èn las alas serradas sur il dies u avertas levamain. En cumparegliaziun cun il sgol fitg spert da las libellas cun alas ladas sgulatschan las libellas cun alas stretgas plitost plaunet.

Las libellas cun alas ladas han in corp robust; il chau ha la furma d'ina mesa culla. Las alas davant e davos han differentas furmas; sche la libella paussa, èn las alas avertas a l'orizontala. Libellas cun alas ladas pon vegnir fin 7,5 cm lungas; la larghezza da las alas po esser fin 12 cm. Las libellas cun alas ladas èn vairas acrobatas da l'aria. A l'ur da la riva sgulan ellas plaun a la tschertga da nutriment. Tuttenina s'auzan ellas verticalmain e sa laschan puspè crudar en ina giada. Curt suenter sgulan ellas en in sveltzicac sur l'aua. Ellas pon era sgular enavos per ina pitschna distanza. Perfin durant la copulaziun sgulan las libellas cun alas ladas.

Sco gia mussà vi da l'exempel da la libella imperiala è la copulaziun da las libellas ordvart remartgabla. Il mastgel e la femella furman ina roda da copulaziun.

Il mastgel franchisescha la fin da ses corp sin il «culiez» da la femella. Quella volva ses abdomen engiu e collia la fin da quel cun l'organ da copulaziun dal mastgel. Avant e suenter la copulaziun sgulan ils dus savens enturn sco in «tandem».

Bleras libellas cun alas stretgas deponan ils ovs en posiziun da tandem. Per far quai, sa metta il mastgel dretsi senza sa mover. El sa franchisescha vi da la femella cun las zangas da l'abdomen. La femella fora la spina d'ovar en material da plantas lom e depona in ov suenter l'auter. Las libellas cun alas ladas deponan ils ovs per regla directamain en l'aua durant ch'ellas sgulan.

Sco las larvas èn er las libellas creschidas animals da rapina. Lur preda (da tuttas sorts insects e perfin libellas) tschiffan ellas durant il sgol. Che libellas atattgian ils umans tutga dentant en il reginavel da las paraulas. Cuntrari al stadi da larva n'ha la libella creschida nagina lunga vita: en media è quella terminada gia suenter sis enfin otg emnas.

Zonas umidas – spazis vitals che basegnan protecziun

Da tut ils ambients biologics tutgan las zonas umidas tranter ils pli ritgs, nua ch'ina fauna e flora aquatica e terestra viva sin in spazi restrenschi. Cun chanalisar uals ed ualets, stgaffir rivas artificias e tras drenascha da palids è il dumber da las zonas umidas sa reduci marcantamain. Questas intervenziuns da l'uman periclitescan er la varietad da las spezias da libellas indigenas. Dus exempels: La libella da pali viva en pradas palidusas ed en las grondas zonas da charetsch a l'ur dals lais. Cunquai ch'els ovs enverneschan, è la spezia era resistent cunter la setgira da l'atun. La derasaziun spargliada da las pitschnas populaziuns e lur regressiun exprimida en la gronda part da la Svizra mussa che questa libella è periclitada fermamain ozendi. La libella bella strivlada dovra auas currentas sulegivas cun rivas surcreschidas d'ina vegetaziun spessa. Ella è sa diminuida pervi da la chanalisaziun u la sanaziun inadeguata dals curs da l'aua.

Libella imperiala che depona ils ovs.

FOTO: K. FUHR-BOSSDORF/PIXELIO

Larva d'ina libella cun alas ladas.

FOTO: J. SIEBAUER/PIXELIO

Portal «Fil cultural» – tgirar ils lioms tranter ils Rumantschs ed ils Ladins da las Dolomitas

■ La pagina d'Internet «Fil cultural» è ina plattform cuminaivla dals Rumantschs dal Grischun e dals Ladins da las Dolomitas da las duas regiuns dal Trentino-Tirol dal Sid e dal Veneto (Italia). Il portal furnescha infurmasziuns cumplexivas davart l'istorgia e la situaziun actuala da las duas cumunanzas linguisticas. Malgrà ils impediments topografics ed ils cunfins politics demussan la Rumantschia e la Ladinia numerusas sumeglientschas: las ragischs linguisticas cuminaivlas, la situaziun geografica en il territori alpin, la cultura alpina tradiziunala, las sfidas actualas sco minoritads linguisticas e culturalas, la dumonda da las mesiras adequatas per il mantegniment e per la promoziun da linguas minoritaras periclitadas.

Pervia da la gronda quantad da datas en l'Internet n'èsi dentant betg adina simpel da chattar la risposta adequata ad ina dumonda concreta davart la situaziun linguistica en il Grischun u en las Dolomitas. Qua serva il portal «Fil cultural» per uschè dir sco registrar dal cuntegn. El ordinescha ils cuntegns ch'èn avant maun en l'Internet tenor aspects tematics ed als renda accessibels davent dad in portal central.

Cumplementarain porscha il portal texts d'access infurmativ ed infurmasziuns supplementaras multimedialas tar ils singuls temas. Ina fanestra da novitads fa attent a projects linguisticas currentes ed a svilups da la politica da linguas da la Rumantschia e da la Ladinia. Il portal duai dar in impuls per purtar sur ils cunfins la ritgezza culturala da las duas linguas parentadas ed animar da schliar problems e dumondas actualas pli e pli da cuminanza. Medemamain sa drizza il portal a persunas d'ordifer che s'interessan per las duas linguas minoritaras.

Cultura

La noziun da cultura cumpiglia d'ina vart ils divers arts sco litteratura, teater, saut, musica, art figurativ e film. Tar la cultura tutgan dentant er la tradiziun materiala ed immateriala (cultura da bajegiari, mastergns, lingua, tradiziuns); medemamain la furmaziun dal spazi da viver (cuntrada culturala), la cultura da mangiar e da baiver e la vita da mintgadi en general.

In emprim punct da referiment comunabel dals Rumantschs dal Grischun e dals Ladins da las Dolomitas èn ils Rets. Il stadi da perscrutaziun actual davart quest pievel originar legendar e davart la conquista romana da las Alps è documentà en numerus museums ed en numerus publicaziuns. Las singulas etappas da la cristianisaziun ed il svilup politic durant il temp medieval resortan tranter auter en furma da numerus baselgias, claustras e turs. Or dal mintgadi èn sa mantegnids numerus elements da la cultura alpina fin en noss temp: tradi-

ziuns artisanalas, festas religiusas e profanas, caracteristicas professunalas e socialas.

Il patrimoni cultural central e cuminaivla da las duas gruppas furma senza dubi la lingua sezza. Il diever oral da questa ha già ed ha en emprima lingua in intent pratic, quotidian; daspera serviva ella da vegl ennà er per dar vinavant il stgazi da chanzuns e da raquints. Ils pli vegls fragments retoromans en scrit van enavos en il 10avel tschientaner. La tradiziun litterara ha cumenzà en las valladas retoromanas dal Grischun en il 16avel e 17avel tschientaner e quai en il rom da la refurma e da la cuntrareforma. En il territori dals Ladins da las Dolomitas chattain nus las emprimas registraziuns en scrit en lingua ladina en l'emprima mesadad dal 17avel tschientaner, las emprimas ovras litteraras dateschan dentant pir da la mesadad dal 19avel tschientaner. Oz demussan las duas regiuns ina varietad considerabla da litteratura originala en ils differents idioms ed en il Grischun er pli e pli en la lingua da standard rumantsch grischun.

Teater, saut, musica populara e chant choral èn spartas culturalas ch'èn sa svilupadas u almain sa stabilisadas en il rom dals moviments dal pievel durant il 19avel ed al cumenzament dal 20avel tschientaner. Oz èn ellas chaschun per occurrenz culturalas e per la tgrira da las ragischs retoromanas.

In barat cultural tranter ils Ladins da las Dolomitas e la Rumantschia ha lieu en diversas spartas culturalas, per exempel en la scena litterara, a chaschun da festivals da musica e da chor, dentant er en furma da films e da rapports en ils meds da massa. Gist er projects culturals novs ed innovativs en il sectur da la musica da rock e da pop u en il sectur da la scena da film giuvna pudessan anc vegnir tratgs a niz pli fitg per in barat sur ils cunfins or.

Geografia

La geografia da las duas regiuns demussa numerus tratgs cuminaivels. Omadus territoris sa chattan en las Alps ed èn pauc populads. Pitschens vitgs, culms auts, prads spundivs e vasts gnauds caracteriseschan en omadus regiuns d'ina vart il maletg real da la cuntrada, da l'autra vart orneschan els er ils prospects da reclama da numerus destinaziuns turisticas en moda da clisché. Il maletg real da las duas regiuns stuess dentant vegnir amplifitgà cun las varts positivs dals bains acquistads sco er cun ils svilups problematicas da la societad moderna.

La situaziun actuala da la geografia da las linguas è il resultat d'in svilup che ha durà passa 2000 onns: Da la lingua dal pievel originar e dal latin vulgar èn sa svilupadas las furmas preliminaras da la lingua rumantscha e da la lingua ladina da las Dolomitas dad ozendi. En ils tschientaners sequents han influenzà il talian ed il tudestg l'ulteriura concepziun da questas duas linguas. Entaifer las duas gruppas linguisticas han manà motifs politics, en il Grischun er motifs confesionalas, sco er la fragmentaziun topogra-

Las valladas dal ladin dolomitan sa gruppeschan enturn il massiv dal Sella.

FOTO K.-U. VAHLE/PIXELIO

fica a la furmaziun da mintgamai tschintg idioms. Da quels èn sa furmads er linguas da scrittira ch'èn sa mantegnidas fin oz. Pir l'ultim temp èn vegnidas interprendidas emprovas d'unifitgar ils idioms scrits en ina lingua cuminaivla da standard, e quai cun in success ch'è pli u main bun (rumantsch grischun resp. ladin dolomitan).

In ulteriur tratg cuminaivla da las duas regiuns è l'orientaziun vers centers politics e culturals ordaifer il territori linguistic rumantsch e ladin da las Dolomitas. La collavuraziun entaifer las gruppas linguisticas vegn plinavant engrevgiada tras l'appartegnentscha a differents unitads administrativas: Entant ch'ìls Retoromans da la Svizra tutgan politicamente tar il chantun Grischun, sa reparan ils Ladins da las Dolomitas enturn il massiv dal Sella sin duas regiuns e trais provinzas.

Istorgia

Las ragischs cuminaivlas dal ladin da las Dolomitas e dal rumantsch – ch'èn dentant contestadas tranter filologs – van enavos pli che 2000 onns. Da quel temp han colonisà pievels Celts e Rets parts da la Svizra dal sidost dad ozendi e da las vals alpinas cunfinantas en il nordost da l'Italia. L'onn 15 a.C. han ils Romans sutmess il territoris numnads ed als han attribui a la provinza Raetia (pli tard Raetia prima).

Areguard la politica territoriala han ils territoris colonisads dals Rumantschs dal Grischun e dals Ladins da las Dolomitas percurrì svilups fitg differents suenter il sguardin da l'Imperi roman. Contacts pli intensivs tranter las duas gruppas linguisticas hai puspè dà pir blers tschientaners pli tard, numnamain a la fin dal 19avel tschientaner. Dad ina vart sa fatschentavan da quel temp filologs cun las

sumeglientschas da las duas linguas, da l'autra vart ha effectua er la periclitaziun creschenta da las duas linguas minoritaras in'avischinaziun da questas gruppas linguisticas. En il Grischun è il moviment linguistic ch'è resultà da quai (l'uschenunada «renaschentscha rumantscha») culminà l'onn 1938 en la renconuschentscha dal rumantsch sco quarta lingua naziunala da la Svizra. La Ladinia ch'aveva appartegnì fin lura al reginavel dals dal Habsburg è vegnida annectada suenter l'Emprima Guerra mundiala da l'Italia faschistica: Il ladin da las Dolomitas è vegnì declerà per in dialect talian, il territori linguistic è vegnì repartì sin trais provinzas. Questa divisiun en trais parts exista anc oz.

La segunda mesadad dal 20avel tschientaner ha chaschunà per omadus gruppas linguisticas ina meglieraziun da la situaziun da la politica da linguas. Per la regiun dal Trentino-Tirol dal Sid po vegnir numnà l'emprim statut d'autonomia da l'onn 1948, cun il qual ils Ladins da las Dolomitas èn vegnids renconuschids sco communad etnica, l'onn 1951 èn ils Ladins da las Dolomitas lura vegnids definids cun in decret dal president da la republica sco gruppa linguistica. Cun realisar il statut d'autonomia è vegnì introducì en Gardena ed en la Val Badia l'uschenunada sistem da scola paritetico. Cun il segund statut d'economia l'onn 1972 èn ils dretgs per la communad etnica vegnids meglierads anc ina giada. Per ils Rumantschs dal Grischun èn las revisiuns da la Constituziun federala (1996/2000), la revisiun da la Constituziun chantunala (2003) e l'entrada en vigor da la Lescha da linguas chantunala (2008) e federala (2010) stadas da muntada centrala. In sustegn impurtant porscha ultra da quai la Charta europeica da las linguas regionalas u minoritaras dal Cussegl da l'Europa (ratifitgada da la Svizra l'onn 1997, sutscritta da l'Italia l'onn 2000). Malgrà tut las stentas da la politica da linguas è il dumber d'abitantas e d'abitants regressiv per omadus gruppas linguisticas (stadi 2000: ca. 60 000 Rumantschs e Rumantschs; ca. 30 000 Ladins e Ladins da las Dolomitas). Quest svilup stat per part en connex cun ils trends demografics generalis. El mussà dentant er clermain che las mesiras da promoziun actualas èn necessarias.

Servetschs publics

Ils servetschs publics prestan ina part essenziala per mantegnair las duas linguas periclitadas. En Svizra è il rumantsch renconuschì sco lingua parzialmain uffiziala. Sin nivel chantunal valan tenor la

nova Constituziun chantunala il tudestg, il rumantsch ed il talian sco linguas chantunals ed uffizialas equivalentas.

En l'Italia possedan ils Ladins che vivan en il Tirol dal Sid ed en il Trentino disposiziuns da protecciun fitg detagliadas en cumparegliaziun cun ils Ladins da la provinza da Belluno. Là èn la protecciun da minoritads e la promoziun da la lingua savens liadas a persunas singulas engaschadas che lavuran en uffizi d'onur.

En la regiun dal Trentino-Tirol dal Sid vegnan promovidas instituziuns culturalas che s'occupan da la lingua e cultura ladina da las Dolomitas, sco per exempel l'institut cultural ladin «Micurà de Rù» en il Tirol dal Sid u la «Majon de Fasceng» en il Trentino. Er en l'amministrasiun publica è la lingua ladina da las Dolomitas vegnida integrada. Ina part essenziala en il sectur dals servetschs publics presta senza dubi la scola che sa basa en las vals ladinias da las Dolomitas sin in sistem paritetico.

Medias

Entant ch'ìl rumantsch vegn duvrà en il Grischun gia davent dal cumenzament dal 19avel tschientaner en la pressa, han ils Ladins da las Dolomitas stuì spetgar pli ditg fin ch'èls han pudì leger l'emprima gasetta en lur lingua materna. Il Grischun posseda oz ina gasetta dal di rumantscha, La Quotidiana, la Ladinia posseda ina gasetta emnla, La Usc di Ladins. Ch'igl è pussaivel d'edir en il Grischun ina gasetta dal di è segiramain in merit da l'agentura da pressa Agentura da Novitads Rumantscha.

I vegnan edids regularmain chalen-ders annuals, cronics ed autras publicaziuns tant per rumantsch sco er per ladin da las Dolomitas. La purschida d'emissions per la lingua materna rumantscha da radio e televisiun (Radio e Televisiun Rumantscha) è pli vasta che quella dals Ladins da las Dolomitas. En la mesadad dals onns 1950 ha cumenzà l'emettur «Bulsaun» da la RAI ad emetter emissiuns da radio en lingua ladina da las Dolomitas, pir pli tard èn vegnidas tiers er emissiuns da televisiun.

La presentaziun:

Uffizis da cultura dal Tirol dal Sid e dal Grischun: Portal «Fil cultural» (www.filcultural.info). Bulsaun/Cuira 2008.

Dapli infurmasziuns:

chatta.ch/?hiid=850
www.chatta.ch

Ladins da las Dolomitas

Val	dumber d'abitants	unitad administrativa	idiom
Fascia	9 348	Regiun dal Trentino – Tirol dal Sid, Provinza da Trento	fascian
Gherdëina	10 126	Regiun dal Trentino – Tirol dal Sid, Provinza da Bulsaun	gherdëina
Val Badia	10 311	Regiun dal Trentino – Tirol dal Sid, Provinza da Bulsaun	badiot/ladin de mesaval/marou
Anpezzo	6 175	Regiun dal Veneto, Provinza da Belluno	ampezan
Fodom	1 844	Regiun dal Veneto, Provinza da Belluno	fodom

Parzival – il Chavalier cotschen

■ Il cudesch «Parzival – il Chavalier cotschen» raquinta l'istorgia da Parzival che fa, senza savair, dal mal ad auters e sto far in lung viadi fin ch'el daventa in chavalier ed il retg dal chastè dal Graal. L'istorgia sa basa sin l'epos famus da Wolfram von Eschenbach e vegn raquintada da nov dad Anita Siegfried en ina furma adattada per uffants dal stgalim mesaun. L'illustratura Sibylle Heusser enramescha il text cun numerus maletgs. L'istorgia da Parzival, sco ella vegn preschentada qua, è vegnida scritta en il temp autmedieval, enturn il 1200, da Wolfram von Eschenbach en il vegl tudestg da scrittira. Els numms en il carnet OSL èn mantegnids en la versiun originala. L'epos consista da plirs millis vers e sa basa sin in raquint pli vegl da Chrétien de Troyes, «Le conte du Graal ou le roman de Perceval», naschè en Frantscha en il 12avel tschientaner. En il text original da Wolfram von Eschenbach vegnan era descrittas a moda detagliada las aventuras da Gamureth, il bab da Parzival, e da Gâwân, in ulteriur chavalier da la Maisa radunda. Quellas parts mancan qua, sco era las numerus acziuns e figuras secundaras.

Ils lieus d'acziun e las localitads en il text da Wolfram von Eschenbach na sa laschan betg identiftgar facilmain. Pelrapeire sto esser insanaua a la costa occidentala da la Frantscha. L'imperi dad Anschouwe fascheva part da la chasa roiala britannica d'Anjou-Plantagenet, al possess da la quala appartegnava era la Normandia al vest da la Frantscha. En autras tradiziuns sa chattan ils lieus d'acziun al sid da la penisla britannica.

Cuntegn

En il gaud: Dapi bundant diesch onns viva la regina Herzeloide cun ses figl Parzival en la cuntrada selvadia da Soltâne. Ses um Gamureth, in chavalier valurus e famus, era vegnì per la vita en ina battaglia. Accumpagnada da Tampanis, il scutier da Gamureth, e d'insaquants famegls e fantschellas era ella sinaquai sa retratga en quest lieu solitari per preservar Parzival dal destin da ses bab. Ma prest è Parzival creschì ed en ses intern sa dasda il desideri da scuvrì il mund.

L'inscunter: In di frunta Parzival sin chavaliers che passan tras il gaud. Fascinà da lur cumparsa e da lur raschienis

vul er el daventar in chavalier. Sia mamma al vegn da persvader da spetgar en fin la primavera. Durant ils mais d'enviern raquinta Tampanis dal bab da Parzival, Gamureth von Anschouwe, da ses viadi aventurus en fin a Bagdad e da Feirafiz, il mez frar da pel stgira da Parzival. Tampanis terminescha ses raquint cun il chavalier engurd ch'è sa patrùn dal chastè da Kanvoleis e dals pajais da Waleis e da Norgals sunter la mort da Gamureth.

Lanè: Herzeloide aveva sapientivamain cusì per Parzival in vestg d'ina grossa taila da chonv en il qual el pareva plitost in pajass. Uschia vuleva ella far da ses figl in object da beffa da la glieud e sperava ch'el returnia spert a chasa. Ma Parzival na sa lascha betg starmentar ni d'egliadas sprezzantas ni da las reacziuns sin ses cumpurtament maladester. Ord spir malchapientscha privescha el la dama Jeschute da ses anè e dat quel ad in pestgader ch'al mussa la via al chastè dad Artus. Sin via frunta el plinavant sin il Chavalier cotschen, Ither von Gahevice, ch'ha engulà per spass in bitger d'aur da la Maisa radunda ed ha spons il vin sur la bella regina Ginovere, la dunna dad Artus. Parzival empermetta da drizzar or ad Artus ch'el s'enriclia da tut quai. Finalmain cuntanscha Parzival la citad e vegn manà dal nev dal retg, Iwânnet, tar Artus.

Il duel: En il ravugl dad Artus e da sia Maisa radunda vesa il signur Keye co che Cunawere, sia adurada, surri e fa in segn a Parzival. Sinaquai propona el ad Artus da laschar cumbatter Parzival cunter Ither, il Chavalier cotschen, per che quel al surventschia. Ma Parzival victorischescha e mazza il Chavalier cotschen. Iwânnet ch'è suanda Parzival al cusseglija da betg returnar a la curt dad Artus, damai che Ither era là in chavalier ordvart respectà.

L'instrucziun: Parzival prenda l'armadira ed il chaval dal Chavalier cotschen e chavaltgescha plirs dis davent dal chastè dad Artus. El arriva tar Gurnemanz, il chastellan da Graharz, e vegn instrui da lez e da sia figlia Liازه.

Pelrapeire: Sunter intginas emnas vul Parzival cuntinuar ses viadi. Gurnemanz al cusseglija da chavaltgar vers vest: «Il retg Clâmide assadiescha dapi emnas il chastè da Pelrapeire. El vulless sa maridar cun la chastellana, Condwir-âmûrs, ma quella sa dosta energeticamain. La glieud è per murir da la fom. Bliers chavaliers valurus han gia laschè lur vita en duels, era Schenteflûrs, mes figl il pli giuven.» Parzival arriva a Pelrapeire e vegn da surventscher Kingrûn, il seneschal da Clâmide. Condwir-âmûrs e Parzival fan nozza.

Il cumià: Ma gia sunter intgins dis cumpara Clâmide cun si'armada. Suen-

Cuverta dal carnet OSL.

ter in lung assagl senza success decidan ils dus cumandants da sa duellar. Parzival batta Clâmide, al regala dentant la vita ed al cumonda da sa metter en il servetsch dal retg Artus. Sunter lungas festas da victoria decida Parzival da bandunar per in temp il chastè. El vul chavaltgar a Soltâne per guardar tge che sia mamma fa.

Cun varugn'è vituperi: En viadi vers Soltâne arriva Parzival en il chastè da Munsalvaesche tar il retg Anfortas. Parzival vegn a savair che quai è il chastè dal Graal e vesa il Sontg Graal cun agens eglis. Ma cumbain ch'el vesa che Anfortas sa senta mal, manchenta el da tschentiar la dumonda ch'avess liberà il regent da sia paina e salvà tut ils abitants da Munsalvaesche. Perquai vegn el stgtschà dischonuraivlamain dal chastè.

La naiv: Pauc temp sunter frunta Parzival sin il retg Artus ch'è vegnì surprais da la naiv e champescha en il liber. En in duel batta el Keye e gudogna danovamain l'affecziun da Cunawere. Parzival vegn recepì a la Maisa radunda; Gâwân e Parzival s'engiran amicizia e fidaivladad perpetna. Ma tuttenina arriva la stria Cundrîe. Ella rinfatscha a Parzival da betg avair salvà Anfortas e di ch'el na saja betg degn da sa numnar chavalier da la Maisa radunda. Parzival banduna il retg Artus e vul pir returnar sunter avair expià sia culpa.

Tar l'eremit: Parzival arriva tar l'eremit Trevirzent nua ch'el passenta in entir onn. El vegn a savair che Trevirzent è il frar dad Anfortas e da si'atgna mamma, Herzeloide, ch'era morta curt sunter la partenza da Parzival. Da Trevirzent surge vegn Parzival bliers cussegls sabis ed empernda ultra da quai da leger. Silsunter

sa metta Parzival puspè en tschertga dal chastè dal Graal.

Il retg: Parzival frunta sin in'armada orientala. Sunter in dir cumbat cun in chavalier muslim realisescha Parzival che quai n'è nagin auter che ses mez frar Feirafiz. Ils dus frars van ensemen tar il retg Artus. Cundrîe intimescha Artus da retschaiver Parzival sco chavalier. Il proxim di al gida ella a chattar il chastè dal Graal. Parzival spendra Anfortas da sias dolurs. Ma quel è vegl e dumonda Parzival da daventar ses successur sco retg da Munsalvaesche. Er Condwir-âmûrs arriva al chastè, accumpagnada per gronda surpraisa e plaschair da Parzival da lur figls schumellins, Loherangrîn e Kardeiz.

La legenda dad Artus

L'istorgia da Parzival fa part dal ciclus da la legenda dad Artus, deditgada al retg Artus ed als chavaliers da la Maisa radunda. Il retg Artus è ina figura mitologica che cumpiglia legendas celticas, cristianas ed orientalas. La basa furman però fatgs istorics reals dal tschingavel e sisavel tschientaner sunter Cristus. Da quel temp cumbatteva in retg sin l'isla britannica cunter ils Saxons invasurs. Durant quest conflict èn bliers Brits fugids sin la terra franca en la Bretagna e Normandia.

Sco pli veglia versiun scritta da la legenda dad Artus vala la «Historia Regum Britanniae» dal spiritual ed istoricher britannic Geoffrey of Monmouth (ca. 1135). Silsunter èn ils raquints e las figuras enturn Artus vegnids tematisads ed amplifitgads en bliers epos e romans curtais da lingua franzosa. Las virtids chavalierescas ed autras ideas medievalas èn vegnidas introducidas en spezial da Chrétien de Troyes enturn il 1170. En il decurs dal 12avel al 14avel tschientaner ha la legenda dad Artus influenzà la litteratura populara da tut l'Europa.

L'istorgia dad Artus, il grond retg da la Britannia, da sia spada Excalibur ch'el ha tratg or d'in crap e ch'al ha fatg nunsurventschavel, da ses chastè Camelot e dal grond striun Merlin è daventada in tema litterar da renum mundial. Il medem vala per ils chavaliers da la Maisa radunda cun Lancelot, Gâwân, Parzival, Galahad, Tristan, Iwânnet, Loherangrîn ed auters. La furma e muntada da quels sco era las figuras ed ils lieus d'acziun da l'istorgia dal Graal èn dentant adina puspè vegnids interpretads da nov en il decurs dals tschientaners. Il ciclus da l'istorgia dad Artus, da Parzival e da la tschertga dal Sontg Graal ha servì da model a bliers tocs da teater, operas, maletgs, cudeschs e films.

Glossari

Pagi: l'emprim stgalim da l'educaziun chavaleresca che cumenzava cun 7 onns e finiva en la vegliadetgna da circa 14 onns cun la nominaziun al scutier.

Scutier (era portascut): il segund stgalim da l'educaziun chavaleresca, durant il qual il giuven purtava ina spada curta. Ses pensum era da gidar il chavalier a traitar en l'armadira, a purtar sias armas – la lantscha da cumbat e la spada lunga – e da guardar dal chaval.

Chavalier: guerrier nobel a chaval. En la vegliadetgna da 21 onns vegniva il scutier fatg chavalier cun in culp da spada sin il givè dretg. El dastgava ussa purtar la spada lunga e la lantscha da cumbat e participar a turniers da chavaliers. Els chavaliers eran obligads da prestar servetsch a lur retg en temps da guerra e da pasch.

Turnier: in Turnier medieval era in cumbat ritualisà che consistiva da differents parts. Tar la buhurta cumbattevan duas gruppas da chavaliers cun armas muttas ina cunter l'autra, tar la giustra dus chavaliers en plaina armadira.

Giustra, giustrar: duel tranter dus chavaliers en plaina armadira e cun la lantscha mutta cun la mira d'auzar l'adversari or da la sella. Il victur survegniva gronds regals en furma dad armas e d'ina armadira.

Amur curtaisa, chant da trubadurs: l'amur curtaisa medievala circumscriba l'affecziun reciproca dals umans en tut lur furmas pussaivlas, pia era l'amur tranter um e dunna. En il chant dals trubadurs vegnivan recitadas u chantadas poesias d'amur, cun las qualas il trubadur tschertgava la favur da la dunna adurada.

Maisa radunda: ina gronda maisa a la curt dal retg Artus, enturn la quala sa reunivan ils chavaliers da la Maisa radunda. Els eran obligads da prestar servetsch al retg Artus. Lur finamira principala era da chattar il Sontg Graal.

Graal: tar Wolfram von Eschenbach è il Sontg Graal in crap miraculus che na staliva mai, che deva beadientscha e sanadad eterna.

La preschentaziun:

Anita Siegfried e Sibylle Heusser: Parzival. Il Chavalier cotschen. (Ovra svizra da lectura per la giuventetgna, OSL nr. 2337). Turitg 2009.

Dapli infurmaziuns: chatta.ch/?id=1338&hiid=1126
www.chatta.ch

Da la Maisa radunda (ca. 1350) al chastè dal Graal (Hans Thoma, 1899) – la legenda dad Artus ha fascinà ils artists atras ils tschientaners.

Dendrocronologia

Perscrutar il passà cun mesurar ils rintgs annuals dal lain

■ La dendrocronologia è ina metoda per datar la vegliadetgna dal lain (grec: dendron = planta; chronos = temp; logos = scienza). Questa metoda vegn duvrada en emprima lingia per retschertgas en connex cun bajetgs istorics ed ovras d'art, ella serva dentant er a perscrutaziuns dal clima e da la natira en general. La premissa è ch'ins po observar ils rintgs annuals sin il frunt dal lain u ch'ins po prender provas cun furar. La dimensiun dals rintgs annuals vegn mesurada cun il microscop davent dal magugl vers la scorsa ed alura nudada sco curva.

Igl è evident che las curvas èn sumegliantas da talas plantas ch'èn creschidas il medem temp en la medema regiun. La dendrocronologia sa serva da quest fatg. Ella cumpareglia las curvas da duas mesuraziuns da rintgs annuals, mettend ellas ina sin l'otra. En glich transparenta pon ins observar, sche lur lingias èn identicas en ina posiziun u l'otra. Sch'ellas èn congruentas, dastg'ins concluder la medema vegliadetgna dals rintgs annuals correspundents. Quella corrispondenza vegn eruida oz cun il computer.

Da la gronda quantitad da provas fagas resulta in'entira chadaina da curvas ch'èn congruentas per l'interval, en il qual las plantas vivevan. La dendrocronologia po alura

determinar la vegliadetgna da mintga lain, creschè in in da quels intervals, grazia al chalendar dendrocronologic. Tals chalendar dendrocronologics existan oz per l'entir temp medieval, e tut tenor la spezia da lain lunsch enavos in il temp preistoric.

La metoda

La metoda da la dendrocronologia sa basa sin las suandantas enconuschentas: La successiun da rintgs annuals stretgs e largts tar ina planta è l'expressiun da las influenzas climaticas che sa midan d'in onn a l'auter durant ch'ella crescha. Entaifer la medema zona geografica demusan plantas da la medema spezia ch'èn creschidas a medem temp rintgs annuals correspundents. Cun agid d'in grond dum-

Il dendrocronolog
vi da la lavur.

FOTO SWL

ber da laina frestga, istorica e preistorica han pudì vegnì construidi ils ultims quaranta onns chalenders nuninterrots dals rintgs annuals en Germania ed en Svizra.

Per definir la vegliadetgna vegnan prelevads nuschejgs u rudellas da sondagi da la laina che vegn analisada. En il lavuratori vegnan mesuradas vi dals tagls transversals cun ina exactezza dad 1/100 mm las ladezzas dals rintgs annuals da las provas. Las valurs vegnan convertidas en ina curva ed èn la basa per fixar exactamain la vegliadetgna da la laina analisada. Cun agid da calculaziuns statisticas e cun agid da la sincronisaziun optica vegn tschertgà il sectur identic sin il chalendar dals rintgs annuals. Sch'ins po definir exactamain quest sectur, po vegnì eruid – premissa che l'ultim rintg ch'è vegnì furmà sut la scorsa saja avant maun – exactamain l'onn e schizunt la stagiun, en la quala la planta è vegnida terrada.

Ultra da provas da lain ars ed intact or d'exchavaziuns vegnan datadas principalmain travs ed aissas che derivan d'edifizis. Il spectrum dals edifizis ch'èn vegnids analisads dal puntg da vista da la dendrocronologia cumpiglia baselgias, edifizis d'abitars, turs, chastels sco er edifi-

zis da mastergn e minas. Dentant er mobiglias, altars, sculturas, picturas ed instruments da musica pon vegnì datads.

Sco basa per definir la vegliadetgna da la laina servan ils chalenders dals rintgs annuals ch'èn vegnids fatgs ils ultims decennis per las differentas vals dal Grischun sco er tschertas cronologias dals chantuns e dals pajais vischins. Per il ruver exista oz in chalendar dals rintgs annuals che tanscha enavos nuninterrottamain fin il 8avel millenni a.C. Per la laina da dascharina: pign, laresch, sember e tieu ch'è vegnida duvrada il pli savens en il Grischun per construir èsi pussaivel da far dataziuns absolutas fin il quart millenni a.C.

Co vegn la dendrocronologia applitgada?

Sco exempel classic per la muntada da la dendrocronologia vala en il Grischun la dataziun dal palantschieu sura da S. Martin a Ziràn. L'enviern da l'onn 1971 èn vegnidas allontanadas las tavlas dal palantschieu sura per vegnì restauradas. Da radund 400 aissas originalas – mintga tavla consista da trais fin quatter aissas culadas – èn stadas adattadas per l'analisa dendrocronologica radund 15 %. Ils frunts gruigs da las aissas èn vegnids raffignads cun palpiri da vaider u nizzas da far la barba, enfin ch'ins ha vesì cleramain ils rintgs annuals. Suenter las mesuraziuns al lieu èn vegnidas elavuradas questas abundant 4000 indicaziuns entras il computer. Da quel temp n'existiva dentant anc nagin «chalendar da rintgs annuals» absolut, quai che pertugava il lain da guglias, cun il qual ins avess pudì cumparegliar las datas obtegnidas per pudair propri datar las tavlas. Grazia a las amplas datas da standard rimnadas dapi alura, èsi stà pussaivel da datar enturn il 1990 l'origin dal palantschieu sura da S. Martin.

Ils davos rintgs annuals dateschan tranter il 1056 ed il 1113 s.C. Quellas datas na dastgan betg vegnì consideradas sco onn da tagl da las plantas, essend che la part posteriura da la burra, l'alv dal lain, vegn per ordinari stagiada, uschè ch'è manca ils rintgs da las davosas annadas. La graduaziun frequentada dals rintgs dals ultims onns d'ina gronda part da las provas inditescha però che las plantas eran vegnidas tagliadas pauc suenter il 1113. Igl è tschert ch'ins stagiava mo il pli necessari resgiond las aissas. Da quai resulta, er sche la laina era vegnida magasinada in pulit temp, ch'è palantschieu sura da S. Martin sto esser vegnì stgaffi durant l'emprima mesadad dal 12avel tschientaner.

Sco segund exempel per l'applicaziun da la metoda dendrocronologica duai vegnì dà in sguard sur il cunfin chantunal or. Durant las lavurs da construcziun en l'ava ha il Servetsch archeologic dal chantun Turtig gi l'ocasiun d'examinar e salvar dal 1998 fin il 2002 en tut 94 pals da lain

en il letg da la Thur ad Andelfingen. La gronda part dals pals era da lain da ruver ed appartegneva a 12 artgs da punts scrudadas. Las examinaziuns dendrocronologicas han pudì cumprovar l'existenza da duas punts anteriuras en la vischinanza dal passagi sur il flum, il qual è vegnì costruì il 1814/15 e vegn duvrà anc oz.

Il pli vegl artg ch'ins ha pudì eruid tras las retschertgas archeologicas da la punt, la quala è vegnida numnada per l'emprima giada il 1324 en ina funtauna scritta, datescha dal temp enturn 1360. Lavurs da reparatura u remplazzaments d'artgs pli vegls e donnegiads èn vegnids fatgs en interval regulars da trenta fin quaranta

an, numnadamain 1381, 1424, 1451 e 1481. L'emprima punt n'era betg cuverta ed era concepida sco simpel piogn.

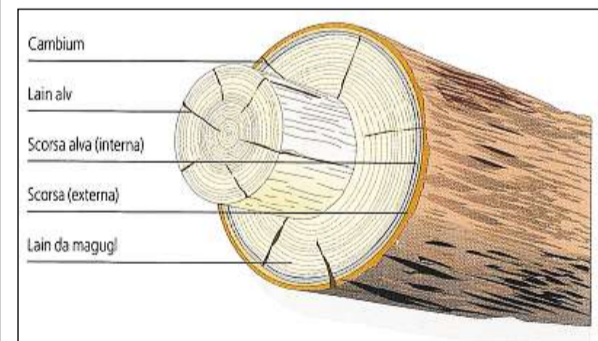
La dendrocronologia serve dentant er a perscrutar svilupps da la natira actuals, sco per exempel la dinamica dal guaud. La concorrenza da las singulas plantas ina envers l'otra ed entaifer la struttura dal guaud è vegnida perscrutada en rom d'in studi dendrocronologic en in guaud da tieus a Stabelchod (Parc Naziunal Svizzer). Enturn il 1900 avevan ins reemplantà qua in guaud ch'era vegnì taglià cumplettamain per pascolar. Ils 100 tieus èn vegnids cartads e lur creschient-scha radiale (annada) è vegnida mesurada cun agid da nuschejgs da sondagi ch'ins ha retratg da la basa dal mutagl. A maun da retrocalculaziuns han ins cumpareglià il cresch da mintga singula planta cun la grondezza da distanza da sias plantas vischinas.

Igl è sa mussà ch'il guaud è sa sviluppa fitg spert. Ils tieus èn creschids bain en quest'emprima fasa (0.9 mm). Suenter 20 onns èn però creschids adina damain. A medem temp è l'influenza da la concorrenza daventada pli e pli gronda. En questa segunda fasa èn pirids intgins dals tieus pli giuvenns. Tras il cresch pli pitschen da las plantas e la speschezza diminuida dal guaud po vegnì cumpensa-

Tge è lain?

Il lain è ina materia organica, costruïda da cellas. Quellas sa furman tras divisiun en il tessi da furmaziun (cambium) che sa chatta tranter la scorsa ed il lain. En noss clima è la furmaziun dal lain sutmessada ad in ciclo periodic: tar las coniferas e plantas da feglia cun sporas en furma da rintg sa furman la primavaira elements cun grondas sporas ed in mantè fitg satigl,

l'uschenumna lain tempriv. Durant la stad crescha lura lain pli spess: il lain tardiv cun cellas main grondas ed in mantè pli gross. L'enviern paussa il lain. Tar questas spezias da lain sa furman uschia rintgs annuals ch'ins vesa fitg bain, sch'ins taglia il mutagl travers u per lung. Tar plantas da feglia cun sporas sparpagliadas èn ils rintgs annuals main vesaveils.

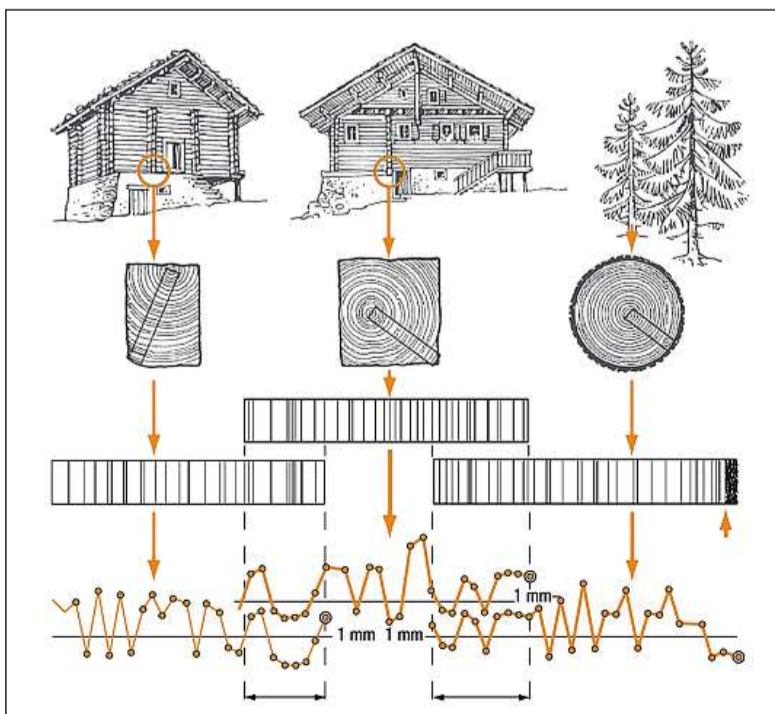
Struttura
d'in mutagl.

FOTO BUWAL

Il lavuratori dendrocronologic chantunal

Il Servetsch archeologic dal Grischun posseda dapi l'onn 1997 in agen lavuratori dendrocronologic, en il qual la laina po vegnì datada exactamain sin l'onn. Il lavuratori lavura en emprima lingia per il Servetsch archeologic. En il rom da renovaziuns d'edifizis ed en il rom da scleriments sch'ins duai metter sut protecciun edifizis, surpi-

glia il lavuratori dendrocronologic er incumbensas da definir la vegliadetgna per la Tgira da monuments dal Grischun. Dal lavuratori dendrocronologic pon dentant profiter er persunas privatas che vulan laschar constatar la vegliadetgna da lur edifizis d'abitars u d'in object da lain cunter pajament.

La metoda da la dendrocronologia en survista.

FOTO SERVETSCH ARCHEOLOGIC

La preschentaziun:
Dossier «Dendrocronologia».

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=2669
www.chatta.ch

En servetsch dal clima e da la natira
Essend che la largezza dals rintgs annuals,

Il Monument dal liun sco attracciu turistica.

FOTO: LEJU/VP

Visitaders avant il Panorama da Bourbaki.

FOTO: NETTWERK

Monument dal liun e Panorama da Bourbaki

Perditgas dal resvegli naziunal e turistic dal 19avel tschientaner a Lucerna

■ Entant che Turitg, Basilea u Winterthur han vis a crescer en il decurs dal 19avel tschientaner quartiers industrials, èsi stà a Lucerna il turissem creschent che dueva furmar in'entira part nova da la citad.

Enturn la Piazza dal liun dad oz èn sa svilupadas successivamain purschidas turisticas sco il Monument dal liun (1821), il Curtin da glatscher (1873), il Panorama da Bourbaki (1889), l'Alpineum (1885/1901) u il Museum d'animals (1859-1888), oz transformà en l'enconuscent restaurant «Old Swiss House».

Latiers han ins stgaffi butias da souvenirs, studios da fotografia, ustarias ed attracciu sco concerts u illuminaziuns. A moda concentrada pudevan ils turists sa far qua in maletg da las attracciu che la natira e l'istorgia da la Svizra e dal spazi alpin purschevan. E la Piazza dal liun a Lucerna fascinescha anc adina, betg mo pervia da las purschidas multifaras, mabain er grazia al spiert dals onns da resvegli ch'è insaco anc adina preschent en quest lieu turistic tut spezial.

Il Monument dal liun è il pli vegl monument figurativ anc existent en Svizra insomma. Lukas Ahorn da Constanza l'ha taglià en la paraid da crap natirala d'ina veglia chava da crappa, suenter in model ch'il Danais Bertel Thorvaldsen aveva realisà a Roma. L'incumbensader Carl Pfyffer von Altshofen, colonel en servetsch franzos, aveva dumandà il sculptur Heinrich Keller per cussegl areguard il monument. Pfyffer na pudeva betg sa decider tranter ils dus sculpturs da renum Canova e Thorvaldsen; Keller ha cusseglà il segund ed i para ch'el haja er furni l'idea dal liun. L'ovra duai reguardar la mort da la garda svizra en las Tuilerias il 1792, da la quala Carl Pfyffer sez è stgampà, avend per cas gist congedi. Ils 10 d'avust 1821, l'anniversari da la mazzacra, è stada la scuverta solenna dal monument.

Il Panorama da Bourbaki vala oz sco in dals «monuments naziunals» ils pli impurtants da la Svizra. La pictura gigantesca radunda cun ses numerus requisits regorda in fatg da la guerra tranter ils Tudestgs e Franzos dal 1870/71 che vala sco in dals eveniments ils pli sensa-

ziunals da l'istorgia svizra dapi la fundaziun da la Confederaziun: a l'armada franzosa da l'ost, cumandada da general Charles Denis Bourbaki ed entrada en Svizra il prim da favrer 1871 sper Les Verrières. I sa tracta dal monument il pli imposant d'in eveniment da l'istorgia moderna svizra. Il Panorama da Bourbaki dastga vegnir considerà sco il monument artistic il pli prezius da la neutralitad armada en servetsch da l'umanitad. Naginas da las nundumbravilas picturas da paraid cun tematicas militaras e nagins dals numerus maletgs grafics che commemoreschan la protecciun da la neutralitad durant las guerras n'han cuntanschi l'intensitad d'expressiun e la qualitat artistica dal Panorama da Bourbaki e d'autras ovras da ses creader Edouard Castres.

Tar las ulteriuras attracciu situadas a la Piazza dal liun tutgan il Curtin da glatscher e l'Alpineum. L'entrada al Curtin da glatscher sa chatta gist sper il Monument dal liun. L'exposiziun cumpiglia restanzas dal temp ch'ìls glatschers tanschevan fin a Lucerna sco er infurmaziuns davart ils glatschers e lur retratga. Plinavant pon ins visitar il Labirint da vaiders. Quest'attracciu consista da 90 vaiders enramads d'in'architettura ch'imitescha l'Alhambra a Granada. Realisà oriundamain per l'Exposiziun naziunala dal 1896 a Geneva, sa chatta il Labirint da vaiders dapi il 1899 en il Curtin da glatscher. Differents relievs da muntogna e da la citad da Lucerna sco er in pitschen parc completteschan la purschida. Numerus panoramas autalpins pon ins plinavant admirar en l'Alpineum. Erigi l'onni 1885 en cumpletaziun dal Monument dal liun infurmava quest museum oriundamain davart l'assagl da las Tuilerias dal 1792 a Paris. Gia diesch onns pli tard è l'exposiziun vegnida transformada en l'Alpineum dad oz.

Monument dal liun

Il Monument dal liun a Lucerna è l'emprim monument mantegnì che vegn considerà sco monument naziunal svizzer. El è vegnì creà sin iniziativa dal manader da menteris lucernais Karl Pfyffer d'Altshofen ch'ha, en congedi en patria durant l'assagl da las Tuilerias, vuli eriger in monument en regardanza da ses camarats, crudads ils 10 d'avust 1792 en la davosa battaglia per defender la curuna franzosa u executads il prim da la Svizra. Ina chaplutta è lura er vegnida erigida en la vischinanza

parts: Il liun terrà sur il scut dals Bourbons, creà tenor in model da Bertel Thorvaldsen, la chaplutta e la natira. Caratteristic è en la reclama contemporanea suttut il rinviamain a la «paraid-crap maiestusa» ed al conturn «pittoresc» dal monument. Il «sublim» ed il «pittoresc» èn duas noziuns fundamentalas da l'estetica che vegnan applitgadas qua per inscener il monument en la cuntrada respectivamain per integrar conscientamain la cuntrada en l'idea dal monument.

L'incumbensa da realisar il liun è vegnida surdada l'emprim ad Urs Pankraz Eggenschwyler ch'ha però gi in grev accident. Sco ses successur era previs il renumà sculptur Josef Maria Christen da Wolfenschiessen. Ma quel n'ha betg survegnì l'incumbensa, perquai ch'el aveva prendi ina giada avertainamain partida per l'Helvetica. Uschia ha Lukas Ahorn, il tagliacrappa da Constanza, terminà il liun, contestà suttut da tschertgels liberals da Lucerna e Turitg. Il monument è vegnì scuvert il 1821 cun turbulenzas politicas ch'èn però sa remessas bain spert. Dapi lura è il Monument dal liun in'attracciu per Lucerna e per la Svizra.

L'iniziativa da Pfyffer aveva chattà in'accoglientscha dividida. Il monument vegniva considerà sco obra da pitschna valita, promovida dals conservativs ch'argumentavan en in «sboz da subscripziun» dal 1818 sco suonda: «Mintga Svizzer che stima l'onur da la naziun, gjavischa ch'ina interpresa reuseschia, sch'ella ha la finamira d'onurar in'ovra eroica e da remunerar la valorusa schuldada ch'ha survivì l'eveniment. Quest monument vegniss erigi a Lucerna en in curtin public e zunt pittoresc a l'ur da la citad. Qua, en ina paraid-crap circumdada da chaglias, chattass quest monument in post adattà! Nua stess el meglier ch'èn il center da la Svizra, amez las autas Alps, a la riva dal Lai dals Quatter Chantuns, perditga da bleras bravuras, a l'entrada da la cuntrada classica da l'istorgia svizra.» Pfyffer para d'avair prendi la decisiun da commemorar la mort dals Svizzers a Paris cun in liun moribund. Quest'idea n'ha betg be provocà la resistenza dals liberals, mabain er quella d'auters Svizzers da tenuta republicana. Da Turitg tunavi uschia: «Bler pli gugent vesess ins ina chaplutta u in monument modest, insatge propi svizzer, senza pompa e senza grondezza monarchica». Ina chaplutta è lura er vegnida erigida en la vischinanza

dal liun stgalprà en il grip. Ella ha la furma d'in pitschen panteon per ils eroxs crudads. La chaplutta sa referescha ad ina chaplutta da S. Antoni che sa chattava oriundamain en la vischinanza da quest lieu. Ils Turitgais che preferivan ina chaplutta s'imaginavan però plitost ina chaplutta da battaglia tradiziunala sco monument d'in cumbat.

Panorama da Bourbaki

Ils 19 da fanadur 1870 ha l'imperatur franzos Napoleun III tramess al retg Guglielm da Prussia sco spetgà la decleranza da guerra che lez aveva provocà. Il Reichstag a Berlin ha giubilà. Ils 2 da settember ha Napoleun capitulà a Sedan. La nova regenza a Paris sperava che las cundiziuns da pasch fissan acceptablas. Il chancelier Bismarck n'era dentant betg anc content cun la detronisaziun da l'imperatur e pretendeva la cessiun da l'Alsazia e da la Lorena. La consequenza è stada la cuntinuaziun da la guerra. Suenter in bombardament da set emnas ha Strassburg stuì sa sutmetter ils 27 da settember. Suenter la bloccada da plirs mais cun fomina ha Paris stuì capitular ils 28 da schaner 1871. L'armistizi ha exclus ils departaments orientals. L'armada franzosa a l'ost sut ils generals Bourbaki e Clinchant n'era betg infurmada. Ella è vegnida attatgada sper Pontarlier dal Prussian Manteuffel da tut las varts e chatschada vers la Svizra. Il prim da favrer èn ils schuldads spussads da la fom e dal frid passads sur il cunfin.

Da la vart svizra fascheva servetsch er il pictur Edouard Castres. Diesch onns suenter che l'armada da Bourbaki era arrivada en Svizra han ins inaugurà a Geneva ses grond panorama da quel eveniment. L'intenziun artistica da Castres era d'esser autentic. El ha reconstruì il lieu, nua che l'armada ha passà il cunfin, las scenas da la surdada da las armas, da l'alimentaziun e da la tgira, ed ha duvrà per quai ils schluppets originals u imitaziuns exactas, utensils e vaguns da viafier sin il «faux terrain» tranter la plattafurma dals visitaders ed il maletg. Castres è stà perditga da quels eveniments sco schuldà da sanità. Durant l'enviern dal 1876/77 è el stà a Les Verrières per studiar la cuntrada. Las skizzas topograficas han lura furmà la basa da las lavurs ensem cun in grond dumber da disegns dals costumes e da las scenas. Cun l'execuziun dal maletg panoramic da 1100 meters quadrats era occupada

in'entir'equipa da picturs – tranter auters il giuven Ferdinand Hodler.

Il Panorama da Bourbaki merita l'attenziun per divers motifs. L'incumbensa è vegnida dada da persunas da l'economia, dals frars Henneberg. I sa tracta d'ina cumbinaziun remartgbla tranter la mira commerciala da stgaffir in'attracciu turistica ed il spiert patriotic. Cun eleger il pictur Edouard Castres sco creader da quest'ovra han ils donaturs u demussà in bun nas artistic u simplamain gi fortuna. Castres ha exprimi en il purtret gigantic cun gronda abilitad ed en in stil expressivistic tempriv sia moda da vesair e da represchentar ed ha amplifitgà si'ovra cun requisits sco armas e chars da viafier. El sulet è stà bun da chattar ina cumbinaziun persvadenta tranter art, museum e monument. Qua na vegn il monument betg definì sco allegoria u sco sistem raffinà da l'iconografia naziunala, mabain sco purtret d'in eveniment che mussa en moda realistica la cuntrada e l'istorgia e che documentescha quei cun objects autentic.

Il panorama da Castres è stà durant insaquants onns a Geneva en la rotunda d'ina societad anonima belgia che possedeava er ils panoramas a Marseille ed a Lyon. Ils empustaders dal Panorama da Bourbaki, ils frars Henneberg, eran dus impressaris genevrins ch'avevan laschà exequir plirs panoramas. Producir, preschentar e dar a fit panoramas fascheva part dal «showbusiness» dal 19avel tschientaner. La tscherna dal tema e la moda da preschentaziun speculavan cun l'interess dal public. Igl è damai remartgabel ch'ìls frars Henneberg – amez il boom dals panoramas da guerra en Frantscha ed en Germania – n'han betg laschà represchentar ina battaglia, mabain ina tentativa umanitaria da surmuntar las consequenzas da la guerra. Il 1889 han ins transferì il panorama a Lucerna ed al mussà al public turistic en ina rotunda en vischinanza dal Monument dal liun – empè d'ina «Battaglia da Sempach» sco ch'ins aveva previs oriundamain.

La preschentaziun:

Dossier «Monument dal liun e Panorama da Bourbaki a Lucerna».

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=2672
www.chatta.ch